

ПИРОТСКИ
ЗБОРНИК

3

П И Р О Т С К И З Б О Р Н И К

БР. 3

1 9 7 1.

У овом броју штампана су саопштења поднета на симпозијуму који је одржан септембра 1970. у Пироту са темом: Пирот и околина у светлу научних истраживања.

И з л а з и ј е д а н п у т г о д и ш њ е

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

др. Петар Козић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ

Божидар Антић

др Илија Николић

др Јован Ђирић

Јован Манић

др Миодраг Видановић

Новица Живковић

мр Радомир Антић

Радован живковић

др Тодор Васић

Лектор: Новица Живковић

Коректор и технички уредник: Момчило Цветковић

Др ПЕТАР КОЗИБ

ПОЉА И МОГУЋНОСТИ НАШИХ ИСТРАЖИВАЊА

— Да ли се интелектуална
мисао Пироћанаца одужила
њиховом укупном животу —

„Одлучити се на научни рад значи учинити избор, како у погледу начина живота тако и у погледу животног позива; било да је он тога свестан или не, интелектуални радник формира себе, своју личност, упоредо са радом на усавршавању своје струке; да би био у стању да искористи свој потенцијал који извири из његове личности, као и оне евентуалне прилике које му се у животу буду указале, он изграђује свој карактер у коме квалитети доброг и савесног радника заузимају централно место“

Рајт Милс

Рајту Милсу (Wright Mills, 1916—1962), луцидном америчком научнику, треба веровати јер је он добро знао шта је то људска врста и колико вреди посветити истраживачку пажњу и писати о човеку, о свим људима и женама — „и о Гетеу, и још о девојчици из суседства“.

Уопште узев, људски живот је систем међусобно повезаних свесних делања људи и њихових производа. Човек се одвојио од свог претка — антропоидног мајмуна тиме што је постао и homo sapiens, а то ће рећи биће способно да појмовно мисли. Тако је људски живот постао сврсисходна делатност људи који су се заувек ослободили зоолошког начина живота и „основског“ облика мишљења. Маркс би рекао да се и рад човека најмањих вредности разликује од најбољих творевина других живих бића по томе што је човеков производ свесно планиран, најпре замишљен и у глави остварен идеално пре завршетка самог процеса рада, док то животиња ради инстинктивно, нагонски, немајући представу и свест о својој творевини.

Битна је карактеристика човека, који је у суштини практично биће, да је његов живот увек осмишљен, свес-

но оријентисан и организован, иако је и свест његова условљена његовим стварним, реалним животом — његовим друштвеним бићем.

Али шта је то свест, мишљење, сазнање и зашто је то основни људски квалитет и битан услов развоја људске врсте?

Свест (мишљење, идеје) јесте својство људи да могу бити не само објекат већ и субјекат свог природно-историјског развоја. То је способност искључиво човека да разуме своје поступке и са периферије природних и друштвених збивања продре у њихову унутрашњост. Захваљујући тој својој особини људи постају свесни тајни појава и ствари и њихових односа тако што ту објективну законитост (суштину везе) спољног света преносе (пресликавају, одражавају) у својој глави идеално, субјективно. Уколико је та подударност субјективне слике и објективних предмета и ситуација већа, утолико је људско знање богатије, утолико је оно систем истине вишег реда. То, опет, значи да је тада снажнија човекова интервенција у смислу да му је способност да мења ту објективну стварност (па и себе у њој) већа, радикалнија, кориснија.

Читав људски живот и није ништа друго већ стална човекова тежња да стихију (законитост, нужност) природе и друштвеног живота обузда, савлада и подреди својим материјалним и духовним потребама. Досадашњи развитак цивилизације показао је колико је човек (и колико није) успео да на том путу пређе из царства нужности у царство слободе (Енгелс).

Има ли људско сазнање објективне стварности неке границе? Где се зауставља моћ људске способности да себи објасни живот који га окружује и своје место у њему? Или је, можда, та моћ бескрајно велика и увек већа?

Од како зна за себе, човек је био увек у стању да открива нове истине, нова знања. Његов идеални свет све се више поклапа са материјалним светом. Од непосредночулне „свести“ и магичко-анимистичких представа, преко старековне космологије и средњевековне схоластике до данашњег позитивизма, дијалектичког материјализма и кибернетике, човеков поглед на свет се непрекидно развијао. И стално откривајући нове ствари човек је закључио да су апсолутно неисцрпна и поља и могућности његових сазнања. Са том чињеницом ишла је, међутим, и једна друга: и поред неисцрпног процеса откривања истина о свету, човек је закључио да му је сазнање у неку руку ограничено, увек конкретно одређено (временски и просторно, садржајно и формално).

Који је, према томе, од ова два исправан човеков закључак?

И један и други. Човекова моћ сазнања је и апсолутна и релативна. Човек не само да тражи да открије, већ и открива потпуну истину о свести. Он је све ближи одгнеткама суштине органске и неорганске материје и закона макро и микро света. Он је осветлио многе тајне које су га мучиле и загосподарио многим природним и друштвеним силама, које су, као отуђене од њега, одређивале његову судбину. Његов општи поглед на свет постаје све целовитији, свеобухватнији и апсолутнији. Та свеобухватност и апсолутност открива се за њега кроз појединачна и посебна сазнања — представе, појмове, судове — дакле, кроз конкретне истине које су испољавање опште законмерности постојања и развоја света као целине. Зато се с правом и каже да човек открива апсолутну истину, али је никада не може сасвим открити до краја и потпуно, већ путем својих појединачних и ограничених релативних сазнања која чине њен садржај.

И сам човек и свет уопште налазе се у сталном развоју, па су нове појаве које треба сазнавати, али и нове људске способности да се оне сазнају. Као што нема краја развоју људске личности и универзума, нема краја ни истинама о томе. Ипак, човеково сазнање (истина) није само релативно, већ је оно делић апсолутног, свеопштег знања, које се такође реално исказује, али само у бесконачном и перманентном процесу мишљења о бесконачној и перманентној динамици објективне стварности.

Да ли је сазнање само себи циљ? Мисле ли људи само због тога да им ствари не буду тајанствене и необјашњиве?

Схватили људи или не, али њихова мисао постаје сублимат њиховог реалног живота, па су зато истине до којих људи долазе увек ради тога да би мењали стварност која их окружује, мењајући на тај начин и себе саме. Уколико је човек свестан тога, утолико су и његова настојања да открива нове истине у појединим облицима средине у којој живи одређенија, планскија, сврсисходнија. Утолико је он више субјекат (актер) своје и друштвене историје. Личност човекова је тада креативнија и револуционарнија, а то значи мање пасивна и самозадовољна. Без амбиције човека да своју мисаону, интелектуалну активност стави у службу своје професионалне праксе, свог, дакле, животног позива и заједнице којој припада нема ни човека који је нешто више од индивидуе која живи да би животирила и чија се културна еманципација мало успела да приближи стваралачкој личности.

*
* *

Какав је пут људских истина? Када је знање пуније, објективније? Да ли је мисаоно стваралаштво само механичка слика и пасиван одблесак објективног света или је оно и акција, процес, својеврсно делање којим се постиже циљ — стицање научних истина (објашњавања)?

Стварајући материјалне и духовне вредности, човек мења и развија и себе самога. У процесу рада и ступајући у одређене односе (економске, културне, политичке, националне, верске, породичне и др.), човек мења и своју сопствену природу. То је нужност против које он не може ништа. Он види, чује, осећа, ствара нове представе и појмове о себи, о другима, о природним и друштвеном мњењу, па је и његова свест (сазнање) „природни“ процес који га чини таквим каквим он јесте. Та његова свест ће бити, често, искривљена слика света (појава, ствари и догађаја); она може бити површна, лаичка, фантастична или здраворазумска, која не иде даље и дубље од површинског сазнања. Међутим, мишљење, (сазнање, разумевање) о стварима и појавама постаје нарочито активан чинилац социјализације и културализације личности и друштвених заједница уколико је последица планског, организованог и истраживачког усмеравања. Свака је мисао и свако је знање одражавање стварног света, али је тачно да је **научно знање** (научни закони, научне истине) она људска свест која је откриће битног и општег у појавама, која је постојана и чијом помоћу се могу ствари и појаве предвиђати па тиме и планирати, одређивати, а то значи покоравати човеку, што је његов основни циљ.

Који су онда путеви и начини да се дође до научних истина (научних чињеница, хипотеза и теорија)? Какав је методолошки поступак којим се обезбеђује стицање научних знања? Шта је то истраживање?

Научне истине претпостављају и научне методе. Научни метод, опет, значи одређени методолошки поступак — пут научног истраживања (сазнања). А методолошки поступак научног сазнања има своје фазе. То је, наравно, у много чему индивидуална и специфична радња појединаца и екипа, иако нема апсолутно слободног избора методолошких радњи јер је он одређен предметом научног интересовања и циљем истраживања. У сваком случају, истраживање је одређен систем технике, поступака и знања којим се највише постиже да се ствари и појаве **научно објасне**.

Дакле, настојање да се постигну неки истраживачки резултати тражи одређено претходно знање. Истраживач се мо-

ра припремити да би са успехом обавио свој задатак. Без солидног претходног познавања области коју истражује, мало обавештен о својствима и странама питања (проблема) која га интересују, недовољно упућен у њихову природу и динамику, истраживач има мале изгледе да постигне веродостојне закључке и научно-коректне ставове као нова открића. Истраживање било које области живота и природе има своје искуство; ништа није производ тренутка и једног ума, па је стога нужно проучавати то искуство ради његовог богаћења и критичког превазилажења.

Тако је и са истраживачком техником и поступком. Са њима се мора упознати мање или више сваки ко се о стварима и појавама интересује више од једног пролазника. Када ће истраживач користити усмени интервју а када упитник, да ли ће применити тзв. опсервацију са учествовањем, шта значи експеримент са друштвеним појавама, када ће користити компаративно-историјски метод а када, опет, статистичко-математички итд. — такође су основне компоненте истраживачког рада који тежи оптималном обogaћењу одређеног знања (свести). Научно истраживање старо је колико и његова методолошка техника која му је иманентна и без које се не да замислити. Зато је од посебно вредног значаја **познавати** ту технику и посебне методе, принципе и инструменте који су предуслов истраживачког рада са добрим резултатима.

Методолошки поступак сваког истраживачког рада има своје одређене **фазе** у оквиру којих се остварују задаци научно-истраживачког сазнања. Те фазе могу бити многобројне, тј. сам методолошки поступак научног сазнања може различито ангажовати истраживача у различитим временским интервалима. Истраживач, рецимо, жели да најпре проучи шта је досадашња књижевност забележила о феномену који га интересује, па да тек после тога утврди којим ће се теоријско-методолошким принципима руководити у свом објашњењу, затим да одреди границе и постави циљ својих истраживања итд. Личност истраживача, природа предмета истраживања и спољни чиниоци истраживања, природно, уносе велику разноврсност и неуједначеност фаза (етапа, периода) у методолошки поступак истраживачког рада. Па ипак **методологија** је поставила и утврдила неке општеважеће принципе истраживања, неке заједничке елементе свих врста научно-истраживачког делања. Једно од тих правила истакао је и Лењин када је говорио да је дијалектички пут научног сазнања — пут од живог посматрања ка апстрактном мишљењу и од њега ка људском практичном животу.

Истичући такав закључак о путу научног сазнања Лењин је тиме указао на три основне фазе методолошког пос-

тупка научног сазнања. Говорећи нешто друкчијим речима, то значи да, по правилу, прва фаза истраживања (проучавања, сазнавања) одређених појава и ствари обухвата настојање да се прихвате чињенице, подаци, елементи на основу којих је могуће донети суд (хипотезу, научни закон, теорију) о њима. Свако научно, рационално истраживање тежи да се ослободи само апстрактног, спекулативног и контемплативног начина мишљења, а то се, опет, постиже тиме што се мишљење везује за искуство, научно истраживање за емпиријску реалност — субјективна (мисаона) слика за своју објективну стварност. У фази емпиријског сазнања истраживач остварује задатак обезбеђења фонда реалних података, чињеница, информација које је у стању да опажа и посматра (непосредно или посредно) у њиховом спољашњем и појединачном или групном испољавању. Ставовима, научним судовима и теоријама, логичком објашњењу појава и ствари, којим се откривају њихове унутрашње, узрочне и опште везе (својства, квалитети), претходи посао „живог посматрања” појава и ствари, којим се откривају њихове унутрашње, узрочне и опште везе (својства, квалитети), претходи посао „живог посматрања” појава и ствари посредством експеримената, интервјуа, компарације, статистике, анализе садржаја итд.

Ништа мање није важна следећа значајна фаза (задатак) истраживања — фаза логичког објашњења чињеница. Свако истраживање више је или мање научно потпуно уколико више или мање садржи не само дескрипцију, описивање појава, ствари, процеса, односа, група, институција, већ и њихово тумачење (објашњење).

Ако је човек у претходној фази истраживања више држао до чулног обавештења, у овој фази он се претежно служи мисаоним операцијама (анализа, синтеза, апстракција, генерализација, индукција, дедукција и сл.), којим открива више од онога што је периферно, спољашње, акцидентно, појединачно, формално. Овде истраживач поставља задатак утврђивања таквих знања која имају већи теоријски и практични значај од обичног посматрања и просте „фотографије” чињеница. На пример: корисно је и вредно пажње познавања (регистравање) чињенице да, ето и социјализам који ми развијамо бележи пораст религиозних манифестација институција и поклоника, политичке активности цркве (иако је она одвојена од државе и школе) итд. То сазнање, међутим, има ипак малу снагу да може у том погледу изменити ствари, али зато оно сазнање које иде до степена откривања узрока, услова и друштвених веза религије и цркве са осталим областима и појавама друштвеног бића и свести, може знатно утицати на облике, моћ и масовност овог феномена.

Истраживање чињеница и, нарочито, истина које су дате у појмовима, судовима и закључцима (ставовима) претпоставља још једну значајну фазу. То је **фаза верификације, проверавања, доказивања**. Истине које се не могу подвести под несумњиве логичке или практичне доказе нису потпуне. Научне истине се зато и разликују од, на пример, религиозних и других ставова који се заснивају на веровању, претпоставкама или сличном. Додуше, све се не мора доказивати (има очигледних истина), али је снага потпуног, конкретног, објективног знања утолико већа уколико то знање може послужити практичним циљевима. Нема сумње да је људска пракса, као реално друштвено биће, најбољи верификатор истинитости људских знања. Блужа и даља историја то је потврдила тако што је управо практични живот одбацивао, кориговао или потврђивао људска знања (истине, теорије, научне законе) којим се руководио и која су га осмишљавала и цивилизовала.

*
* *

Шта је то предмет истраживања? Какве су могућности и шта може бити све област студијског интересовања у пиротском крају? Да ли се интелектуална мисао Пироћана одужила њиховом укупном животу?

Наравно, сасвим је вештачка свака класификација проблема који се могу проучавати. *Principium divisionis* (основа поделе) може бити сасвим различит. Због тога се и распоред (класификација, подела) истраживачких области и питања може дати са становишта да ли је реч о фундаменталном или апликативном прилазу ствари, о историјском или савременом аспекту питања, о индикативној или нормативној сфери људског рада, о природнонаучним или хуманистичко-едукативним чињеницама итд. За ову прилику није битно, међутим, којим ћемо се редом и којом класификацијом послужити у жељи да истакнемо нека питања, која могу бити предмет истраживачког рада у чијем ће квантитету бити садржан и одређени квалитет приказа Пирота и његове околине у светлу научних сазнања и открића.

Пођемо ли најпре од онога што је у извесном смислу историјско-географска, етнолошко-етнографска и археолошка област, намећу се врло интересантне и значајне теме које, свака за себе, може бити дугогодишња ако не и животно преокупација истраживача. Без обзира да ли су се њих дотицали неки истраживачи и случајни пролазници — путописци, то су теме које су увек и за сваку генерацију

инспирација за истраживачки рад. Зар то нису теме, као на пример:

— Историјски преглед културно-просветних прилика, установа и организација у пиротском крају;

— Библиотекарство у Пироту и околини — његова просветитељска мисија;

— Настанак и живот пиротског позоришта: од аматерских група до професионалног театра;

— Постоји ли шопски језик (његова метаморфоза и утицај књижевног језика на њега);

— Средства информације и штампа у Пироту кроз деценије;

— Јесу ли наше песме — наш живот? Ко је народну песму певао и какве је поруке упућивао;

— Да ли су пиротске ношње биле одувек специфичне и како су оне одражавале живот људи кроз векове у горњем Понишављу;

— Какве су антропогеографске особености појединих подручја у Понишављу;

— Историографски и географски прикази региона у пиротском крају;

— Шта знамо о важнијим пунктовима (Темска, Суково), о њиховој генези и конституисању у пределу и њиховом историјском преображају;

— Пиротско Кале — некад и сад;

— Шта знамо о нашим манастирима (Темачки, Погановски, Суковски, Рсовачки и др.);

— Како изгледају насеља и региони у пиротском крају на основу интерпретација старих географских карата (физичких, политичких, економских);

— Трансформација живота и прилика на примеру једног насеља или групе насеља под утицајем нових стања односа у материјалној и духовној култури;

— Како би сада изгледала завичајна карта Пирота и околине;

— Знамо ли колика је штета коју нам ствара тзв. микроерозија;

— Постоје ли у пиротском крају специјализована насеља у повртарству, винарству, ратарству и др.;

— Била једном једна Раковица у пиротском крају и јеврејска мала у граду — насеља и улице којима је историја заметнула траг;

— Туристички аспект знаменитости Пирота и околине (шта се може открити истраживањем Кале-а, Старе планине, Широких Лука, Станичењске леденице и сл.);

— Градски и сеоски обичаји у пиротском крају (шта је од старих обичаја остало данас);

— О чему нам прича новац (нумизматика) пронађен у нашем крају;

— Стари занати у пиротском крају (ко су то биле кујунџије, абације, салепџије, седлари, табаци, ткачи, фермиџије, ...);

— Еснафи у Пироту као претече модерног радничког покрета;

— Како се формирала пиротска чаршија и шта је остало од ње;

— Почетак „индустријске револуције” у Пироту и развитак њених облика и структуре;

— Зашто је Пирот некада био на гласу искључиво по свом качкаваљу и ћилимовима;

— О виноградарству у пиротском крају и „гњилском комињаку“;

— Да ли је Даг-Бањица заиста лековити извор и река;

— За кога су и када грађене Стамбол-капија и Кале-капија;

— „Ценар” — симбол првомајских манифестација пиротског пролетаријата;

— Апотекарство у Пироту од Карла Скацела до Чедо Брбе;

— Предања, легенде, загонетке и пословице у горњем Понишављу;

— Шта су све пиротски печалбари доносили собом по повратку својим домовима;

— Живот заробљеника из пиротског краја у интернацији у време првог и другог светског рата;

— Када се први пут појавио фудбал у Пироту и где се играла прва ногометна утакмица (развој спорта и физичке културе у Пироту);

— Пирот у светлу забележака наших и светских путописаца и тд.

Постоји ли само интерес за **васпитно-образовну и школску проблематку**, за **педагошко-психолошка истраживања**, широка леза питања отвара велике могућности у том правцу. Град са учитељском школом, са педагозима, психолозима, андрагозима и социјалним радницима може и мора посветити одговарајућу пажњу питањима и проблемима као што су:

— Узроци и облици трансформације наше патријархалне породице и предшколско васпитање деце;

— Педагошка проблематика слободног времена у нашим условима;

— Како се решава питање васпитно заостале и дефекте деце и омладине у Пироту и околини;

— Испитивање и оцењивање ученика у пиротским школама као педагошко-психолошки проблем (како се ствара трема? и сл.);

— Како се у пиротским школама врши прилагођавање дидактичких принципа и технике новим образовним циљевима и садржају;

— Имају ли све школе оправдање за свој опстанак са становишта друштвених потреба;

— Предшколске установе у Пироту с обзиром на нову агломерацију становништва;

— Узроци осцилације броја ученика у појединим школама и — будућност;

— Како се објективно и субјективно рефлектује феномен укидања школа (одељења) у неким селима пиротског краја;

— Како се све манифестује „психологија гомиле“ (на приредбама, за време обуставе рада, на такмичењима, демонстрацијама и сл.);

— Један осврт на могућности за рад и показатељи афирмације наших учитеља, наставника и професора;

— Како изгледа „понуда“ и „потражња“ стручних кадрова на пиротском подручју.

Једна област која заслужује већу него до сада пажњу истраживача јесте подручје наше медицинске културе, превентиве и куративе најчешћих обољења и функционисања здравствених институција овога подручја. Увек је изгледало да је медицина ствар рутине и праксе, искуства појединаца и установа, међутим, више је него сигурно да она то искуство може подићи на ранг верификованих метода и сазнања само уз помоћ истраживања, проучавања и анализе процеса, историје болести, дејства фармаколошких микстура и њихове корелације са свим осталим чиниоцима (биофизиолошким, економско-социјалним, психичким и др.). А питања која посебно могу ангажовати истраживачки интерес могу бити најразноврснија, као што су на пример:

— Шта је познато о ерадикацији ендемског лугеса на подручју средњег Висока;

— Који су егзогени и ендогени узроци повећаног броја новооткривених случајева *Diabetes mellitus-a*;

— Који су важнији проблеми организације службе ургентне медицине (хитне помоћи) на територији општине Пирот;

— Може ли се побољшати превенција кардиоваскуларних обољења и савремена рехабилитација оболелих у условима садашње развијености здравствене службе општине Пирот;

— У којој мери се јављају алкохолизам, проституција и криминал као социјално-медицински проблеми наше уже урбане средине;

— Шта нам показује статистика и обрада кретања обољење туберкулозе у горњем Понишављу;

— Који су најчешћи телесни деформитети предшколске и школске деце као последица недовољне и неадекватне исхране и физичког васпитања;

— Како се саобраћај и индустријализација у нас јављају као узроци повећаног трауматизма и морталитета;

— Какве су последице насилног прекида нежељене трудноће код младих жена у овом подручју;

— О инвалидитету и смртности од силикозе и силико-туберкулозе активног становништва на подручју АТД Пирот, и тако даље.

У свету у коме све више доминира техника и аутоматизација, институционализовани и паклени темпо остваривања реалних и имагинарних обавеза једва да човеку остаје време за активно бављење спортом и сл. Складност развитка људског организма скоро да је занемарена а тзв. слободно време постаје плен телевизије, пасивне конзумације програма или бесциљног медитирања. Због тога није случајно што многи велики умови истичу потребу људи за интензивнијом спортском и физичком културом уопште, потребу за организованом доколицом и даљим свестраним и уравнотеженим развојем људске личности, нарочито с обзиром на нове услове живота. Тако је и та област данас предмет различитих истраживања са циљем да се не само утврди стање ствари већ покаже и нека сврсисходна организација и могућност. У том погледу интересантна су питања као на пример:

— Шта је у нашем крају спорт: разонода, професија, јавна приредба за публику или потреба;

— Знамо ли стварно колико су и како обухваћена деца и омладина систематским и програмираним физичким образовањем;

— Какав је однос тзв. масовне и аутентичне културе у нашем граду;

— Има ли Пирот свој спорт? Да ли је то фудбал, кошарка, смучање или одбојка;

— Методологија политике развоја спорта и физичке културе у пиротском крају у пракси одређених друштвених организација;

— Како користимо своје слободно време (шта кажу показатељи за поједине категорије људи);

— Стање наших културних институција данас у граду и у селима горњег Понишавља;

— Постоји ли противречност или сагласност професионализма и аматеризма у нашем културном животу;

— Како Библиотека остварује своју друштвено-културну функцију у граду, на селу и каква је структура њених читалаца;

— Какав је то феномен корзо-а? Зашто је корзо место најредовнијих масовних састанака младих? шта је његов магнет: традиција, навика, подражавање, примитивизам . . .;

— Шта се може учинити за културно организовану масовну и појединачну рекреацију одраслих;

— Какав је у нас природа чинилац активне спортске рекреације и доколице, и тако даље.

Међутим, одувек су **економски проблеми** били доминантни у животу људи, па није чудно да су многа истраживања начина, обликовања и смисла живота полазила управо од анализа услова материјалног живота људи. Из простог разлога што су се многе друге друштвене појаве могле објаснити и извести из стања и развоја тзв. економске структуре средине. То је зато увек разлог да се представа о тоталитету једног града, једног подручја или региона може добити осветљавањем и њиховог привредног аспекта који обухвата многа питања, као на пример:

— Каква је економска позиција појединих предузећа у Пироту у склопу гранске конкуренције ширих размера (са аспекта услова привређивања, пословног успеха и резултата расподеле);

— Које су основне карактеристике досадашњег привредног развоја пиротске комуне и могућности дугорочног развоја;

— Каква је динамика превазилажења привредне неразвијености пиротског подручја;

— Какав је степен интегрисаности привреде унутар комуне — појединих грана и са другим подручјима;

— Интензитет инвестиционих улагања и како изгледа економска ефикасност инвестиција;

— Компаративне предности у домену пољопривредне производње и прераде у комуну и степен њиховог искоришћавања;

— Какво је обезбеђивање материјалних, организационих и кадровских услова за јачање квалитативних промена у привређивању;

— Какве су промене у погледу обима и структуре запослености од 1957. године до 1970.;

— Непосредни утицај радних људи на изграђивање и доношење самоуправних одлука у привредним организацијама;

— Шта нам показује анализа односа између нивоа привредног развоја и развоја непривредних делатности у Пироту;

— Постоји ли континуитет заједничких улагања радних колектива и радних људи путем самодоприноса у сврхе изградње елементарних услова друштвеног стандарда;

— Постоје ли могућности за увођење кибернетског система у привредној делатности комуне; и тако даље.

Неограничена су поља и неисцрпне су могућности наших истраживања. Свака област живота, свака професија и установа садржи бесконачан број питања која произилазе из динамике нашег света. Специфичност тих питања и проблема израз су специфичности нашег краја — Пирота и његове околине. Зато их можемо непрекидно набрајати, увек друга и нова; она могу скренути пажњу истраживача и аналитичара који су решени да својим прилозима допринесу познавању свог завичаја и његовом даљем развоју. Тако се можемо питати:

— Какав је однос између степена незапослености и раста малолетничког криминалитета у граду;

— Шта је истина у тзв. оживљавању религиозних осећања;

— Како се формирају наша приградска насеља? Ко су „досељеници“ а ко „староседеоци“? Какве су психо-социолошке манифестације демографске трансформације града;

— Зашто долази до раскида бракова? Разводи као криза брака или израз хуманизације породичних односа;

— Како се изражава противречност и јединство права и морала? Шта кажу наше чињенице (случајеви): да ли је све било морално што је закон (право, суд) санкциони-сао и да ли су све наше моралне представе и радње правно основане;

— Ко је ко у Пироту (о знаменитим личностима из пиротског краја);

— Каква су наша средства јавног информисања? О листу „Слобода“ и фабричким листовима. Колико су до сада одговорили својој намени? Има ли основа за њихову интеграцију? Може ли Пирот имати свој часопис;

— Какво све благо сакрива Етнографски музеј у Пироту;

— Шта нам пружа послератна архива у Пироту? Није ли време за обраду периода обнове и социјалистичке изградње Пирота и околине. И тако даље.

*
* *

Неисцрпни су мотиви истраживачког рада на изучавању пиротског краја. Многа су поља у горњем Понишављу остала непоорана, чекајући да и на њих дође ред. Но исто тако, огромне су и разноврсне могућности рада на њима када омбиција и ентузијазам покрену искусне и млађе појединце најразличитијих професија. Заиста, човек је у многоме сам крив када му данашњица изгледа суморна а историја превучена сивилом магле. Живот је онакав какав јесте, али га зато треба таквог и видети. Значи, живот је такав какав га видимо. Зато треба видети сву његову шароликост, разлучити спектар његових боја, одвојити појединачно и конкретно својеврсно од општег, дифузног и небулозног. Тако видети и свој завичај жеља је и потреба људи пиротског краја и општа културна вредност чијем остварењу могу допринети нарочито они који томе посвећују посебну, научно-истраживачку пажњу.

ТОПОНОМАСТИЧКА ВРЕДНОСТ,
СТРУКТУРАЛНИ ЗНАЧАЈ

Име града Пирота је значајно за лингвистику управо зато што спада међу немотивисане топониме, којих је много мање него оних који су јасни, чија се мотивисаност још осећа, име других који су се прилагодили словенском типу, које су добиле структурални вид српских речи. Апелативи, као теренске, или као друге условљене карактеристичне ознаке, могли су постајати одређеним, индивидуализираним називима за насеља (топоними), за водне токове (хидроними) за планине (ороними). То постојање појединачних назива из општих језичких ознака приказано је у моме чланку De l'appellatif à l'onomatistique у споменици пољском научнику Виталду Ташицком (Symbalae Philologicae in honorem Witoldi Taszycki).

При прелазу на специфичну вредност, на семантичку вредност особних имена, речи обични језички знаци губе своју мотивисаност. *Бела Паланка* се не везује више за појам белине, — то је ознака за одређено географско место. Код многобројних назива места на прелазу преко реке, не мисли се више на појам „мост“. »pons«, нем. »Brücke«, иако су по њима постали топоними *Мостар*, *Гуприја*, и сл. Многи од таквих назива унети су из говора ранијих народа на нашем терену. Прилагодили су се нашем језику, тако да се *Ваљев* не везује са мотивисаност „побрђе“; да *Травник* не подсећа на базу *trab*, *trab* (упор. *Травуница*, фр. *Tarbe*), већ се везује за српску реч „трава“, мада тај назив није постао од речи „трава“.

Стари називи су прихваћени у њиховим гласовним структурима, без везе са значењем, те се у речи *Ниш* за стари *Naišs* и не слути значење „подводног терена“.

Нејасна значења топонима, крију у себи некадању мотивисаност, некадању оправданост постанка, формирања. Мотиви могу бити вишеструки, и наука о језику, управо топомастика као њен огранак, трагају за значењима таквих назива, да би се осветлила питања о историјској улози, о економским и културним вредностима.

У томе смислу врло је занимљив и назив града Пирота.

Назив *Пирот*, очигледна несловенска реч, упућује нас на далеке трагове, у првом реду на грчки језик. Али сама етимологија по гласовним законима није ни једини, ни увек поуздан индикатор, указатељ. Грчко порекло по изговору у нашем језику „пир“ скрива у себи више могућности решења. Битно је то да нам се отвара могућност за трагање и интерпретацију пореклом грчког феномена принципски у два правца. Један правац може да буде условљен теренским индикацијам а, теренским положајем, какво налазимо у називу *Висок*

(на Старој планини, упор. ром. *Altona*, *Alta*, или у називу *Босне* (I. *bassus* „нисак“, хидр. *Босут*, са прелазом романског „а“ у слов. „о“), дакле *Босна* би била „Ниска Земља“, „Доњи Краји“. Други правац указује на функције везане за назив места, на његов привредни и општи значај.

У српском облику *Пирот*, основни део „пир“ садржи вокал „и“, а самогласник „и“ данашњег српског језика одговара вокализму грчке именице руг и глагола *рејџ*. Српски вокал „и“ поред старе индоевропске вредности „i“, показује континуанту индоевропског кратког „и“ које у грчком гласи „y“ (лат. „e“), како налазимо у грч. руг „ватра“, „огањ“, (упор. *пиротехника*) грч. *hudra* „водена змија“ (упор. позајмнице *хидрант*, *хидрографија* и сл.); а којој речи одговара с. *видра* „водена животиња“ где је „и“ дало словенско „јери“, које је у с. језику прешло у „ј“, а пре тога се испред „јери“ развило „v“. Али српском „и“ одговара и ст. грч. „ei“, које се у новијем грчком језику изговара као „i“, према томе и ст. грч. *рејџ* „*passer*“ морамо узети у обзир.

Како ове две грчке речи дају у српском изговору исти фонетски резултат „пир“, — то се тежиште са упоредне фонетске мора пренети на семантичку интерпретацију, на топонимско идентификовање по функцијама.

Грчка реч руг, као што смо видели, има значење „ватра“, „огањ“, фр. „*feu*“, али и фигуративно значење „жестина“, „полет“, фр. „*ardeur*“. У грчкој митологији руг *Deos* (*Ebrigid*) значи „Јупитеров огањ“, тј. „муња“. — У српском језику ова семантичка база („палити“) налази се у имену *Огњан*, у презимену *Огњановић*, а стварно значење имамо у топониму *Палеж* (како се раније звао Обреновац, са мотивисаношћу, као што нам показује и топ. *Пожаревац*, а настајање таквих топонима објашњава у једном правцу и микротопоним *Палевина*, у непосредној околини Јањева, означавајући место на коме су некада рудари секли шуму за рударске и топионичке потребе (упор. моју студију *Говор Јањева*). — Овакво пак значење није вероватно у називу града Пирота, јер се тај назив помиње тек од XVI века, а пре тога је свакако постојало насеље, можда са једним од два имена која се помињу — *Атруби* и *Атруна*.

Грчки тип основног дела имена Пирот наводи на размишљање о другом типу спецификације према боји. Топоним *Београд* је сложеница од основне именице „град“ и композитне одреднице „бео“, а топоним *Биоград* налазимо и у Далмацији. Исти придев налазимо у топонимским сложеницама лат. *Alba Longa*, нем. *Weissenburg*, а као самосталан топ. *Alba*. Таква се мањичка оријентација упућује на расправљање о грч. *Pyrotis* „*conleur rousse*“, ругџ „*Qui est de couleur de feu, rougeâtre, roux*“. Феномен огња јавља се као семантичка идентификација у своме ефекту, као боја пламена, као црвенило, у специфичним нијансама какве показују грчка именица и грчки придев у француским значењима.

У теренској ономастици појам црвене боје чешће се сусреће у хидрономији и орономији, као и у називу *Црвено море*. Некад пак у синтагми привидно уступа место придеву *црн*, који се јавља у антитези „црни“: „бели“, као што је у називу *Скопска Црна гора*, где придев „црни“ у ствари представља значење „Црвена гора“, јер је терен алуминијум-фероксида црвене боје, при чему је изражен фонетски процес „*црв(е)на*, са прелазом „ви“ у „мн“ која је фаза потврђена у називу *Црмница*, а са упрошћавањем групе „мн“ имамо завршну форму процеса у „црни“. Само значење „црвен“ за топоним је врло

ретко, нпр. *Црвенка* (Банат). Објашњење назива Пирот придевом „дрвен“ може имати извесну теренску мотивисаност, јер, по саопштењима, око града, Маркове куле, терен показује црвену боју. Огромне пак масе црвенога шкриљца налазе се на удаљености од петнаестак километара. Не одбацујући а priori ову оријентацију семантичког објашњења, морамо се задржати и на интерпретацији по географском односу.

Географска ситуација Пирота карактерише се положајем његовим на једном од веома значајних саобраћајних праваца. То је долина Нишаве која спаја средњу Европу и стари Сингидунум са истоком отварајући пут за Цариград. На тој релацији, на путу долином Нишаве, Пирот је, као и раскрсница Ниш (Naissos, A. Mayer) био веома значајна путна станица. Он се налази директно у вези са Сићевачком клисуром, са планинским теренима кроз које је Нишава продирала и просекла своје стеновито корито. Такву семантичку далеку и изблисделу мотивисаност показује база *droiu-s, како наводи Hans Krche (Sprache und Varzeit, 60) има значење брзога тока воде („Lauf, rasche Bewegung“), у ствари „продирање“. То је врло карактеристична база за Илирик (тип *Драва*, *Дравина*). Према томе за слично значење продора водних токова кроз стене у зони грчких утицаја, налазимо грч. глагол *πειθ*, са значењем „пробијати се (кроз нешто)“, фр. „passer à travers“, „појавити се“, фр. „se faire jour“. Семантички динамогени елемент је *πειθ* фр. „point de l'épée“, „врх мача“, а са семантичким ефектом „passer à travers“, „se rendre en quelque lieu“, „проћи кроз нешто“, „стићи до неког циља“.

Семантички трансфер извршен је са вредности „просећи“, „пробити“, на значење „пролазити“, „путовати“. Према лат. *spatium* имамо (у Славонији) сх. *Спача* (са балканско-романском палатализацијом), о томе би у грчкој зони одговарало значење „пролаз“, тј. „место, значајно место на путу“ а са грчком базом *πειθ* (β).

Такви топоними се налазе у грчкој зони, пре свега у називу пристаништа Атине, са значењем „прилаз“, — то је *Peiraięs* у српском изговору *Пиреј*, са изговором старогрчког „ei“ као „i“, „ai“ као „e“. Код Цицерона налазимо варијанту *Peiraięs* (Alex). На Коринту се налази *Pirena*, извор посвећен музама, и на Сицилији као *Pirina*. Не треба заборавити да се у *Laconi* (Италија) налази стара варош *Piręa*, „*Пире*“.

Пирот је, за широку област, био врло значајан економски и трговачки центар, са становништвом у томе смеру формираним и обнављаним, свакако и из далеких крајева. Трговачки слој становништва, врло покретан на Балканском полуострву, имао је свој значајан епицентар у Епиру, и свакако да је у XVI веку, при појави назива „Пирот“, било и досељеника из Епира. И како је, свакако корадикална, именица *Epirota*, пратила трговце који су имали широку трговачку мрежу на главним правцима Балканског полуострва, стабилна је структура у контаминацији (*e*)*pirot*. Тако се, далеко од Епира, некадања мотивисаност могла контаминирати и са *Puřtętus* тако да су семантичке вредности две базе, подстакнуте економским условима и оријентацијама привредних токова, утицале да се стабилише структура речи Пирот.

Тако са више страна подржано формирање новог топонима носило је собом замену за ишчезли топоним, *Atruni*, или можда други *Atrubi*, који упућују на посебни топономастички проблем, карактеристичан за ранији супстрат, можда у знат-

ној мери са романским индикацијама структуре (упор. *Ad+Typ, чему би по типу одговарао нпр. назив Завојског језера).

Пирот, некада многољудан град и врло жив центар, данас обнавља своју виталност и свој значај, и то у новим условима, са својом изразито динамичном индустријом, која са великим еланом развија и превазилази оно што је Пирот значио у осамнаестом а и у деветнаестом веку. У томе полету Пирот обухвата много ширу област свога делања, — не више само широко схваћену долине Нишаве и трансверзалне везе. Способношћу и иницијативом својих радних људи, привредном динамиком, Пирот зрачи кроз културу и привреду целе Србије, и шире.

Др ЈОВАН В. БИРИЋ

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ ПИРОТА И ПИРОТСКОГ РЕГИОНА

Пирот се налази на географским координатама 43° 9' 30" географске ширине и 22° 6' источне географске дужине (по Гриничу).

Овај координатни простор налази се у централном делу Балканског полуострва — по Ј. Цвијићу¹⁾. Цвијић је издвојио централну област Балканског полуострва, облика трапеза, између Скопља, Косовске Митровице, Ниша и Софије. Пирот и пиротски регионални простор налазе се уз североисточни руб овог трапеза. Гранична линија централне области Балканског полуострва иде развођем Нишаве и Тимока, а затим гребеном Старе планине у правцу Бугарске. Долина Нишаве са градским центрима Нишом и Пиротом и Софијска котлина са Софијом улазе унутар централне области. Пирот и пиротски регион, према томе, својим положајем испољавају и исказују особине централне балканске области.

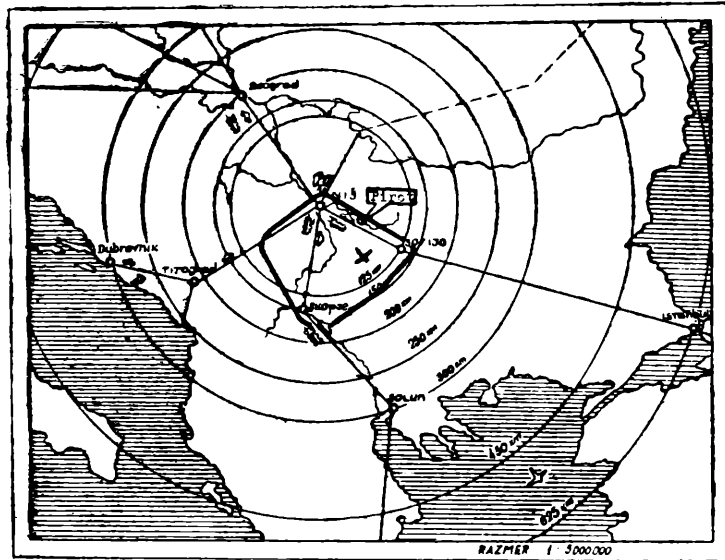
Захваљујући томе што се налази у Нишавској долини, Пирот се истовремено налази на важном интеррегионалном и интерконтиненталном путу Европа — Блиски Исток. Управо положај Пирота на овом путу позвао га је — историјски — у живот и дао му основне подстицајне сокове за развој.

Положај Пирота, међутим, није одређен само положајем у централној области Балканског полуострва и положајем на важној магистрали, већ и положајем у регији његових утицаја.

Регија утицаја Пирота простире се у горњем Понишављу и Лужници. Велика је око 2.170 километара квадратних, са бројем од око 120.000 становника (1961) и про-

¹⁾Јован ЦВИЈИЋ: Главне особине централних области Балканског полуострва. Говори и чланци, Београд, 1921. (Шесто поглавље: Централна област и балканско територијално језгро), стр. 113—124.

сечном густином од 55,2 становника по једном километру квадратном²⁾. У садашњем административно-управном распореду овој регији припада територија општина Пирот и Димитровград у целости и делом територије општина Бабушница и Бела Паланка. Од бабушничке општине одузет је мањи део територије, величине од 80—100 км² (у горњем Запаљу) због преовлађујуће гравитационе усмерености ка Власотинцу, а од општине Бела Паланка придодат је мањи део територије, величине око 15 км², због преовлађујуће гравитационе усмерености ка Пироту.

Сл. 1. Положај Пирота на Балканском полуострву. Затвореном линијом обележена је област, која је по Ј. Цвијићу, означена као централна област Балканског полуострва.

Пирот је гравитациони центар наведене регије. Налази се у северозападном делу котлине на месту где се са нишавским интеррегионалним саобраћајем стичу саобраћајнице регионалног и локалног значаја, везујући се у саобраћајни чвор. Од регионалних саобраћајница овде се стичу следећи путеви: пут из правца Књажевца преко Калне и Темске, пут из подручја Висока и пут из подручја Јерме и Лужнице. Усмереношћу котлинског и суседних простора у горњем Понишављу и Лужници путевима интеррегионалног, регионалног и локалног саобраћаја у правцу

²⁾ Према попису 1961. Статистички годишњак СФРЈ, Београд, 1963. стр. 524. и 526.

пиротског саобраћајног чвора, омогућено је формирање пиротске економско-географске области мезорегионалног типа.

У рангу регија, пиротској припада положај и улога јаче развијене мезорегије. Пирот нема и није развио регију макрорегионалног типа, попут Ниша, Лесковца и Софије, јер живи у сенци снажног макрорегионалног утицаја Ниша. У мрежи регија, пиротској, дакле, припада улога јаче мезорегије, а у мрежи градова, Пироту припада улога јачег мезорегионалног центра. Снажни макрорегионални утицаји Ниша и Софије — на бочним странама пиротског гравитационог простора — нису дозволили да се гравитациони утицаји Пирота издигну изнад мезорегионалног облика. Али је зато регија гравитационих утицаја Пирота — без обзира на историјску осцилаторност њених граница — била перманентно постојана, стабилна и чврста.

Мезорегија Пирота велика је данас око 2.170 километара квадратних, односно пречника 40—50 километара. Овај територијални простор био је, и у прошлости као и данас, константно упућен ка Пироту. Ради се о простору који се налази у горњем Понишављу и Лужници и делом у средњем Понишављу.

РЕГИОНАЛНИ ПРОСТОР У ПРОШЛОСТИ

Али ако је садашњи мезорегионални простор Пирота наведен у горњем опсегу и горњим границама, он је у прошлости ипак био већи, чак и знатно већи. Опсег територијалног утицаја Пирота у прошлости био је — као и данас — одређен првенствено гравитационом снагом Ниша, Софије и других центара, као и Пирота самог. Гравитациони утицаји Ниша и Софије били су у прошлости, међутим, знатно слабији, јер су оба ова центра била знатно слабије развијена. Ниш, је по забелешкама Евлије Челебије у другој половини XVII века (1660), имао „свега две етотине дућана“, Пирот исто толико³⁾, док је економска снага Софије била нешто јача. Број становника међу овим градовима такође није превише одударао: пред крај турске владавине Ниш је имао око 18.000, Пирот око 9.500 и Софија око 21.000 становника. Неразвијеност инфраструктуре — пре свега саобраћајне мреже — посебно је умањивала снагу гравитације.

У таквим условима — кад је гравитациона снага Ниша и Софије била знатно ослабљена, а економска моћ Ниша, Пирота и Софије била приближна (без неких изузетно значајних разлика) — територијални домен утицаја

³⁾ Евлија ЧЕЛЕБИЈА: Путпис I, Сарајево 1957.

Пирота био је знатно већи. Утицаји Пирота ширили су се и допирали: на северу до гребена Старе планине укључно са територијом Буцака; на североистоку до планинског била Старе планине, прелазећи повремено и у сектор Чипровца, мешајући се са утицајима Берковице и Лома. Територијални утицај Пирота на источној страни захватао је Висок и Забрђе, осцилаторно укључујући и Годеч. На југоисточној страни гравитациони утицај се је гасио код Драгомана, одакле су почињали преовлађујући утицаји Сливнице и Софије. Гравитациони утицај Пирота на јужној страни продирао је долином Јерме и преко Лужнице у знепољски крај. На југозападној страни гравитациони утицаји Пирота престајали су на билу Суве планине и у горњем Запаљу код Модре Стене и Грнчара, одакле су почињали утицаји Власотинца, Лесковца и Ниша. На западној и северозападној страни утицај Пирота ширио се до Сићевачке клисуре и Сврљишких планина, укључујући једним великим делом у сферу својих утицаја белопаланачки крај. Територија која је — стално или осцилаторно — гравитирала Пироту износила је око 3.500 километара квадратних.

Снагу својих гравитационих утицаја Пирот је црпео из једног броја основних погодних околности. Ове околности састојале су се у томе да је Пирот био у позадини и унутрашњости турске државе. Велики турски простор представљао је обимно тржиште за пиротску хилимарску и другу производњу; Пирот је у њему налазио повољне подстицаје и снагу за развој. Затим: Цариградски друм и други путеви, који су пружали повољан положај и везе. Услови караванског саобраћаја такође су допринели развоју и јачању пиротског гравитационог подручја, јер је Пирот саобраћајно — као одмаралишна и етапна станица — био веома добро лоциран између Ниша и Софије. У време караванског саобраћаја Пирот је представљао важну тачку и раскрсницу на овом друму. Локација Пирота уз овај друм, у простору између Ниша и Софије, између Видина и Лесковца и других тачака у горњем Понишављу, Лужници и Знепољу, била је врло погодна, што се на Пирот реперкутовало низом позитивних последица. У Пироту се одмарало и коначило, јер је друмски саобраћај ранијих векова био спор, дуготрајан и напоран. Отуда је у Пироту могло доћи до знатне трговинске размене и концентрације трговине, заната и популације. Због тога се је и могло десити да пиротски „панаир” (вашар), са успехом и задовољавајућом привредном конјуктуром, траје и до месец дана. Осим тога Пиротско поље и неогена брада на његовом ободу пружали су низ погодних могућности за ратар-

ство и виноградарство, а планинска регија, у залеђу, врло добре услове за сточарство.

РЕГИОНАЛНИ ПРОСТОР ПОСЛЕ 1877.

Услови гравитације и снага пиротског гравитационог подручја знатно су се — у негативном смислу — изменили након ослобођења 1877. године и након формирања нове границе. Повлачењем границе код Обреновца, 18 километара од града, Пирот се је наједном нашао у близини границе, унутар мале и привредно недовољно развијене Србије. Граница је не само одузела Пироту пространо турско тржиште, већ је пресекла и зону његове регионалне гравитације. Од укупне територије која је гравитирала Пироту (око 3.500 км²), отпали су знатни делови горњег Висока, затим цариградски, трнски и годечки крај са око 1.090 километара квадратне територије, или око 31,1 проценат раније гравитационе територије. Пирот је постао забачено место у близини границе.

Појава железничке пруге — која је ускоро након ослобођења изграђена — деловала је такође — и то доста дуго — на развој и изградњу Пирота негативно⁴⁾. Пирот

⁴⁾ Овај, на први поглед парадокс, постаће објашњив ако се уоче извесне околности карактеристичне за развој Пирота по ослобођењу од Турака. Аутори који су се до сада бавили Пиротом нису се упуштали у овај проблем, или, ако су се уопште бавили Пиротом овог доба, приказивали су га — често из добре намере — нетачно и наивно. На пример: ... „Растргнувши ланце ропства, Нишавље се брзо опоравља... Сам Пирот показује колосалне знаке напретка” (М. Живановић: Нишавље, Пирот 1933, стр. 33). Међутим, апстрајујући локална патриотска осећања и посматрајући проблематику привредног развоја из ширег угла, М. М. Савић (Наша индустрија и занати) пледира да се Пироту — због његових тешких привредних прилика — озбиљно помогне. Прихватајући оцену М. Савића, и Д. Здравковић, писац расправе „Пиротско ћилимарство” (Ниш, 1924), иако узгред, али тачно констатује: „Кад су се потребе увећале и кад је прошла железница кроз Пирот, онда су сељаци своја огњишта напуштали и одлазили у печалбу у Србију и ван ње, а Пирот се умртвио, јер је његове купце и потрошаче железница муњевитом брзином носила кроз поље пиротско и крајеве варошке. Цариградски друм остаје пуст, а трговина пиротска, као и занати, сведоше се само на околину и њене потрошаче. Од тог времена Пирот је почео да опада и данас (1924) се може сматрати за најсиромашнију варош у Србији, што му, уосталом, и сама спољашност показује: пиротске учерице ниске, улице нерегулисане и блатњаве постале су чувене”.

запада у тешкоће и развојну кризу која траје читавих осамдесет година: уочи ослобођења од Турака имао је 9.500 и тек 1955. године 14.000 становника. Железничка пруга је, наиме, доста нагло угасила улогу Цариградског друма. Караванска позиција заустављања робе и путника у Пироту се је угасила; територијалне димензије некадашњег турског тржишта су се јако смањиле. Разуме се, саму појаву железнице у Пироту не оцењујемо негативно, већ истичемо околност да Пирот ову значајну тековину развоја дуго није знао искористити.

ДАНАШЊИ РЕГИОНАЛНИ ПРОСТОР

Донекле нов положај настао је после првог светског рата. Удаљавањем границе од Пирота (1918) и увођењем индустрије (нарочито после 1955) гравитациона снага Пирота се је поправила и учврстила, али не толико да би се повратио територијални гравитациони утицај из периода пре ослобођења од Турака. Разлог овоме је што је гравитациона снага Ниша и Софије, у исто време, расла још брже. То се, између осталог, може видети и из кретања популацијског фактора. Пирот, Ниш и Софија, у периоду између 1884. и 1955. бележе следећи пораст становника: (5)

ГРАД	Број становника		Процент пораста
	1884.	1955.	
Пирот (1879)	8.185	14.000	71,4
Ниш	16.178	64.000	395,6
Софија	25.000	610.000	2440,0

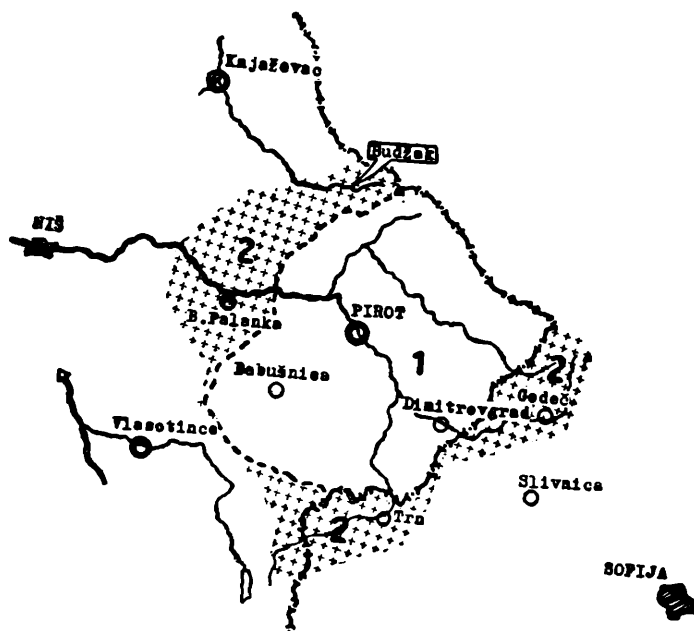
Али већ у периоду 1955 — 1965, у ери своје изразите индустријализације, Пирот бележи пораст колико и за претходних 76 година:

ГРАД	Број становника		Процент пораста
	1955.	1965.	
Пирот	14.000	24.000	71,4
Ниш	64.000	118.000	84,3
Софија	610.000	800.000	31,1

Очигледно је да су се позиције Пирота као гравитационог центра, као и територијалне димензије његове гравитационе регије, у последњих петнаест година (1955—1970)

5) Статистички извори.

учврстиле, премда не и до оних димензија из турског периода. Ове димензије пиротска гравитациона регија, због знатно ојачане гравитационе моћи Књажевца и Лесковца, неће моћи ни у будућности да оствари. Отуда ће пиротска — у хијерархији регија — заузимати и даље улогу (јаче) мезорегије, а сам Пирот, у мрежи градова, улогу (јачег) мезорегионалног центра. Са таквом улогом задовољиће се — данас и у будућности — и његови бочни мезорегионални центри Књажевац и Власотинце. Макрорегионалне функције — и у погледу територијалне димензије и у мрежи градова — припадаће и даље Нишу и Софији.

Сл. 2. Регионални положај Пирота. 1. Територија данашњих (мезо) регионалних утицаја Пирота; 2. Територија сталних и осцилаторних утицаја Пирота пре ослобођења од Турака.

Данашње границе пиротског (мезо) регионалног простора пружају се: на северу гребеном Старе планине и Бабиног зуба. Границу чини хидрографско развође Трговишког Тимока и Темштице (са изузетком ћуштичког и шугринског простора). Подручје Буцака у горњем току Трговишког Тимока данас је осцилаторно подручје утицаја Пирота и Књажевца, али са јачим и преовлађујућим утицајем Књажевца. На северозападу и западу гравитациони утицаји Пирота гасе се у простору између Осмакова и Ба-

биног Кала, а у Нишавиној долини у клисури Светог оца. Граница затим пресеца Белаву, креће се котлинском пречагом између Теловца и Понора, пресеца хидрографско развође Коритничке реке и Лужнице и избија на југоисточни део Суве планине. На југозападној и јужној страни граница пресеца грнчарски простор, креће се гребеном Таламба са и избија на југословенско-бугарску границу код Војнове главе и Руја, укључујући у сферу пиротског регионалног утицаја лужнички и звоначки простор. Са североисточне, југоисточне и јужне стране границу пиротског регионалног простора чини државна југословенско-бугарска граница. Државна граница је на овој страни конзервирала гравитационе утицаје Пирота, Берковице, Софије и Трна за дуги низ година, али се може рећи да регионални утицаји (изузимајући донекле Трн) и у другим приликама не би били много измењени.

Данашњи регионални простор Пирота (2.170 км²) представља 62,0 процента регионалног простора Пирота из периода пре ослобођења од Турака (3.500 км²). На овом простору, према попису 1961, живело је 120.000 становника, односно 55,2 становника на један километар квадратни. С обзиром да гравитациони утицаји Пирота пробијају Пиротску котлину и простиру се у суседне просторе везујући их, на објективан начин, у територијално регионално јединство, то се и данашње општине овог подручја (пиротска, димитровградска и бабушничка) логички морају третирати као објективна заједница комуна. Из економско-географске улоге Пирота у овом простору произилазила је, на објективан начин, и његова ранија улога окружног и средског центра. Отуда се може рећи и да објективне, економско-географске границе пиротског регионалног простора и субјективне, административно-управне границе наведених трију општина — са малим изузецима на југозападу и западу — чине правилно комунално јединство.

РЕГИЈА ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ РАДНЕ СНАГЕ

Описану границу регионалног простора потврђују и подаци дневне миграције радне снаге. Ови подаци, са подацима тржишне (пијачне) гравитације, узимају се — међу осталима — као веома значајан критеријум за утврђивање регионалне гравитације. Овде ћемо се, међутим, позабавити само дневном миграцијом радне снаге и њеним територијалним изразом, на основу пописа 1961. Резултати овог разматрања биће инструктивни кад се упореде са резултатима пописа у следећој години (1971).

Према резултатима пописа 1961. било је ка Пироту пућено 1665 дневних миграната радника и службеника

(не укључујући миграцију ученика и других лица). У поређењу са укупним бројем радника и службеника у Пироту наведене године (5.908) то је 28%. Највећи број миграната се регрутује дуж погодних и приступних путева, а такви су пре свега они који се пружају долином Нишаве. Изван приступних и погодних путева нема дневних миграната; из таквих крајева — а то је првенствено старопланински и лужнички крај — регрутује се углавном сезонска (печалбарска) и стална миграција (исељавање).

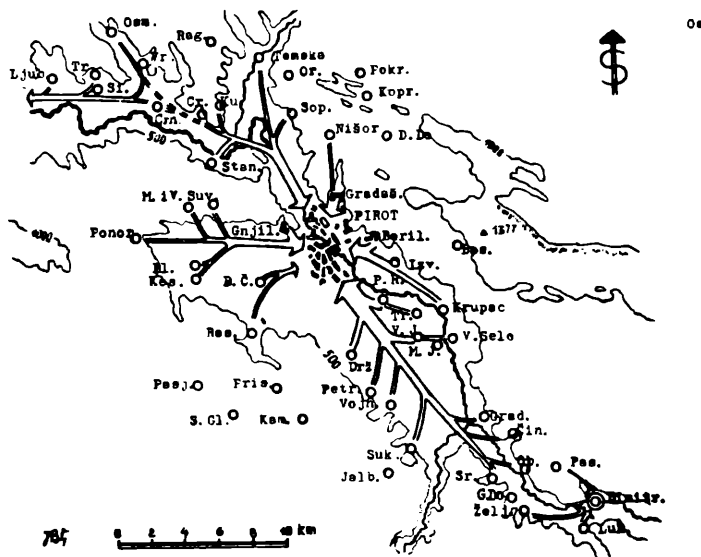
Према пописним подацима (1961) дневни мигранти су се кретали:

ИЗ МЕСТА	У ПРАВЦУ ПИРОТА	ИЗВАН ПИРОТА
ГЊИЛАНА	166	2
КРУПЦА	131	29
ГРАДАШНИЦЕ	112	—
ИЗВОРА	105	3
СТАНИЧЕЊА	63	39
ДРЖИНЕ	81	13
СУКОВА	46	37
БАРЈЕ ЧИФЛИКА	69	11
ВЕЛИКОГ ЈОВАНОВЦА	68	10
ВЕЛИКОГ СУВОДОЛА	49	18
БЕРИЛОВЦА	64	2
РАСНИЦЕ	47	9
ПОЉСКЕ РЖАНЕ	58	4
БЛАТА	56	4
ВЕЛИКОГ СЕЛА	39	16
МАЛОГ СУВОДОЛА	23	29
ВОЈНЕГОВЦА	24	24
ПЕТРОВЦА	39	2
ТРЊАНЕ	30	8
СОПОТА	31	6
КОСТУРА	28	8
ЦРНОКЛИШТА	13	19
ЧИНИГЛАВАЦА	21	10
МАЛОГ ЈОВАНОВЦА	20	5
СРЕЂКОВЦА	18	10
НИШОРА	15	3
ОБРЕНОВЦА	15	3
ПИРОТА	—	53
ИЗ ОСТАЛИХ МЕСТА.		
У ОПШТИНИ ПИРОТ	65	425
ИЗ ОПШТИНЕ		
ДИМИТРОВГРАД	90	266
ИЗ ОПШТИНЕ		
БЕЛА ПАЛАНКА	45	1585

Занимљиви су подаци дневних миграната по општинама и њиховом апсорпцијом у општини Пирот:

	Укупан број дневних мигр.	Апсорбовано у општини Пирот	Процент
ПИРОТ	2020	1665	82,42
ДИМИТРОВГРАД	356	90	25,28
БЕЛА ПАЛАНКА	1630	45	2,76
БАБУШНИЦА	26	0	0,00

Из горњих података се види да је гравитациона снага Ниша држала скоро и у потпуности територију Беле Паланке, јер је из ове општине у правцу Ниша путовало 74,84% дневних миграната, а у правцу Пирота само 2,76%. Из општине Димитровград, међутим, путовало је у правцу Ниша 5,53%. Сам Пирот је донекле мигрантно оријентисан ка Нишу: 53 дневна мигранта. Бабушничка општина је 1961. године имала безначајну дневну миграцију радника и службеника (26), која се због неразвијене инфраструктуре кретала искључиво у простору општине.

Сл. 3. Кретање дневне миграције радне снаге (1961)

Приказ дневне миграције радника и службеника у Пироту види се и из приложеног картографског прилога; дељбина трака означава величину миграционог учешћа.

Како је познато, први српски устанак, који је почетком 1804. г. избио у београдском пашалуку, убрзо се проширио и на суседне крајеве са српским становништвом. Већ у 1805. г. у пиротском крају јавља се народна буна пиротског размера. Она је била изазвана унутрашњим узроцима: злоупотребама турских власти и прогонима хришћанског живља, али је — како су сведочиле неке савремене вести — несумњиво била подстакнута и примером устанка у Шумадији и суседном Поморављу.¹⁾ Отуда, када је буна била угушена војном експедицијом нишког и лесковачког паше, велики број побуњених Пироћанаца, у првом реду сељака, да не би био изложен репресалијама Турака, морао се разбежати у суседне пашалуке, видински и софијски, а посебно међу српске устанике у београдском пашалуку²⁾

Овим догађајем су, у ствари, били изведени први миграциони покрети Пироћанаца у ослобођени део (северне) Србије. Но они ће — услед готово непрекидног српско-турског ратовања, које је у више наврата допирало и у крајеве средњег и горњег Понишавља — потрајати за све време првог устанка између 1805. и 1813. године³⁾ У овом значајном историјском раздобљу за цео српски народ, знатне масе народа пиротског краја биле су, заувек, напустиле

¹⁾ Видети: Владимир Стојанчевић, *Око учешћа Пироћанаца у првом српском устанку 1805. године*. Пиротски зборник, I, Пирот, 1968, 17—23.

²⁾ „Један део побуњених Срба у пиротском крају... оставио је свој крај и пребегао шумадијским устаницима (Вукчевић наводи да су се Пироћанци побунили против Пазван-оглуових субаша); Миленко Вукићевић, *Караборче*, II Београд, 1912, 244.

³⁾ Видети: Светислав С. Петровић, *Понишавље и суседни крајеви за време првог српског устанка*. Сепарат из часописа „Наше стварање”. Лесковац, 1955, 2—18. — Анђелко Петровић, *Понишавље у првом српском устанку*. Пиротски зборник II, Пирот, 1969, 85—107.

своје крајеве и прешле у ослобођене делове Србије, где су остале и по слому првог устанка 1813. године. Из историјских података, уколико су забележени и сачувани, види се под којим су околностима Пироћанци узели учешће у ратовањима и збивањима првог српског устанка, а посебно зашто су, када и у ком броју мигрирали у Србију београдског пашалука, и где су се — привремено или стално — колонизовали. Овом приликом наводимо само неке случајеве „пиротских миграција“ у време првог српског устанка.

У миграционим покретима Пироћанаца, ако се изузму неколико изведених или покушаваних пребегавања у 1806, 1807. и 1809, посебно је била знаменита 1809. година.

С пролећа 1809. г. за време српске офанзиве против Турака, крајеви Понишавља били су за кратко време ослобођени кад је Хајдук Вељко, долазећи из правца Ниша, заузео Белу Паланку и, обишавши Пирот, отишао на Београдичк који је на јуриш такође заузео⁴⁾ Том приликом њему су пришли, како у једном аутентичном извору стоји, сви становници из већег дела пиротске нахије и са њим прешли у ослобођени део Србије изнад Сврљинских планина. По једном другом обавештењу, око 30 000 лица⁵⁾ између (Јужне Мораве и Старе планине приступило је српској устаничкој војсци, и по њеном повлачењу отишло према северним крајевима Србије где су се населили по разним селима или на слободним земљиштима. Но због турске офанзиве у лето исте године, многи од ових пресељеника страдали су од турске војске. Према неким вестима, ипак, само око 5—6 000 „жена, деце и старих немоћних људи“, из нишке, лесковачке и пиротске нахије, успело је да стигне до ближе београдске околине, и да се насели у Болечу, Кумодражу и на Врачару.⁶⁾ Риста Николић, проучава-

(4) »Hajduk Veliko hat aus einem grossen Theil des piroter Districtes alle christliche Familien ausgehoben und überbringt selbe nache Servien«. Алекса Ивић, Документи о устанку Срба под Караборђем Петровићем. Загреб, 1920, 364.

(5) Nav. d. (»Als Milloje Petrovics mit seinem Truppenkorps den übergang über die Morawa bewerkstelligte und in Bulgarien einfiel, nahm er gegen 30.000 Seelen in Schutz und soll sie, wie es heisst, nach Serwien zur Ansiedlung gesendet haben«).

(6) »Alle diese Leuthe sind . . . von Nisza, Pirot und Leskovacz. Sie sind in der Zahl von 5 bis 6000 Seelen aus Weibern, Kindern und alten gebröchlichen Männern bestehend. Sie befinden sich um das Dorf Polecs. auf den Wracser Berg und Comodrasch«. Грађа из земунских архива за историју првог српског устанка, II. Београд, 1961, 279.

јући почетком овога века становништво села београдске околине, прибележио је неке случајеве пиротских досељеника.

По свој прилици управо ове године дошло је до насељавања избеглих Пироћанаца и у ћупријском, јагодинском и крагујевачком крају. У Ресави, само у селу Плажине, живи и данас 25 кућа фамилије назване „Пироћани”,⁷⁾ затим 8 кућа Пироћанаца у селу Стрмостену,⁸⁾ и др. По њима, свакако, у овом крају познат је и тип куће зване „пироћанка”, „торлакуша”.⁹⁾ У Белици, делу старе јагодинске нахије, такође има трагова насељавања избеглих Пироћанаца из Турске. Тако се помињу: Миленковићи, Станковићи и Крстићи „из пиротске околине”, у селу Доње Штипље;¹⁰⁾ Златановићи, у селу Врановац;¹¹⁾ Младеновићи, Миладиновићи и Миловановићи, у селу Ратиково.¹²⁾

Међутим, најочуванија група досељених Пироћанаца, позната по породичним — „фамилијарним” презименима, била је колонизована у Лепеници, кнежини старе крагујевачке нахије. На основу службених података установа устаничке Србије, заслужни Тодор Радивојевић забележио је петнаестак породица досељених Пироћанаца у време првог устанка. Тако су се доселили у селу:

Белошевцу, Јевремовићи (са славом Св. Николе),¹³⁾

Ботуну, Симићи (са славом Св. Николе),¹⁴⁾

Корману, Јовановићи (са славом Аранђеловдана),¹⁵⁾

Милатовцу, Антићи (слава Врачеви), Давинићи (Аранђеловдан), Дмитровићи (Врачеви), Мариновићи (Св. Никола), Пешићи (Св. Никола), Цветковићи (Св. Никола).¹⁶⁾

Ракинцу, Симићи (Св. Борђа),¹⁷⁾

Реснику, Вујадиновићи (Св. Никола), Кочетари (Св. Никола).¹⁸⁾

Шењу, Ракићи (Аранђеловдан).¹⁹⁾

7) Станоје Мијатовић, *Ресави*. Насеља и порекло становништва, 26. Београд, 1930, 221.

8) Нав. д., 235.

9) Нав. д., 137.

10) Станоје Мијатовић, *Белица*. Насеља и порекло становништва, 30. Београд, 1948, 134.

11) Нав. д., 136.

12) Нав. д., 170. (Са Пироћанцима су се досељавали и Трнчани).

13) Тодор Радивојевић, *Лепеница*. Насеља српских земаља, VII. Београд, 1911, 245.

14) Нав. д., 256.

15) Нав. д., 246.

16) Нав. д., 239, 242, 248, 253, 259.

17) Нав. д., 256.

18) Нав. д., 241, 247.

19) Нав. д., 255.

Шљивовцу, Гајићи (Св. Борђе), Костићи (Св. Никола)²⁰⁾ (1911. године у Лепеници живело је укупно 79 кућа потомака досељених Пироћанаца у време првог устанка).

Појединачне пироћанске породице биле су насељене и у сокобањској нахији, у пожаревачкој нахији, и у шумадијској Јасеници.

Али доста Пироћанаца било је емигрирало и у пограничне крајеве Караборђеве Србије, нарочито у суседну гугусовску нахију (касније књажевачки округ).

II

Кад је пре осамдесет година, 1889, Драгољуб К. Јовановић објавио своју студију о књажевачком округу, он је поменуо и исељавање Пироћанаца у северне крајеве Србије. Он каже: „За време првог устанка граница књажевачког округа ишла је, више или мање, онуда куда и сада с том разликом што су и неколико села поред границе данашње кнежевине Бугарске придата била за извесно време овом округу, као и још неколико села из нишког и пиротског округа, што се беху у то време придружила устанку. Из тих села, после пропасти (1813-те године), многе су се породице после одселиле у унутрашњост Србије, где и данас живе.“²¹⁾

Занста, при крају првог српског устанка, у пограничним крајевима ослобођене Србије према пиротској нахији, мора да је било доста Пироћанаца који су служили као војници. Као њихове старешине помињу се Маринко Петровић и Мита, са звањем „војводе Пиротске“. То су биле последице њиховог добежавања из Турске у току неколико претходних година.

Тако, 6. априла 1813. г. била је издата заповест Караборђева да се војвода Маринко „изведе с његовим војницима негде у резерву“²²⁾ што је било потврђено и сутрадан, 7. априла: „... да учине наредбу са војводом Маринком, макар да га поставе негде у резерве да буде старешина и шаљемо писмо његово да виде како пише за војводу Миту Пиротскога и да учине с Митом расположење...“²³⁾ Пре тога, из једне друге Караборђеве заповести, од 14. фебруара 1813. г., види се како је „... писато војводи Маринку Пиротском да скупи бећара што више може из Влашке и Турске стране, а из наше државе да некупи бећаре или какове кућевне људе...“²⁴⁾ што се односи и на сеља-

²⁰⁾ Нав. д., 242, 247.

²¹⁾ Драгољуб К. Јовановић, *Из Тимочке Крајине*. Књажевачки округ. Гласник Српског ученог друштва, 70. Београд, 1889, 151.

²²⁾ Деловодни протокол Кара-Борђа Петровића. Београд, 1948, № 1275.

²³⁾ Нав. д., № 1280.

²⁴⁾ Нав. д., № 1070.

ке пиротске нахије. Значи, да су Пироћанци, заједно са Сврљижанима, Тимочанима и Сокобањцима држали сектор крајње левог крила јужног српског фронта према Турцима.²⁵⁾ У последњим борбама српско-турског ратовања, у лето 1813. г., и Пироћанци избеглице тукли су се противу Турака по свој прилици као борци какве крупније формације српске устаничке војске а под непосредном командом војводе Маринка.

Слом српске одбране навео је на повлачење према северу не само управни и војни командни кадар, устаничке старешине, већ — у страху од турске освете — и велике масе народа, чак у Аустрију.²⁶⁾ Бар мањи број Пироћанаца морао се повлачити према Сави и Дунаву, од којих су неки, свакако, пребегли у Аустрију а други остали расејани по Шумадији и Поморављу.²⁷⁾

У великој народној несрећи која је тада настала, у условима освајања Србије мачем и огњем, ишчезли су готово сви подаци писаног карактера који би били од користи да се, поред осталог, реконструише и популационо-демографска слика становништва устаничке Србије, па и имена и презимена пореских и војних обвезника Србије у време првог устанка. Ипак, наводимо два узредно сачувана имена Пироћанаца који су, ујесен 1813. г., пребегли из Београда у Аустрију. То су: Петко Стефановић и Стојан Младеновић, непознатих занимања (последњи је био момак, док је први био ожењен.²⁸⁾ Као посебно интересантан податак о једном Пироћанцу у ослобођеној Србији јесте и онај о познатом учитељу Проки,²⁹⁾ од кога је Вук Караџић сазнао и сакупио неколико лепих лирских песама за своју другу књигу српских народних песама. Исто тако, син војводе Маринка Петровића, Благоје Маринковић (Петровић), истицао се као војни старешина у сокол

²⁵⁾ Упоредити: Нав. д., № 682 (од 7. јуна 1812).

²⁶⁾ Војвода Маринко Пиротски налазио се, на једном списку најважнијих устаничких старешина, међу првих стотину људи. Алекса Ивић, *Између Првог и Другог српског устанка*. Загреб 1917, 25 (у напомену).

²⁷⁾ Упоредити: Риста Николић, *Околина Београд*. Насеља српских земаља, II. Београд, 1903, 1010, 1037. „Тодоровићи, а сада Јовановићи, дошли око 1813. год., славе св. Јована“; Стојановићи „дошли пре бежаније 1813.“, славе св. Николу).

²⁸⁾ По једном списку избеглица из Београда и околине, у Земуну (Цео списак ће бити посебно објављен на другом месту).
сме, I. Београд 1891, 127; упоредити и: стр. 235, нап. 103.

²⁹⁾ Видети: Вук Ст. Караџић, *Српске народне пје-*

ској нахији, где је био заменио пребашњег војводу Кара Марка Васића.³⁰⁾ Такође и на главном фронту Србије према Турцима, на Делиграду, по мишљењу Косте Костића, Пироћанци су сачињавали део посаде и ту сви изгинули бранећи Србију од турске војске.³¹⁾

ЗАКЉУЧАК

1) Миграциони покрети Пироћанаца (бежања, псељавања, пребацивања) у ослобођени део Србије првог устанка били су резултат троструког узрока:

због прогона и аграрно-пореске експлоатације од стране Турака, па се исељавањем на устаничку слободну територију тражила сигурнија лична заштита и већа друштвена правда;

услед буна и покушаја устанака у завичају, после чега су побуњени сељаци морали бежати на територију ослобођене Србије;

због дејства Карађорђевог устаничког војског на територији пиротске нахије и околних крајева, која су имала за сврху и пресељавање локалног српског становништва у безбедније крајеве гургусовачке, сокобањске, алексиначке и других нахија, чиме се јачала и војничка и пореска снага Србије у устанку.

2) Исељени Пироћанци делом су остали у пограничним крајевима из фронта српско-турског ратовања, делом су били колонизовани у дубљој унутрашњости Србије.³²⁾ Они који су остали на граници, а они су чинили већину пиротских миграната, уживали су сва права српских грађана, али су у војном погледу стајали под непосредном командом својих „пиротских”, војвода и других нижих заповедника — бимбаша и буљукбаша а у склопу општенародне службе у устаничкој војсци првог српског устанка.

Највећи део Пироћанаца, како изгледа, изгинуо је или пропао у великој турској офанзиви 1813. г. бранећи ослобођену територију Србије код Гургусовца, Ниша, Соко Бање и на Делиграду, а затим и приликом повлачења народа према Сави и Дунаву. Они који су преживели, после тога, представљали су остатке једне, свакако, бројније пиротске емиграције у поново ослобођеном делу Србије, заправо у београдском пашалуку после 1815. год. О томе сведоче и неки примери топономастике и етнографске номенклатуре (Торлак, тип „пиротске куће — „пироћанке”).

³⁰⁾ Светислав Петровић, нав. д., 15—16.

³¹⁾ Нав. д., 18.

³²⁾ Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*. Несеља српских земаља, I. Београд, 1902, CLXVI.

Као што је први српски устанак тежио ослобођењу целог српског народа, па и пиротског краја, о чему нарочито сведоче војне операције 1807. и 1809. г., тако су и избегли Пироћанци својим учешћем дали свој удео ослободилачкој борби српског народа. Штавише, на културном плану, није било без значаја и то што је 1814. г. у другом и даљем избеглиштву Пироћанаца (у Аустрији) славни Вук Карацић нашао знаменитог пиротског учитеља Проку, сакупивши од њега десетак лирских народних песама које је потом унео у своју класичну збирку — другу књигу српских народних песама. На жалост, трагичан слом првог устанка и двогодишња сурова турска окупација 1813—1815. год. учинили су да су пропали готово сви писани споменици који би нам могли рећи нешто више, боље и сигурније — поред осталог — и о бројности, животу и раду пиротске емиграције у Србији за време првог устанка.

Оно што је у овом раду речено — иако нису коришћени ни сви постојећи појединачни подаци — несумњиво упућује на мисао да је за све време трајања српске револуције 1804—1813. г. број пиротских миграната у ослободљеном делу Србије био знатан, а њихова улога у ослободилачкој борби и привредној и културној изградњи Србије несумњиво од већег историјског значаја.

Др ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ
— НИКОЛИЋ

УПРАВА ПИРОТСКА
1877/8. ГОДИНЕ

— Административна подела,
етничке, демографске
и социјално-економске прилике —

Са одласком Турака, у условима слободног националног живота, створене су основе новог културног развитка Пирота, који се од некадашње турске варошице преобразио у напредну варош ослобођене југоисточне Србије. Прве основе српске административне организације у Пироту стварале су се у првим данима ослобођења. Отуда је неопходно да се истакне улога, значај и обим деловања ове прве српске управе у Пироту, која је усмерила нови ток целокупног културног развоја не само вароши, него и читавог пиротског краја.

У првим данима рата Србије са Турском 1877. године, већ 29. (а 16. по старом календару) децембра 1877. године, пре ослобођења Ниша и Врања, а убрзо по уласку српске војске у Кулу, Прокупље, Ак-Паланку, Лесковац и Куршумлију, био је ослобођен Пирот.¹⁾ У званичном извештају Српске врховне команде саопштено је да је „наша храбра војска освојила данас (16. децембра) после дводневне борбе утврђени и јако брањени Пирот“, као и да је „истога дана у 11 сахати ушла у освојену варош, где је дочекана одушевљеним народом, коме на челу стајаше пиротски владика.²⁾ У опису борбе око Пирота, Српска врховна команда је обавестила да је приликом освајања вароши био заробљен „Хасан Алилбег, кајмакам пиротски, и „преко 50 турских војника“, као и да су Турци „запали-

1) Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877/78. Издање Врховне команде српске војске. Београд, 1879, 429.— М. Ракић: Из Нове Србије. „Отаџбина“ књ. V, год. друга, св. 17—20. Београд 1880, 602, 603.— М. Б. Милићевић: Краљевина Србија. Београд, 1884, 91, 115, 371.— Српске Новине Бр. 266, 8 децембар 1877.

2) Српске Новине Бр. 275, 18. децембар 1877.

ли барутни магацин у граду” и саму варош, коју је „неки део наше војске гасио”, заједно са грабанима.³⁾

Одмах по уласку српске војске у Пирот, Српска врховна команда предузела је низ мера у циљу образовања првих органа српске управе, првих општина, и успостављања „Управе пиротске”, како је већ било учињено у областима и местима која су била ослобођена пре Пирота. Ова прва организациона активност српске управе у Пироту била је од посебног значаја за даљи етнички и социјално-економски развој Пирота и пиротског краја, јер је одређивала оријентацију етничких кретања и културног преображаја Пирота и околине имала је сасвим други смер од ранијег. Да се са неколико речи само подсетимо да је, према старијој турској административној подели, Пирот био „седиште кадилука румелијског ејалета” (у 17. веку),⁴⁾ а у „рангу кадилука од сто педесет аспри” годишњег прихода, и да је тада бројао „хиљаду кућа и двеста дућана у шееру”. Према каснијој турској административној подели и статистици (из 1873.), непосредно пред рат 1877, Пирот је био седиште казе пиротске у нишком мутесарифлуку, а у саставу Косовског вилајета, и бројао је 3.000 хришћанских и 400 мухамеданских домова, са укупно 10.975 душа хришћана и мухамеданаца.⁵⁾ Пиротска каза је тада бројала укупно 29.741 хришћанску, и 5.772 мухамеданске пореске главе.

Са одласком Турака наступиле су знатне демографске и етничке промене у Пироту и пиротском крају. Приликом ослобођења, 1877. у Пироту је затечено укупно 2.270 домова са 6.530 становника хришћана и муслимана.⁶⁾ Према првом српском попису становништва 1878. године у Пироту је било укупно 1.943 дома, од којих 159 мухамеданских, 69 јеврејских и 1.715 српских, са укупно 7.185 српских, 638 турских (мухамеданских) и 360 јеврејских душа, што је износила укупно 8.183 становника и 1.896 пореских глава.⁷⁾ Овакве нагле промене у демографској структури Пирота и пиротског краја биле су последица миграционих покрета турског становништва, које се већим делом иселило, а само мањим делом задржало у Пироту и околини.

Образовање прве српске управе у ослобођеним крајевима Српска врховна команда била је поверила министру просвете и црквених дела Алемпију Васиљевићу, ко-

3) Српске Новине, Бр. 276, 20. децембар 1877.

4) Евлија Челебија: Путопис. Одломци о југословенским земљама. Сарајево, 1967, 60.

5) Архив СР Србије. ПО К164 бр. 82.

6) М. Ракић, оп. цит. 602, 603.

7) Државопис Србије св. XI Београд 1882, 34—
М. Б. Милићевић, оп. цит. 227.

ји је „предузео све сходне и онда могуће мере за увођење грађанске управе ослобођених крајева . . . у оне прве дане када се из корена чупа старо, познато, и уноси ново, које... ваља познати и на које се ваља навикнути”.⁸⁾

Први најхитнији, а уједно и најтежи задатак на овом послу било је обезбеђење крајева, па између осталих и за управу пиротску. Тада је становништво ових крајева било скоро неписмено, а „чиновника вештих пословима администрације није било много”⁹⁾ чак ни у Србији. У Пирот су тада одмах били упућени: као „изасланик владин” Бока Стефановић, управник Управе пиротске — Панта Срећковић, професор Велике школе у Београду, а као члан управе Илија Хранисављевић, члан Суда београдског, са хитним задатком, да по налогу српске владе и Српске врховне команде, „у договору са одабраним општинским властима и другим угледним лицима” образују општине и организују општинске власти. Ради лакшег и бржег спровођења ових задатака, Српска врховна команда је упутила свим управама области, па и пиротској, већ 23. децембра, „Привремена правила за руководство свима чиновницима у заузетим земљама”, која су касније послужила као основа за доношење „Закона о ослобођеним пределима” 3. јануара 1878.¹⁰⁾ У њима су дата прва упутства Српске врховне команде о поступању и понашању првих српских чиновника у управама ослобођених области, и о начину приступања образовања општина у тим крајевима, како би хитни и неодложни послови били обављени са успехом, омогућујући, пре свега, неометано кретање и снабдевање српске војске на ратиштима.

Према овим „Правилима”, новообразоване општинске власти у пиротској области, као и у осталим новоослобођеним областима, представљали су: на челу општине — кмет и два његова „помоћника”, и 5—15 одборника”, већ колико је одговарало „према величини сваке општине”. Њих су бирали „људи признатог поверења и енергије”. Среску управу су „у први ма” сачињавала три члана: „за полицијске струке и финансијске послове”, и један за „судске послове”. Њима је, овим „Правилима”, био одређен „круг засебног рада”, а посебно им је „наложено” да „сва важнија дела расправљају колегијално, договорно”.¹¹⁾

Као први хитан задатак формираних општинских власти био је „да обележе територију области којом тре-

8) Архив СРС ПО К-64, бр. 418.

9) Архив СРС ПО К-64, бр. 117.

10. Архив СРС ПО К-64, бр. 421, Деловодни протокол члана владе при Врховној команди у Нишу, бр. 41. — Новине Српске бр. 7 од 10. јануара 1878.

11) Архив СРС ПО К-64 бр. 418.

ба да управљају, и да тачно назначе које општине спадају у који срез, и да тако „заокруже срезове” и „да опишу села.”¹²⁾ Ови послови обављени су у пиротској управи” у трећој десетини децембра месеца 1877. године”, о чему је упутио извештај „члану владе при Врховној команди”, изасланик владин управе пиротске Бока Стефановић.¹³⁾

По објављивању Закона о ослобођеним крајевима (од 3. јануара 1878. године) била је установљена и судска управа у Пироту: „велики судија пиротски” био је тада Борђе Борђевић, професор Велике школе у Београду,¹⁴⁾ који је извршио издвајање „суђења општинске сеоске и среске власти” од „суђења среског судије” и „суђења великог судије”, односно издвајање нижег (административног) од вишег (судског) поступка у споровима.

Већ 28. (31) децембра 1877. године „владин изасланик у Пироту” послао је званични извештај члану владе при врховној команди да је „190 села у пиротској области потпало под нашу управу”, и истакао велику потребу за писарима и чиновницима, непоходним „за среске старешине” и новообразоване општине пиротске управе.¹⁵⁾ Овакве молбе пиротске управе биле су учестале у каснијим месецима када је отпочео попис села по општинама и заостале турске хране и стоке за војне потребе. Због хитних послова „управник пиротски” тражио је да му се одмах упуते „четири писара за канцеларије среза и 4 чиновника за среске старешине”, јер је, по његовим речима, „овај округ велики и треба да заслужије пажњу владину”.¹⁶⁾ Према извештају члана владе при врховној команди у Нишу, оскудица у чиновницима се нарочито осећала у пиротској управи, као једној од просторно највећих ослобођених области, па је отуда било препоручено српској влади да је потребно да владином изасланику у Пироту пошаље „неколико писара а поглавито таквих чиновника који се могу да употребе и као среске старешине од којих њему засебно треба најмање четири”.¹⁷⁾ Тада је под управом пиротском било пет новоформираних срезова: лужнички, нишавски, височки, трнски и брезнички, пошто је српска војска била ослободила Трн, Драгоман, и Брезник, као важна стратегијска залеђа пиротске области, која је требало „да остану у нашим рукама”,¹⁸⁾ Српска управа је одмах по уласку српске вој-

12) Архив СРС ПО К-64 бр. 421, Дел. прот. бр. 449.

13) Архив СРС ПО К-64 бр. 419, 366.

14) Архив СРС ПО К-64 бр. 366.

15) Архив СРС ПО К-64 бр. 421, Дел. прот. бр. 4.

16) Архив СРС ПО К-64 бр. 16, 19, 421 Дел. прот бр. 4.

17) Архив СРС ПО К-64 бр. 19.

18) Архив СРС ПО К-64 бр. 42, 421 Дел. прот. бр. 299.
— М. Ракић, оп. цит. књ. VI, св. 21-24, 284.

ске у ове крајеве „извршила попис људства, жењених глава и младића од 18 — 25 година, саставила општине и утврдила општинске власти“¹⁹⁾ Тако је у првим месецима 1878. године отпочела своју активност прва српска „управа пиротска“, која је све до маја исте године задржала под својом управом свих пет срезова са сто деведесет насеља.

За попис насеља и становништва, као и за образовање општина и срезова у ослобођеним пределима израдила је српска Врховна команда посебна упутства, у којима се „препоручује управама да по приложеном формулару одама израде списак општина, са њиховим селима и бројем кућа у свакој општини и сваком селу“, са напоменом да ће свака управа „изјавити своје мишљење, разложима поткрепљено о томе: како би се од пописаних општина дали образовати срезови, па да буду колико је год могућно једнаки и простором и бројем пореских глава.“ Такође је препоручено управама, ради хитности, „да неће . . . чинити нарочите пописе села и кућа, него ће га израдити по досадашњем попису или искуству, а уколико би јој где број кућа или положај села био недовољно познат, припитаће о томе неколико месних грађана, који су познатији са околином, па ће позвати кмета из дотичног краја, па саслушати га . . .“²⁰⁾ Према овоме упутству управа пиротска је узела у обзир специфичности свог подручја и извршила је неке корекције у административној подели, додавањем и одузимањем неких насеља по општинама и по срезовима на подручју пиротске управе. Том приликом је било предложено од стране акпаланачке управе и укључивање акпаланачке управе као среза некој од суседних управа, нишкој или пиротској. О томе се каже у предлогу члана акпаланачке управе Јована Стевчића од 30. марта 1878. године: „Како пак акпаланачка управа и њена околина по простору и становништву . . . немају ни толико територијума ни житељства да би у редовном стању и један једини срез сачињавати могли, то је управа ова учтивог мењања, да би при саставу срезова и округа Ак-Паланци и њеној околини требало додати још коју општину, нешто од нишког нешто од лужничког среза, и на тај начин саставити један срез са среском кућом у Ак-Паланци, који би припадао било нишкој, било пиротској нахији (округу), како околности изискивале буду“²¹⁾ Околности су биле одредиле да акпаланачка управа каснијих месеци у 1878. години буде укључена као срез најпре у округ нишки, а касније (од фебруара 1879) у округ пиротски.

19) Архив СРС ПО К-64 бр. 286.

20) Архив СРС ПО К-64 бр. 377.

21) Архив СРС ПО К-64 бр. 384, 377.

Судећи по садржини ових првих упутстава за попис насеља и организовање срезова на подручју управа области, српска управа у ослобођеним крајевима је настојала да очува традицију и народна схватања у одређивању административних и предеоних граница. Међутим, измењене историјско-политичке прилике после Санстефанског мира и Берлинског конгреса посебно су утицале да се ускоро по увођењу српске административне управе у пиротској области изврше знатне коректуре у одређивању административних граница општина и срезова управе пиротске: срезови трнски и брезнички су знатно пре Берлинског конгреса, на захтев савезничке руске команде већ почетком априла па до маја месеца 1878. године формално били прешли под бугарску управу, чиме је знатно смањено етничко залеђе и административно подручје управе пиротске, а тек у августу 1878. године ови су срезови и званично припали Кнежевини Бугарској по одлукама Берлинског конгреса.²²⁾

Тако је после ових измена политичке границе између Кнежевине Бугарске и Србије, под административном управом пиротском било укупно три среза: нишавски, лужнички и височки, као новообразовани срез, којима се тек касније, као четврти, придружио срез акпаланачки. Међутим, све до престанка активности српске врховне команде (чији је орган за управну организацију на подручју ослобођених предела био члан владе при врховној команди, министар просвете и црквених дела — чија је надлежност престала тек 1. маја 1878. године), са одласком Српске врховне команде из Ниша и увођењем редовне надлежности одговарајућих министарстава за послове административне управе ослобођених крајева, управа пиротска је обухватала срезове: нишавски, лужнички, трнски (са 82 села, 22 општине, 3223 куће и 30.812 становника), и брезнички (са 10 општина, 28 села и 907 кућа):⁴

Непосредно по организовању прве српске управе у Пироту и осталим ослобођеним областима, Српска врховна команда је предузела мере за регулисање односа и положаја црквене управе у ослобођеним крајевима у новим политичким и социјално-економским условима. У првим месецима по ослобођењу (у децембру 1877. и јануару 1878. године) црквена управа у ослобођеним крајевима остала је онаква каква је била до тог времена: била је организована „у три дијецезана“, који су се независно један од другог управљали, а на челу сваког од њих стајао је „митрополит“, чије су столице биле у Нишу, Пироту и Врању. Одмах по ослобођењу били су изабрани као нови митрополити нишки и пиротски, док је постављање врањског

22. М. Ракић, оп. цит. књ. V, св. 17-20, 608. — М. Б. Милићевић, оп. цит. 268.

митрополита остало нерешено све до коначног одређивања нових граница Србије по одлукама Берлинског конгреса.

Ради одржавања сталног контакта између Српске врховне команде, нових управа области и „Господе архијереја“ у ослобођеним крајевима, био је одређен за сваку дијецезу — епархију по један угледан свештеник као „владдин изасланик за црквена дела“ при свакој дијецези, како би се ускладио рад „архипастира са новим српским законским прописима о црквеним властима у Србији.“²³ Ова мера Српске врховне команде била је привремена и предвиђена само дотле док је било неопходно, после чега су се сви црквени изасланици вратили на своја места, и архијереји су отада сами управљали. За изасланика владиног за црквена дела у Пироту при нишавској епархији, био је одређен свештеник Никола Ружичић. Он је по доласку на дужност обавестио члана владе при Врховној команди о тешком материјалном стању пиротског митрополита, кога је затекао да живи врло оскудно и скучено, „као један пустињак“, у кући која је изгледала „више него жалосна“, да није затекао никакву црквену администрацију, и да „о конзисторији, актима и другим званичним делима ни трага нема, као ни о црквеним протоколима и рачунима“.

На захтев члана владе при Врховној команди у Нишу, пиротски митрополит „Господин Евстатије“ поднео је писмени извештај о стању црквене управе нишавске епархије, из кога се, пре свега, могло закључити да ни свештенство на подручју управе пиротске није било довољно описмењено за послове црквене администрације. Према овом извештају, на подручју управе пиротске 1977. године постојала је „Нишавска епарохија“, која је обухватила бившу пиротску и трнску казу из времена турске управе, а сами сељани управљали су се „према духовној управи пиротске митрополије“, а само „шест ближих Нишу села“ оријентисало се ка „варошкој управи“ у Нишу, док је припадала црквеној управи пиротске митрополије, а исто тако је било „седам или осам села у близини Пирота“ која су била под „варошком управом“ пиротском, а духовно су потпала под нишку епархију. Због овакве ситуације, пиротски митрополит и није могао да тачно одреди административне границе нишавске епархије све дотле док тачно нису биле одређене административне границе између нишке и пиротске управе, а касније између пиротског и нишког округа.

Као центре црквеног и културно-просветног живота пиротског краја, српска управа је затекла 13 манастира и 72 цркве, са 137 „мирских“ и 11 манастирских свештеника.

23. Архив СРС ПО К-64 бр. 131.

Према попису манастира и цркава, који је поднео Српској врховној команди пиротски митрополит Евстатије, било је записано од манастира: ²⁴

1. Манастир Суковски, посвећен Успенију Просвете Богородице;
2. „ Темски посвећен Великомученику Борбу;
3. „ Погановски посвећен Св. Јовану Богослову;
4. „ Ржански посвећен Рођењу Пресвете Богородице;
5. „ Изатовски посвећен Св. Архангелу Михаилу;
6. „ Дивљански посвећен Св. Великомученику Димитрију;
7. „ Курциловски посвећен Уласку у храм Пресвете Богородице;
8. „ Планинички посвећен Св. Николи;
9. „ Сињецки посвећен Св. Јовану Рилском
10. „ Сићевски посвећен Уласку у храм Пресвете Богородице;
11. „ Смиловски посвећен Св. Гирику;
12. „ Мисловшички посвећен Уласку у храм Пресвете Богородице;
13. „ Трнски посвећен Св. Архангелу Михаилу.

Како је познато у литератури,²⁵ године 1761. у Пироту је била створена „оделита јепархија, која је одвојена од софијске и нишке,“ а чије су тадашње границе обухватиле простор, „од села Комштице, до Драгомана, Магова, до Трна (Знепоља) и Брезника, захватила је Лужницу до села Стрелца, и низ Нишаву чак до села Врелца и Сићева.“

Слично казује и горе наведени извештај митрополита пиротског Евстатија, по коме је пиротска епархија обухватила подручје бивше турске „пиротске и трнске казе“.

Пошто архијерији у епархијама на подручју ослобођених области нису имали сталне плате, то су се до ослобођења издржавали углавном од убирања дохотка од свештенства, наплаћивањем „вуле“ (венчанице, десетка црквеног „на брачне постеље“), што је увођењем српске црквене управе било укинато са предлогом да се архијеријима нишке, пиротске и врањске епархије одреди сразмерно тим приходима стална плата.²⁶

Овакав начин организовања административне и црквене управе у ослобођеним пределима, Српска врховна ко-

24. Архив СРС ПО К-64 бр. 114.

25. М. Б. Милићевић, оп. цит. 226. — К. Јиричекъ: Књажество България. Пловдив, 1899, 515 (упор. податке о нивашској епархији). — И. Николић: Тефтер црквене општине у Пироту (1834—1872) Историјски часопис. Историјски институт у Београду. Књ. 12-13. Београд, 1961-62, 271, 272.

26) Архив СРС ПО К-64 бр. 418.

манда је сматрала привременим, „прелазним стањем“ у првим ратним и послератним месецима, које ће се „заменили сталним“, организовањем округа, нових срезова и општина, међу којима се предвиђао и пиротски округ, са новим границама, које су обухватиле (од 6. фебруара 1879) срезове: нишавски, са столицом у Пироту; височки, са столицом најпре у Великој Лукањи а касније такође у Пироту; белопаланачки, са столицом у Белој Паланци, и лужнички, са столицом у Бабушници.²⁷⁾

Међутим, и ове привремене прве српске административне организације како у пиротској области, тако и у осталим ослобођеним областима, било је веома тешко образовати и активирати, с обзиром на тешкоће спровођења пре свега пописа насеља, становништва и хране, због кретања војске, а посебно због непознавања ових крајева у то време, а највише због слабих комуникација, неписмености становништва и одсуства просветних и административних центара, као и због велике оскудице у чиновницима. Због свега тога догодило се да су неке од управа, међу којима је била и управа пиротска, биле неажурне у најбитнијим административним пословима и акцијама, тако да се догодило да није од управе пиротске и још неких управа на време био упућен чак ни главни извештај Српској врховној команди, који се од тих управа захтевао и очекивао.²⁸⁾

II

Осим организовања административне службе у ослобођеним крајевима, управа пиротска је, као и остале управе ослобођених предела, предузела и низ мера око сређивања имовинских односа и социјално-економских прилика затечених после одласка Турака. Управе области, а међу њима и пиротска, као основни задатак имале су да обезбеде снабдевање српске војске храном, муницијом и транспортним средствима. У том циљу је извршен попис заостале непокретне имовине и стоке одбеглих Турака, за обезбеђење исхране војске и семена за пролећну сетву у ослобођеним крајевима, а за што ефикасније извршавање задатака и наредби које су добијале од врховне команде. Управе области су се старале око оспособљавања и успостављања мреже комуникације и телеграфско-телефонског саобраћаја. Уз све то оне су се старале и о пружању помоћи у храни становништву пострадаома од рата и ратне оскудице, а посебно о увођењу нове новчане тарифе.

27) М. Б. Милићевић, оп. цит. 268. — Зборник закона и уредаба књ. XXXIV, 196.

28) Архив СРС ПО К-64 бр. 418.

На подручју управе пиротске још у току јануара месеца 1878. године вршен је попис заостале хране и стоке одбеглих пиротских Турака,²⁹ а у току фебруара и марта отпочело је издавање „под закуп“ и продаја турских добара и кућа путем лицитације.³⁰ О томе је владин изасланик у Пироту Б. Стефановић у својим извештајима упућеним члану владе при Врховној команди у Нишу обавестио да је почетком јануара „предузет попис непокретног имања турског у овој вароши“, и да је издао наређење управи да се „храна заостала од Турака има прикупити и чувати за потребу наше војске“, а да ће се издавати и „онима који су у рату пострадали . . . кукуруз само колико им је најпо-ребније“, како је већ управама препоручила Српска врховна команда³¹. Најхитнија помоћ у храни тражила се за око 13 пострадалих пиротских села, од којих су најугроженија била села Д. и Г. Рињ, Глама и Моклиште³². Глад се појавила и угрозила у пролеће знатан број села нишавског среза, где је у 40 погорелих села било „ових невољника 2.400 душа.“³³ У вароши су се турске куће додељивале на коришћење или издавале под закуп не само мештанима, него и погорелцима и „ратним страдалницима“ из Књажевца, који су још 1876. године били избегли у Пирот.³⁴

Међу имућним пиротским Турцима који су по одласку оставили знатну непокретну имовину, помињу се: Дрвиш Алија, Мола Ариф, Афиз Усејин, Ферат и Керим, „синови Мемедови,“ (који су били отели сељацима земљу у вредности од „хиљаду гроша чаршијских“); Хаџи Агуш, Ибраим Мекуш, Јесат и Амет Меметови, Мула Хусеин, Алија и Абдула „буљубаше“, и још неки, који су имали имања у околним селима (у Алачев Чифлику — Јовановцу, и др.) Један од врло имућних пиротских Турака био је свакако Мола Ариф, који је по одласку оставио непокретну имовину, која се, према попису за лицитацију одржану због наплате дуга пиротског трговца Јеврејина Рафаила Арона, у вредности од „257 белих турских мецедија“, састојала из следећег имања у Темској:³⁵

29) Архив СРС ПО К-64 бр. 133, 306, 421, Дел. прот. бр. 122, 244, 267.

30) Архив СРС ПО К-64 бр. 421, бр. 244, 304; бр. 280, 133, 283, 284, 306, 345.

31. Архив СРС ПО К-64 бр. 117, 39, 184.

32) Архив СРС ПО К-64, 260, 169, 38, 39, 421 Дел. прот. бр. 260.

33) Архив СРС ПО К-64 бр. 421 Дел. прот. бр. 424, 275.

34) Архив СРС ПО К-64 бр. 278.

35) Новине Српске, Бр. 238, 221, 265.

1. њива „Паљеница“ 3 рала
2. њива „Провала“ 10 рала
3. ливада 3 косе
4. њива „Мокруша“ 2 рала
5. ливада „Дуга“ 2 косе
6. њива „Свињариште“ величина: 35 хвати х 80 х 20 х 24
7. њива „Тешановац“ 2 рала
8. њива „Јермов луг“ 4 рала
9. њива „Кочин луг“ 2 рала
10. „Рагодеш брдо“ 4 рала
11. њива „Барница“ величине 14 х 7 х 25 х 26 х 6
12. њива „Барница“ величине 3 рала
13. њива „Барница“ величине 2 рала
14. њива „Куманов дол“ 2 рала
15. њива „Големи Трн“ 7 рала
16. њива „Драгаљ“ 4 рала
17. њива „Драгаљ“ 4 рала
18. њива „Братичево“ 3 рала
19. њива „Братичево“ 3 рала
20. њива „Вишњица“ 3 рала
21. њива „Брег“ 2 рала
22. њива „Две крушке“ 1 рало
23. њива „Царић“ 12 рала
24. њива „Чесма“ 1 рало
25. њива „Разби-колено“ 1 рало
26. ливада „Совине“ 2 косе
27. ливада „Совине“ 2 косе
28. ливада „Комајчина падина“ 2 косе
29. ливада „Церје“ 2 рала
30. ливада „Тресје“ 3 рала
31. ливада „Селиште“ 3 рала
32. ливада „Јазине“ 14 рала
33. ливада „Гацина“ 1 коса
34. ливада „Клаиће“ 1 коса
35. њива „Врло лазине“ 1 рало
36. ливада „Предстража“ 2 косе
37. браниште „Предстража“ велич. 20 хвати х 25 х 18 х 6.
38. браниште „Рабина“ — ливада 17 х 16 х 13
39. њива „Комајчина падина“ 2 рала
40. виноград „Кошановска дол“ велич. 12х23х6х21 хвати
41. виноград „Кренац“ велич. 20 х 20 х 13 х 12 хвати
42. виноград „Чесме“ величине 19 х 20 х 18 х 17 хвати
43. виноград „до Дене Муџића“ велич. 20 х 20 х 13 х 12 хвати
44. ливада „Конопљиште“ велич. 6 х 8 х 5 х 7 хвати
45. браниште „Јазине“ велич. 35 х 30 х 20 х 30 хвати
46. њива „Клаиће“ велич. 13 х 11 х 3 х 2 хвати
47. башта „Улица“ велич. 16х17х20х23 хвати
48. ливада „Крстац“ величине 3 косе
49. виноград „Купе“ величине 24 х 21 х 21 хвати
50. 1 плац са две куће и зградама од слабог материјала
51. њива „Треје“ 3 рала
52. једно воденичиште „Крутошево“ 30 гроша
53. у „Млајтановој воденици“ 1 камен

Како се из овог примера може закључити, поседи бивших пиротских турских господара били су иситњени и по квалитету земљишта врло разнолики, већ према приро-

дним и привредним одликама гла, а концентрисани су били углавном у плоднијим околним насељима, са развијенијом пољопривредом.

Осим турске имовине, управа пиротска је решавала и питања око затечене манастирске, црквене и сеоске колективне имовине на свом подручју.

Према наведеном извештају пиротског митрополита Евстатија, од наведених манастира на подручју нишавске епархије првих 6 од укупно тринаест записаних манастира „богати су земљебеленијем уопште”, док су остали сиромашни и издржавају се углавном од народне милостиње. Међутим, нису вођене посебне књиге о манастирским имањима нишавске епархије све до 1878. године. Тек после ослобођења Пирота установљене су пореске књиге, из којих се може видети стање манастирске имовине на подручју управе пиротске углавном за оне манастире који су после завршетка рата и према Берлинском конгресу, остали на српској државној територији.

У „Изводу имања манастира у срезу височком округу пиротског и непосредне порезе на исто” из каснијих година (1886.) записана је имовина манастира Светог Борба у Темској, и манастира Св. Богородице у Ржани³⁶).

На подручју управе пиротске, као и у осталим ослобођеним областима 1878 године, затечена је као традиционална форма имовинских односа, тзв. „селска” имовина у испаша, утринама, шуми и воденицама у већини села. Ова врста колективне сеоске имовине одржала се у пиротском крају све до краја 19. века, а понегде чак и до наших дана. Тако се нпр. у архивским изворима налазе подаци за село Јеловицу, Дојкинце, Брлог, В. и М. Крчимир, Церовик, Сенче, и за многа друга, да су била задужена порезом за сеоске утрине, испусте и шуме³⁷). Исто тако је затечено и нешто црквене имовине, поред манастирске, која није била велика, и коју нису поседовале све цркве, јер је већина била „без већих притраженија”, како наводи у свом извештају и сам митрополит пиротски Евстатије. Тако је нпр. записано да је црква у Вел. Крчимиру плаћала само 15.92 динара, а у Малом Крчимиру 70.15 динара годишње порезе на црквено имање³⁸.

Први пут се у пиротској области у току 1877/8. уводи нова новчана тарифа, која је за време турске управе била

36) Архив СРС Округна начелства. Несређена грађа. Округ пиротски, 1886, срез височки. Извод из књиге распореда порезе на земљишта, пор. надзорник Милош М. Тодоровић.

37) Архив СРС. Округна начелства. Несређена грађа. Округ пиротски, попис целокупне имовине села у општини брлошкој и великокрчимирској (1893. г.).

38) Ибид.

врло неуједначена³⁹ и укидају старе, а уводе нове пореске обавезе (сакупља се „данак“, пореза, према „полутоби-ма“, уместо ранијих турских врста пореза⁴⁰).

Осим тога, пиротска управа је морала и да се стара о исељавању и транспорту турских заробљеника и избеглица на путу из Видина, што је представљало тешко оптерећење за ионако отежан транспорт и неповољне комуникације, због недостатка запрете и лоших путева⁴¹, о чему посебно у својим извештајима Врховној команди говори управник пиротске области Панта Срећковић.

Са ратним недаћама и оскудицом у пиротском крају су се појавиле и болести, „заразе“ (епидемије), разншене војском, које су се јавиле код људи и код стоке, због чега је управа пиротска организовала, у тешким условима, и прву здравствену службу у Пироту: Српска врховна команда упутила је прве лекаре и ветеринаре да организују најпре прихватилишта за рањене и оболеле, (амбуланте, болнице), и да развијају борбу против епидемија (код стоке и људи). Владин изасланик из Пирота Б. Стефановић обавезно је да (у јануару 1878.) „стока липсава услед болести“, и моли да му се из Ак-Паланке упути лекар.⁴²

Поред осталог, управа пиротска старала се да поврати ову имовину коју су Турци, у току рата 1877/8, а такође и још у току рата 1876. заједно са Черкезима опљачкали и разнели ван области. Нарочито су од ове плачке били пострадали манастири у пиротској епархији, чије су опљачкане „дрквене ствари“ пронађене само мањим делом и враћене на тражење управе пиротске⁴³.

Такође су заслугом управе пиротске отпочели да пристижу редовно и први штампани листови нпр. „Новине српске“, као средство информације, за које су имали углавном интереса варошани, писмени трговци, занатлије и чиновници, пошто је народ у околини Пирота, као и у осталим ослобођеним областима, био највећим делом неписмен.⁴⁴

Питање просвете и отварања школа није ушло у до-локруг рада управе пиротске због њеног краткотрајног деловања, до маја 1878. године (у периоду ратних месеци и првих месеци после завршетка рата), када се тек постављало питање демобилизација просветних радника и њихово ослобађање од службе и обавеза у управама области и

39) Архив СРС ПО К-64 бр. 421, Дел. прот. 281. По К-64 бр. 298, 299.

40) Архив СРС ПО К-64 бр. 421 Дел. прот. 281.

41) Архив СРС ПО К-64 бр. 421 Дел. прот. бр. 278, 306.

42) Архив СРС ПО К-64 бр. 123, 134.

43) Архив СРС ПО К-64 бр. 169, 421 Дел. прот. бр. 57.

44) Архив СРС ПО К-64 бр. 117, 421 Дел. прот. бр. 38.

У Пироту је заостало после одласка Турака и нешто мало Цигана мухамеданаца, који су тада бројали око 34 куће са 146 душа⁵³.

Међу закупцима кафана, кафеџијама и „чајџијама“ у Пироту помињу се као ретки становници и Грци и Цинцари, пореклом из Јањине, Солуна и још неких места.⁵⁴)

Са успостављањем српске административне управе у Пироту многи су од ових ретких инородних становника емигрирали из Пирота у Бугарску или у Турску. Са коначним исељавањем турских поданика из Пирота, ова варош је постала етнички хомогена и по демографској структури једна од развијенијих вароши у ослобођеним областима.

Ак-Паланка, која је касније припојена као средште среза пиротском округу, представљала је, после Пирота друго варошко насеље, али по демографској и социјално-економској структури, више је имала карактер већег сеоског, него мањег варошког насеља. У њој је било затечено 1877. године само 130 домова, у којима је живело до 200 душа Турака, који су држали „у вароши“ 60 дућана⁵⁵.

Природни положај и економске карактеристике Пирота и пиротске околине од првих дана слободног националног живота одредили су даљи развој овога града и његове околине. У првим месецима по ослобођењу Пирот је постајао економски центар области: пољопривреда, посебно виноградарство, воденичарство, и сточарство, затим занати и трговина, представљали су главне гране занимања сеоског и варошког становништва. Пирот је ускоро постао развијен трговачки и занатски центар Србије, познат по бојацијским, терзијским, ткачким, ћурчијским, качарским, сарачким, грнчарским и мутавџијским израђевинама, по мајсторима цигларима, ћумурџијама и зидарима, а посебно по израђевинама неких грана развијене домаће радности, као што је било пиротско ћилимарство и платнарство⁵⁶.

Један од проблема управе пиротске у погледу административног пословања, представљали су у првим месецима по ослобођењу нарочито пиротски печалбари, који су, по традиционалним навикама, одлазили у области ван нових граница Србије, ради зараде. Отуда је још у првим месецима, управа пиротска организовала „пасошку службу“ за издавање путних дозвола пиротским мајсторима — занатлијама печалбарима за одлазак у Влашку и Бугарску⁵⁷.

53) М. Ракић, оп. цит. књ. V, 602.

54) Архив СРС ПО К-64 бр. 274.

55) Архив СРС ПО К-64 бр. 381, 377.

56) М. Б. Милићевић, оп. цит. 228, 229.

57) Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији. Књ. I Београд, 1954, 78, 79.

У годинама после 1878. са престанком активности управе пиротске, и образовањем пиротског округа, Пирот са својом околином ушао је у шире оквире привредног, социјалног и културног развоја Србије.

* * *

Несумњиво да је овако обимна и искуством богата краткотрајна активност прве српске управе у Пироту значајна за проучавање историје и културе становника овог краја у првим данима слободног националног развитка. Упознавање резултата рада управе пиротске 1877/8. године пружа значајан допринос на пољу проучавања културног и етничког развоја овог дотле недовољно познатог краја. На тај начин резултати проучавања административних, демографских, социјално-економских и етничких прилика које је прва српска управа затекла у пиротском крају непосредно по одласку Турака, доприносе осветљавању општих социјално-економских кретања на овом подручју у последњим годинама турске владавине, која су се несумњиво одразила у културном и етничком развоју овог краја не само у прошлости, него и у садашњости.

Др ЉУБИНКА БИРИБ — БОГЕТИБ

**АНТИБИРОКРАТСКЕ И САМОУПРАВНЕ
КОНЦЕПЦИЈЕ РАШЕ МИЛОШЕВИЋА,
ПОСЛАНИКА ЗА ГРАД ПИРОТ
(1880 — 1883)**

Антибирократске и самоуправне концепције Раше Милошевића (1851—1937) изазивају научни интерес пре свега због тога што се односе на појаве које су се у прошлости, а и у савременом друштвеном животу, наметале и константно намећу својом присутношћу и значајем. У стваралачкој борби за самоуправе у Србији уткани су и уграђени многи колективни и индивидуални напори и доприноси, међу којима је и теоретска и практично-политичка активност Раше Милошевића, активног судеоника у разрешавању битних питања свога времена и равноправног партнера водећим политичким мислиоцима свога историјског раздобља.

При том не изједначујемо бирократију у почетном степену у Србији XIX века са савременом бирократијом индустријског друштва, нити њену антитезу, самоуправљање — какво је данас — пројектујемо у прошлост, јер су ове појаве функција одређеног комплекса променљивих политичких фактора. Намера нам је да пружимо увид у историјски конкретан феномен бирократизма — српског бирократизма XIX века — и покушамо да третирамо значај, смисао, домаћај и улогу концепција Раше Милошевића у једном историјском контексту. Мисао овог интересантног идеолога самоуправе и оштрог критичара бирократизма, чија је делатност била везана за пиротски крај, као аутентична мисао, као и свака значајна мисао, улази у темеље и хоризонте наше савремености. Управо у време стварања својих теза о самоуправи, када је као један од оснивача Радикалне странке и члан њеног главног одбора, на иницијативу своје странке, писао низ чланака у новооснованом партијском органу, „Самоуправи”, разрађујући проблем бирократизма и самоуправе у Србији¹⁾, Раша Милошевић је (године 1880—1883) био посланик за град Пи-

¹⁾ Самоуправа, бр. 1 од 8. јануара 1881. године. — Један од 38 потписника овога програма био је Раша Милошевић.

рот.²⁾ Његови чланци били су углавном експозиција онога што су радикали наводно желели да остваре у овом домену.

Народ пиротскога краја бирао је Рашу Милошевића за свога представника у првом периоду развоја Радикалне странке, када је у народу постојало широко распрострањено уверење о револуционарности нове странке — „народне“, „сиротињске“ — насупрот другим — „богаташким“, „власничким“ странкама.³⁾ У народним масама се стварала представа о спремности радикала да се боре за коренисти преображај друштва и праведније друштвене односе. Стога је избор Раше Милошевића за посланика резултат из револуционисања народа пиротског краја 80-тих година XIX века и његовог опозиционог расположења, а његово иступање у Народној скупштини потврђивало је код бирача пиротског краја правилност њихове оријентације.⁴⁾

²⁾ В. Државна архива НРС, Пф XVIII № 202/881. год. — Списак народних и књижевних посланика изабраних за трогодишњу скупштинску периоду 1880, 1881. и 1882. године.

³⁾ Раша Милошевић: Организација среза на начелу самоуправе и избореног права. — Однос села према општини и држави — с. 5—6, Београд 1882. године. — „Треба имати на уму да радикална партија није никаква власничка партија. Она се битно разликује од других политичких странака извесним својим захтевима. Једини је циљ њеног политичког живота да оствари свој програм и ништа више. Она не сме ни један трунић свога програма проневерити. Одступи ли радикална партија, не буде ли радила на остварењу свога програма него пожурни за политичким мамцем, који уноси трулеж у партију, нека зна да је пропала као партија од убеђења и програма и потонула у све грехове који жигошу власничке партије.; Раша Милошевић: Тимочка буна 1883. године, Београд 1923, стр. 63.

⁴⁾ Стенографске белешке о седницама Народне скупштине у Београду 1880. и 1881. године. — Интерпелација Раше Милошевића поводом злоупотреба положаја пиротског окружног начелника (стр. 78); захтев за повратком пунилог новца сирочади у Пироту (ктр. 160); интерпелација министру унутрашњих дела поводом протеривања Васе Пелагића из земље — „познатог посленика на унапређивању народних интереса“ (стр. 237); захтев за повећањем учитељских плата (стр. 279); интерпелације скупштини да се народ округа пиротског ослободи плаћања реквизиције држави и уплаћивања народног зајма, јер је у време ратова за ослобођење претрпео огромне материјалне штете — „ми бисмо се јако огрешили о опстанак Пирота, кад би му са политичком независношћу донели економску пропаст“ (стр. 430 и 362); критика уговора о грађењу железнице са Бонтуовом генералном унијом и трговинске конвенције са Аустроугарском 1880/1881. године и др.

Зато је, после оставке посланика радикалне опозиције, ка-
да је напредњачка влада наредила поновне изборе 15. маја
1882. године, у огорченој изборној борби у Пироту Раша
Милошевић поново изабран.⁵⁾

Поверљиви извештаји начелника височког среза и
начелства пиротског округа обилују подацима о веома ош-
трим конфликтима и противречностима у пиротском кра-
ју.⁶⁾ „Грабани Пирота руковођени обманама Раше Мило-
шевића тек што се нису отели испод власти” — констату-
вао је 1882. године начелник пиротског округа у извештају
министру унутрашњих дела.⁷⁾ Опозиционо су се поставља-
ли и нижи органи власти — општински органи, „састав-
љени од Пироћанаца који мисле и желе као и остали; не
врше службу ни најмање, а разни нереди и екцези дога-
ђају се сваког дана”.⁸⁾

И у осталим крајевима пиротског округа евидентан
је пораст револуционарности широких маса, нарочито си-
ромашних сељачких маса, и отпор постојећим бирократ-
ским органима централне власти - „званична радња је у та-
ко рђавом стању да се не да ни описати”.⁹⁾

Политичка поларизација после извршених избора за
Народну скупштину 1880. године и конфронтација ставова
била је тако оштра, да су полицијски органи јављали о
могућности одметања од власти¹⁰⁾

У напорима да стабилизују и очувају власт постоје-
ћих бирократских централистичких органа, и своје пози-
ције у њима, начелства су тражила проширење својих ком-
петенција и захтевала да се сви полицијски послови, које
су до тада вршиле по њиховом мишљењу непоуздане оп-
штине, пренесу у надлежност начелства.¹¹⁾ Осећајући не-
мир у народу и општи отпор становништва пиротскога кра-
ја, бирократски органи, експоненти владе и двора, тражи-
ли су не само ослонац, већ и директну помоћ војске. Сто-

⁵⁾ Раша Милошевић: Тимочка буна, стр. 50.

⁶⁾ Државна архива НР Србије. — Минист. унутр.
дела, Пф XIV, ре 199/1882; Пф. VIII, ред 27/1882.

⁷⁾ Исто, Пф IV, р. 199/1882. — Извештај начелства
пиротског, бр. 2276 од 20. маја 1882. год. Министру уну-
трашњих дела.

⁸⁾ Исто, Пф IV, р. 199/1882. — У извештају се даље
наводи: „Месна опћинска власт није никаква власт... Да-
нак још није ни за једну четвртину наплаћен, а о прире-
зима не треба ни говорити. Наредбе Начелства не извр-
шавају се ни у колико...”

⁹⁾ Исто, Пф IV, р. 199/1882.

¹⁰⁾ Државна архива, НР Србије — Министарство
унутр. дела Пф VIII, р. 27/1882. — Извештај начелника
среза височког 20. маја 1882. године Министру унутр. де-
ла.

¹¹⁾ Исто, Пф VIII, р. 27/1882.

га су 1882. г. предлагали министарству унутрашњих дела да се, у сагласности са министром војним, у најкраћем року пошаље у Пирот један батаљон стајаће војске.¹²⁾

У таквим условима, поверење које су гласачи Пирота указали Раши Милошевићу, бирајући на тај начин за свога представника антибирокурату, протагонисту идеје самоуправе као дубоко хуманистичког принципа, показивало је високи степен политизације становништва овога краја. Велика популарност њиховог посланика, стуба радикалне опозиције у Народној скупштини, представљала је непосредну политичку опасност за аутократски режим и двор. Краљ Милан је сматрао Пироћанце нелојалним поданицима, а напредњачка влада и њени бирократски органи окарактерисали су их као пробугарске елементе („опијени бугаризмом“), који свој ненационални став испољавају бирајући опозиционара и противника круне — Рашу Милошевића.¹³⁾

Постојећи политички систем одликовао се упорним настојањем да спречи улазак широких слојева народа у политички живот. Насупрот њима, радикали у првом периоду свога друштвеног развоја декларисали су се за најпотпунију самоуправу, за радикалну демократизацију, за „понародњење“ Србије.¹⁴⁾ Још за време изборне борбе 1880. године неколико представника радикалне опозиције (Н. Пашчић и други) издали су проглас „Пријатељима народа“, у коме су, између осталог, изнели и своје погледе против бирократије, за сувереност народа и самоуправу.¹⁵⁾ У први радикални програм, објављен у новооснованом партијском листу „Самоуправа“ 1881. године, ушло је тражење „да се укину садашња окружна начелства и да се напусти досадања подела на округе, па да се земља подели само на оп-

¹²⁾ Исто, Пф VIII, р. 27/1882.

¹³⁾ Р. Милошевић: Тимочка буна 1883. године, Београд, 1923. стр. 45, 47 шц. — У својим успоменама Раша Милошевић износи сусрет са краљем Миланом приликом пријема пиротске делегације 1882. године. Том приликом је Раша Милошевић говорио о отпору Пироћанаца против чиновничких злоупотреба и политичке самовоље владиних експонената, што је неосновано окарактерисано од стране владе као нерасположење према Србији и као пробугарска оријентација Пироћанаца.

Државна архива НР Србије — Пф XIV, р. 199/1882. — Начелник округа пиротског говори о „грабанима ове вароши опчињеним бугаризмом“.

¹⁴⁾ Вид. Г. Гершић: Поглед на борбу између централизације и самоуправе, децентрализације на Западу и у нас, Гласник СУД, 55 (1893); Ф. Никић: Локална управа Србије у XIX и XX веку, Београд, 1927, стр. 11; Д. Јанковић: О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији XIX века, Нова мисао, бр. 3/1953, 403—419.

¹⁵⁾ Р. Милошевић: Тимочка буна, стр. 13.

штине и срезове, а обоје да се уреде по начелу самоуправе. Срезови треба да буду довољно велики, како би финансијски били толико јаки да што успешније врше среске, економске, просветне и здравствено-полицијске послове".¹⁶⁾

У првим годинама свога постојања Радикална странка се доследно борила за реализацију свога самоуправног програма. На првој главној скупштини Радикалне странке, јула 1882. године у Крагујевцу, када је програм што су га изнели радикалски посланици још 1881. године дефинитивно примљен за програм странке, ставове о самоуправи изнео је један од првих њених организатора и идеолога — Пера Тодоровић.¹⁷⁾ Списак самоуправе су посматрали као систем целокупне политичке организације.

Општинска и среска самоуправа била је за радикале основна установа и организациони облик преко кога ће демократске снаге моћи да превазиђу постојећи ауторитаризам и омогуће друштвени напредак. Сматрали су да је то њихов спецификум, нешто што их одваја од програма осталих политичких странака у Србији.¹⁸⁾ Интерес Раше Милошевића и Радикалне странке за проблеме самоуправе јавио се под утицајем стварних проблема бирократије у настајању. Бирократија као социјални супстрат нове српске државе јавила се упоредо са њеним настанком и представљала елемент њене суштине и нераскидиви део тадашње политичке структуре. У заосталој и неразвијеној Србији, која се са закашњењем развијала на капиталистичким основама, елементи бирократије и бирократизма, као најважнијих фактора првобитне акумулације, постали су карактеристични нарочито од средине XIX века (период „уставобранитеља“). Централистичка бирократија „са својим свугде присутним органима“ сукобљавала се са тежњама сељака и грађанских слојева за већим економским и политичким слободама.

Изразити антагонизам између народа и бирократије, дубоко неповерење и мржња средњих и сиромашних сељака према чиновничкој „господи“, нису били резултат кон-

¹⁶⁾ Самоуправа, год. I, бр. 1 од 8. I 1881.

¹⁷⁾ Пера Тодоровић на I главној скупштини Народне радикалне странке; Записник рада Прве главне скупштине Народне радикалне странке, Београд 1882, стр. 98—102; Драг. Јанковић: Политичке странке у Србији XIX века, Београд, 1951, 234.

¹⁸⁾ Р. Милошевић: Тимочка буна, стр. 63, 95. — „Начело самоуправе и изборног права јесу две главне црте којима се радикална странка битно разликује од других политичких странака... Оног тренутка када радикална странка избрише из свога програма општинску и среску самоуправу и изборно начело, онога тренутка она није радикална, него обична власничка партија...”

зервативности српске, претежно сељачке средине, већ последица реалног развоја и део нових појава у друштвеној, економској и политичкој организацији српског друштва у XIX веку и учвршћивања монархистичке буржоаско-биро-кратске власти.¹⁹⁾ Капиталистички развој српског друштва, израстање слоја професионалних управљача, хијерархизација односа у друштву, успостављање бирократије, монархија као нова, још неучвршћена установа која предузима мере ради свога јачања — изазивали су отпоре и политичке конфликте како у домену практичне политичке борбе, тако и у мисаоним држањима и акцијама појединаца и група. Борба против самовлашћа Милана и Александра Обреновића, а за демократизацију земље, доминирала је политичким животом српског друштва нарочито последњих деценија прошлога века. Седамдесетих година су већ биле ојачале у Србији прогресивне друштвене снаге (либерална буржоазнија, интелектуална и друга омладина, занатлијски и остали радници, пауперизовани сељаци), које су биле способне да поведу борбу за демократизацију земље. У схватањима већине, локална самоуправа је представљала најпогоднији облик борбе против самовлашћа краља и највише бирократије, услов за превазилажење бирократског централизма.

Борба за локалну самоуправу у Србији XIX века била је везана за партијски систем и борбу политичких странака. Антибирократизам Раше Милошевића био је наставак сличних концепција социјалиста (Светозара Марковића, Мите Ценића), тзв. народњака, односно радикалске левеце (Адама Богосављевића) и радикала у првој фази њиховог развитка (Николе Пашића, Пере Тодоровића, Гиге Гершића), који су учавали не само спољне манифестације овог историјског облика бирократије, већ су сагледавали и његову друштвену улогу — уску везаност бирократије за ауторитативне политичке облике.

Антибирократске и самоуправне концепције радикала Раше Милошевића носе одраз ситуације у којој су настале (радикали опозициона странка, чиновништво у рукама напредњачке владе, недостатак уставних слобода). На проблеме бирократије радикали су гледали кроз призму оштрих политичких сукоба које су имали са либералима, потом са напредњацима и краљем Миланом, који је — како је то писао Раша Милошевић — „кадгод је радикална

¹⁹⁾ В. Маслеша: Св. Марковић, Београд 1945., 47. — Тражећи основе сељачког антибирократизма у Србији XIX века, В. Маслеша сасвим основано закључује да то „није никаква последица конзервативних сељачких схватања, никаква заосталост старог живота, него искључива последица реалног развоја класних односа и економског развоја”. В. Драг. Јанковић: Политичке странке, 232.

странка замахнула на напредњаке и напредњачку странку, испод њеног маља подметао своја леђа". Као група која није имала значајнију улогу и место у власти, која није вршила власт нити била у ситуацији да је преузме, радикали су се одлучно супротстављали бирократији као инструменту и средству доминације њених политичких противника.

Раша Милошевић ју је описивао као сервилну и услужну јачим и моћнијим политичким факторима, пре свега напредњачкој влади.²⁰⁾ Његови партијски једомишљеници су сматрали да је бирократија бројно велика, да је сва власт сконцентрисана у њеним рукама, а да је надзор Народне скупштине незнатан. По њима, Србија тога доба представљала је један „чиновнички спахилук“, којим је бирократија потпуно самовољно управљала.²¹⁾

„Организација среза на начелу самоуправе и изборног права“, представља концепт превазилажења ауторитатизма организацијом друштва на бази самоуправе, тражење средстава и путева који би у конкретном историјском моменту, у оквирима радикално-буржоаских схватања, могли да допринесу убрзавању демократских процеса трансформације друштва. Радикали, и њихов првак Раша Милошевић, били су уверени да објективна стварност српског друштва захтева постојање основних самоуправних јединица које ће вршити локалне послове и службе којима се задовољавају разноврсне економске, културне, социјалне, просветне и друге потребе грађана у општинама и срезовима. Самоуправне асоцијације би преузеле не само одређене политичке функције, функције правно-образовног нормирања

Као разрада самоуправног програма Радикалне странке²²⁾, објављен у „Самоуправи“ и у посебној брошури

²⁰⁾ Р. Милошевић: Тимочка буна, стр. 80. — „Влада не шаље чиновнике у народ да би народу помогла и пружи мју користи, већ да својим политичким противницима досади, а своје присталице да чува“. В. Драг. Јанковић: Политичке странке, стр. 233.

²¹⁾ Сл. Јовановић: Политичке и правне расправе, књ. I, 1908, стр. 49.

²²⁾ Раша Милошевић у Тимочној буни за своје концепције о организацији самоуправе сматра да „казују тадање мисли, радикалних првака о извођењу самоуправног принципа и стварања самоуправних институција“, ма да у чланцима објављеним у Самоуправи 1881. године унеколико ставља резерве у погледу мишљења осталих чланова Главног одбора.

В. Драг. Јанковић, О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији, стр. 417.

и регулисања друштвених односа, које су раније вршили државни органи, већ и економске и друге функције.²³⁾

За време скупштинске дебате 1881. године поводом предлога закона о изменама и допунама о устројству општина и општинских власти, Раша Милошевић је ватрено изјавио: „Ја, господо, долазим у ред оних људи који обожавају општину... Ја сматрам, ако је општина до сад само политичка јединица била, да од сад ваља да буде и економна јединица, да буде управо један стожер око кога ће се окретати сав наш народни и државни живот.“²⁴⁾ У борби за самоуправу иступао је не само као теоретичар, већ и као човек који је имао велико практично искуство у вођењу општинских послова као председник пиротске општине.²⁵⁾ Установљавањем општине, која је по свом положају ближа грађанима, омогућује им се да непосредније и стварније учествују у политичком животу и управљању. При том је Раша Милошевић заступао већ опште усвојен став либералне политичке филозофије да се, развијајући интерес за јавне ствари у локалној заједници, грађани припремају да схвате ствари од општег интереса за целу земљу и да постану активни учесници политичког процеса.²⁶⁾ Појачаном активношћу у самоуправним јединицама, општинама и срезовима, смањивала би се тенденција затварања појединаца у уске сфере личнога живота, која се јављала у српском друштву тога доба. Стога се залагао за претварање државе у „скуп општина и срезова“, за самоуправљање народа од општине до народне скупштине.

Свестан чињенице да владина бирократија игра значајну улогу у одређивању политике, енергично се залагао

²³⁾ „Дух који оживљава државни организам, огањ који загрева својом топлотом политичка уређења земљишта, струја што наелектрише свакога који у напретку народа види свој напредак, оно што заталаса читаво море људских врлина јесте начело самоуправе и изборног права“ — Р. Милошевић, Организација среза, стр. 97.

²⁴⁾ Стенографске белешке, 1881. година, стр. 716.

²⁵⁾ Стеногр. белешке 1881. г. стр. 1309. — У дебати изричито каже: „Ја сам свагда у примени новог закона (о општинама) више полагао на саму практику“.

²⁶⁾ Раша Милошевић: Организација среза, стр. 33. — „Самоуправа општине и среза и избор чиновника у њима једино је начин да се наш народ заинтересира за опште ствари.“

В. Јован Борђевић: Оглед о бирократији и бирократизму, Београд, 1962.

за укидање старих начелства у којима су представници централне управе у окрузима држали сву власт.²⁷⁾

Сматрао је да је режимска напредњачка странка претворила бирократију у пасивни, извршни и паразитски апарат, који, одвојен од општих друштвених циљева, уместо ефикасног функционисања, доводи до нефункционисања. Стога се у „Организацији среза“ залагао да се „окожна начелства као ћуприје преко којих прелазе разне наредбе и која само заплећу и отежавају државни посао“ неодољно укину.

Основа државне организације, према замисли Раше Милошевића, био би срез, односно народ у срезу који своју суверену власт преноси на среску скупштину, скупштински надзорни одбор и среску управу.²⁸⁾ При том је пледирао за велике и економски јаке срезове као самоуправне јединице за свега 36 срезова у Србији ради нормалнијег и успешнијег економског и друштвеног развоја.

Среска скупштина, коју сачињавају посланици бирани непосредно гласањем, главна је и врховна власт у срезу. Она врши локалну законодавну власт у пословима који се тичу среза и решава о свим месним, економским, финансијским и управним пословима.

Надзорни одбор, састављен од пет посланика које скупштина бира, има право и дужност да се брине о извршењу закона и закључака среске скупштине и да контролише рад среских службеника.

Среска управа врши управне, извршне и судске послове у срезу.

Полицијски органи у срезу нису били предвиђени. Ранију полицијску службу врше делом судски органи, делом општинске власти.

Стручно чиновништво бира среска скупштина.²⁹⁾

Посматрајући бирократију српског друштва 80-тих година XIX века као трансмисију ауторитативног Обреновићевог режима, Раша Милошевић је заштиту грађанског друштва од бирократије видео у изборности, сменљивости и контроли свих органа власти и чиновника од стране

²⁷⁾ Р. Милошевић, Организација среза, 13. — „толико су се пута и јавно мњење и искрени државници изјаснили да су начелства потребна владама да њима држе народ у стези, и да помоћу власти агитирају у корист својих интереса, преко њих наплаћују своје политичке рачуне“.

„Начелства су постала одбори оне партије која влада, она штите и иду на руку члановима владајуће партије...“

²⁸⁾ Исто, стр. 33, — „Срез боље зна своје прилике, боље зна своје потребе, боље ће их уредити, него ли ма какав посматрач из канцеларије“.

²⁹⁾ Исто, стр. 23, 57.

бирача у локалним заједницама до чега није био дошао ни Светозар Марковић, што је представљало значајан допринос развоју политичке мисли у Србији.³⁰⁾ По његовом мишљењу, изборност органа власти и што шири самоуправа гаранција су и од злоупотреба једне одређене партије, јер се вршење власти, чак и судске, често сводило на више или мање политичку активност, при чему су политичка убеђења и политичке страсти могле да имају велику политичку улогу.³¹⁾

У погледу бирократије као апарата власти, Раша Милошевић је, за разлику од Адама Богосављевића, који се против бирократије борио као против непроизводног, паразитског друштвеног слоја,³²⁾ у бирократији видео пре свега препреку и кочницу демократског развитка српског друштва, што га приближава схватањима Светозара Марковића. Пошто се у историјском развоју политичких и економских облика у Србији образовао одређени тип чиновника — бирократе и српско друштво 80-тих година поставило свој чиновнички проблем, радикали су на свој начин решавали ово питање, тражећи онај тип чиновника који њиме најбоље одговара. У концепцијама Раше Милошевића присутно је схватање да бирократију сачињава

³⁰⁾ Исто, стр. 10, 47—48, 56. — „контрола општинара то је најбоља мера и средство којим се доскаче несавесности кметовој. Никако не можемо дозволити да министар збацује државне чиновнике, а још мање среске и општинске часнике“. Једини пут да чиновник постане члан народа, да се слије с њим, да престане бити бич народа, вршилац ћуди министра, него вршилац закона је: да народ сам преко своје среске скупштине бира и отпушта своје среске чиновнике... Народна контрола је јака и буднија него ли државна.

У скупштинској дебати се такође залаже за изборно право. „Када у једној општини буде провејавало у свим гранама њенога живота непосредно изборно право, правда би се много привичније делила... тек онда када дође до примене истога у целокупности, ја ћу сматрати да је општина као једно тело, као организам достигла свој циљ...“ (Стенографска белешка, 1881. г. стр. 716 цц).

³¹⁾ Стеногр. белешке 1881. г. стр. 1141, 1142.

³²⁾ Адам Богосављевић: „Дописи са села“ (либерални „Иток“ 1872. и 1873. године); Стенографске белешке, 1874—5, стр. 1061, 1060). — „Пошто није право да једни робују и гладују, само да други благују, и пошто сва наша бирократија за толико време, са свом својом премудрошћу, не беше кадра да наш народ унапреди у материјалном благостању, него живи од зноја и сиротиње народне, то није никако срамота, ако и чиновници живе сиромашно као и народ“. Или на другом месту каже: „Нек нам се каже, кад је наш народ, који оди ћопав, издрпан, добро не нахрањен итд. одобрио и пристао да његов слуга тј. чиновник, има две и три хиљаде талира плате/ Откуда може слуга да живи боље од свог господара?“

државна управа и њени чиновници, који су средство политике Напредњачке странке и двора, а не — како би по његовом мишљењу требало да буде — слуга народа. Писао је: „Докле ће народ да трпи и сме ли да трпи да и даље остане таква организација која му натура сејмене да их плаћа једино тога ради да мирно не спава, да спокојно не поједе знојем наквашени залагај хлеба... Први корак у ослобођењу народа од тјторства владе треба да је укинуће начелства и преуређење државне организације у духу самоуправе и изборног начела.“³³⁾ При том, тражећи решење за чиновничко питање, док Светозар Марковић није имао неки резодутан став какви су чиновници потребни српском друштву, а Адам Богосављевић имао у основи негативан став према њиховој друштвеној улози, Раша Милошевић је одлучно за стручне, професионалне чиновнике, које ће народ у срезу бирати и моћи да смени када није њима задовољан.³⁴⁾

У време када су монархија, реакционарна буржоазија и њен бирократски апарат у Србији истицали начело да је централизам нужан, а самоуправа неостварива због заосталости, непросвећености и анархистичких склоности српскога народа („са сировим сточарским наравима, с оном авантуристичком цртом која је својствена свима номадима и с много хајдучке крви у жилама“³⁵⁾), Раша Милошевић је био дубоко уверен у оправданост увођења самоуправе и способност српског народа да је у пракси спроведе.

Напредњаци су говорили и писали у „Виделу“ да, према пројектима радикала, отаџбина треба да буде раскомадана на „хиљаду општинских и среских самоуправних јединица независних једни од друге.“ Раша Милошевић се супротстављао схватању да јединственост државе и кохезија између њених различитих делова не може да буде обезбеђена друкчије него само путем јаког централног апарата. Одбацивао је тврдњу да самоуправа може да представља сметњу за примену рационалних метода административног и привредног управљања. Напротив, сматрао је да се привредни, друштвени и политички развитак и не мо-

³³⁾ Р. Милошевић: Организација среза, 21

³⁴⁾ Исто, 57. — „Чиновници треба да имају квалификацију за рад за који се нуде — да су свршили законом одређене школе“.

³⁵⁾ Слободан Јовановић: Из наше прошлости и књижевности, изд. СКЗ, 15. Ове ставове су теоретски уопштили и неки српски писци. О томе в. Драг. Јанковић; О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији, 404.

же остварити без демократских односа и самоуправљања.³⁶⁾ Међутим, као ситнобуржоаски идеолог и на постојећем нивоу развитка политичке мисли у нас, није био у могућности да реши сложено питање односа између локалних органа и централне владе, који би омогућио оптимални привредни, друштвени и културни развитак земље.

Његов је значај у теоретском покушају да се принцип самоуправе применом изборног начела изведе што доследније и ефикасније у борби против бирократизма и за демократизацију земље.

У Србији у другој половини XIX века, Светозар Марковић, социјалиста, и Раша Милошевић, радикал, али радикал из првих периода радикализма, иако потекли из два различита политичка покрета, из две различите политичке генерације, различити у коначним циљевима којима су тежили, нашли су у самоуправи своју окосницу око које су испрели своје мисли о схватању самоуправе као укидање државних органа, окружних и среских начелника и његовог апарата о самоуправљању народа од општине до народне скупштине. У том смислу, народна самоуправа, према концепцијама Раше Милошевића, изгледа веома ефикасна и спроведена до краја. Никакав „државни“ орган у срезу не постоји, а однос између државних и локалних органа регулише се обавезом среза да свако своје решење саопшти влади, која има право приговора. О владиној приговору решава среска скупштина; уколико га одбије, коначно решење доноси Народна скупштина.

Процес трансформације Радикалне странке из ситнобуржоаске у буржоаску странку био је праћен и променама њихових концепција о самоуправи. Одредбе радикалног нацрта устава из 1883. године о самоуправи биле су већ доста оскудне. Самоуправа је сведена на систем локалне самоуправе, а главна питања су била препуштена законском регулисању (чл. 115, 116, 117, 119, 120 и 121). Нешто касније, у време уставног компромиса Радикалне странке 1888. године, радикали су прихватили округ као самоупра-

³⁶⁾ Милошевић: Организација среза, 96—97. — „Народна скупштина, срез и општина то су три државна састојка, три државне ћелије, које живе самосталним животом, али које у исто време имају и много заједничког општег, прожмане су неком општом животворном идејом, те стога и дају државном организму тип заједнице, тип јединства. Делокруг сваке од те три јединице мора бити тачно обележен, али и веза између њих мора, а нарочито између среза и државе бити толико јака да сигурно гарантује целину, јединство државе и народа.“

Исто, 78. — „Срез је као и општина, део државне целине и као такав подлеже контроли централне власти у границама устава и закона...“

вну јединицу и допустили двојство државних и самоуправних органа у округу — „у окрузима, уз државне власти, постоје као самоуправни органи окружне скупштине и окружни одбори“. У даљој политичкој акцији постепено су се сужавала самоуправна права локалних јединица, оправдавајући их аргументима адекватним онима којима су се служили радикалски противници у прошлости: да за потпуну самоуправу нема стварних услова у земљи. Као заостатак непосредне политичке прошлости само су радикали Димитрије Катић и Ранко Тајсић, у име скупштинске одборске мањине, доследно заступали став о стварању ранијег радикалног програма и на начелу народне суверености и консеквентном спровођењу самоуправне организације власти. Поновили су и своје вишегодишње ставове о потреби укидања начелства. После свог ступања на власт, Радикална странка је 1890. године донела Закон о уређењу округа и срезова. Овим Законом и његовим каснијим изменама и допунама (1892, 1893, 1905, 1910) формирани су окрузи и срезови без веће способности за самоуправну функцију. У њима су биле установљене двојакe управне власти: државне (окружни и средски начелник) и самоуправне (окружна и средска скупштина и окружни одбор), са великом контролом владе, нарочито у финансијско-економској области и врло широким правима поништавања одлука локалне самоуправе.³⁷⁾ Самоуправним јединицама су препуштени само безвредни локални послови.

Радикална странка се одрекла својих првобитних ставова о самоуправи и то је био део цене да постане владајућа странка у уставној монархији. Речи радикалног првака Раше Милошевића да „она не сме ни један трунић свог програма проневерити... Не буде ли радила на остварењу свога програма него појури за политичким мамцем, нека зна да је пропала као партија од убеђења и програма...“³⁸⁾ у условима опортунизма и изробавања Радикалне странке, добијале су један посебан смисао. Радикална странка се припремала да влада и да се прилагођава уобичајеним методама владајућих режима.

³⁷⁾ Др Федор Никић: Локална управа Србије у XIX и XX веку, Београд 1927, стр. 11, 12.

³⁸⁾ Драг. Јанковић: О програмима и борбама за локалне самоуправе, стр. 418.

Др Љубинка Гирић — Богетић, Београд, Бул. ЈА бр. 109 ж. р. Београд, Вождовац, 608-620-1-301 71 500 — 41 115.

О томе где је био Мустаф агин конак, данас мало ко зна у Пироту, јер је прошло осамдесет и пет година од његовог спаљивања. Место памте само ретки савременици, који су још у животу, а конака се сећају као кроз сан. Они кажу: канак је био на великом и пространом плацу ТРНСКИХ, који је избијао на три улице. Налазио се на месту где је до првог светског рата била кафана „СТАРА ПЛАНИНА — КОД АРАНБЕЛОВЕ САБЉЕ“. Конак је био сличан сарају Малога Ристе, где је сада Народни музеј, само је био нешто већи, пространији и импозантнији од њега.

Толико знају савременици о конаку.

Да га Фотије Станојевић није поменуо и описао у своме необјављеном раду „ПИРОТ И ПИРОТСКЕ ПРИЛИКЕ“, тешко да би се нешто више знало о њему. Ја сам од Фотија, док је био у животу, преписао извесне делове из необјављеног рада и забележио његова усмена казивања, па ћу на основу њих и других података покушати да у овом одељку прикажем конак, живот у њему и друга збивања у вези са њим, као и да поменем зграде које су доцније подигнуте на негдашњем плацу Мустаф аге.

НЕШТО О ТУРСКИМ ПОРОДИЦАМА ПРЕ И ПОСЛЕ ОСЛОБОБЕЊА ОД ТУРАКА

Када је српска војска ушла у Пирот, 29. децембра 1877. године, затекла је у њему и округу бројне турске породице, које нису хтеле или нису имале времена да уочи и за време трајања рата 1877/78. године напусте своје огњишта. Неке су то учиниле на брзину, оставивши имање, покућанство и живи мал Турцима који су остали или мештанима у које су имали поверење. Овако су биле поступиле неке породице годину дана раније, у првом српско-турском рату 1876, када је српска војска била на домаку Пирота, изнад села Осмакова, „на Бабину главу, на на Бабину главу, с Турци да се бију, с Турци да се бију с т а р о

да си траже” — како вели песма из тога времена. Пошто се исход рата завршио неповољно по српско оружје, то су се избегле породице вратиле у Пирот и продужиле живот у њему или распродале свој иметак и одселиле се у дубољу унутрашњост турске царевине.

Турци су се надали да ће победа бити на њиховој страни и у рату 1877/78. године, па су зато остали у Пироту у прилично великом броју. Наде су им се овом приликом изјаловиле, те им није остало ништа друго него да изјаве лојалност српској кнежевини, а она да им загарантује личну безбедност и стечену имовину, уколико су били вољни да буду поданици проширене српске кнежевине. Избеглим, пак, Турцима био је дозвољен повратак и омогућена продаја непокретног и покретног имања.

По попису становништва из 1879, две године после ослобођења, у Пироту и округу пиротском било је 824 Турака. Од тога броја било је Турака варошана 692 (Пирот, Бела Паланка), а сељака 132, док је у самом Пироту било 638 Турака, а око 2500 за време турске владавине.¹⁾

Пре ослобођења, „према оцени старијих људи у Пироту је било преко 200 турских кућа“, које су припадале претежно турским спахијама. У пиротској котлини и најплоднијим крајевима у округу имали су велике земљишне поседе — чифлике. „Герлах (1578) помиње да у Пироту станује 150 спахија, који иду на војну када и румелијски бег пође”.²⁾ О извесним чифлицима у пиротском округу има помена и у „Ћумручком тефтеру” из 1844. године. У њему су забележени извесни називи села и чифлика „у Мустава агино време”.³⁾

Ко је био Мустаф ага?

Међу затеченим Турцима у Пироту на дан уласка српске војске био је и Мустаф ага. Чињеница да није напустио Пирот пре, за време боја на Нишору, Будин Делу и код Суводола и приликом повлачења турске војске, јасно говори да се није био ничим замерио Србима — мештанима — и да је имао њихова уверавања да му се неће десити никакво зло. Особито ако је такву подршку имао од Цеке чорбаци Крстића, који је био у сталној вези са Србијом. Њега је бугарски владика, егзархиста, често клео у цркви: „Бог да убије чорбаци Цеку што се дружи с врагове“!

1) Мил. Б. Милећевић: КРАЉЕВИНА СРБИЈА — стр. 86.

2) Коста Костић: Пирот „Наставник“ за 1906, стр. 86.

3) Коста Костић: Стари српски записи и натписи,

Иначе, Мустаф ага је био богат Турчин, спахија. Ко-
нак је имао у Пироту а простран чифлик на Туштини, око
данашње касарне, Кавака и испод Прасковице. Стари ве-
ле да је био портин повереник над спахијама у округу, ко-
ји су имали извесну власт над сељацима, чија су села била
у поседу неких чифлика. Са народом је поступао лепо и
човечно. Стару цркву је помагао, тајно, богатим новчаним
прилозима, нарочито када је подизана нова црква 1856, на
место старе из 1834, која је била много настрадала од ве-
лике поплаве 1844. године, када „у Распети петак голема
вода дојде и црква беше п'лна един аршин и текла по со-
каци 6 дена еднако“, као и пиротску сиротињу храном о
великим хришћанским празницима.

Приликом уласка српске војске Мустаф ага је био на
челу Турака који су присуствовали дочеку код данашњег
парка на Малој пијаци. Том приликом, у име осталих Ту-
рака и своје, изразио је покорност српској војсци и ло-
јалност српској кнежевини.

МУСТАФ АГИН КОНАК

Мустаф агин конак био је на плацу величине „јед-
ног хектара“ — како наводи Фотије. Простирао се од Јо-
тине кафане скоро до Рабеновог здања, а са западне стране
до Јеврејске мале. Између плаца и Рабеновог здања, одно-
сно куће Јеленка Јоцића и сада Дома Савеза народне ом-
ладине, био је тесан сокак који је главну улицу везивао са
Јеврејском малом. Сокак је био у ствари граница плаца са
те стране.

Конак је био на средини плаца, према улици. Нала-
зио се где је сада бивша кућа са пословним просторијама
Панте Вељковића Трчивелка. Главна улица у то време
није била права и широка као данас, већ тесна и криву-
дава, те је плац захватао и део данашњег тротоара. Поред
овог био је и мали конак, двокатница, десно од великог
конака, где је сада двориште пок. Тодора Милошевића, из
Блата. А где је сада кућа Чедомира Милошевића, учитеља
у пензији, (Ул. маршала Тита бр. 14), била је ранијих година
турска дамија, а испред великог конака, на улици, чесма.

Двориште је било ограђено високим зидом са свих
страна. Висина зида износила је шест метара. Због тога је
од конака био видљив само „горњи бој са срчали пенце-
рима“ и кров са високим димњацима, посматран са улице.
На зиду су биле широке надстрешнице и покривале велики
суб простор. Испод надстрешница биле су поређане мотке
и даске. На моткама је проветравана постељина, сушен оп-
ран веш, венци белог и црног лука, низе паприка и исече-

ни плодови крушака („вочће“), а на даскама сушене су шљиве, баштенске метле и кратуне (дудеци). Неколико кошница, вршкара, било је испод најсунчаније и од ветрова заклоњене надстрешнице.

Од споредних зграда у дворишту су биле: амбар за жито и кукуруз, две штале за коње, шупа за смештај кола и алата, амам, бунар са каменним коритом и леденица.

У двориште се улазило на два улаза: према конаку из главне улице кроз малу капију, која је била између куће Чеде Милошевића и Панте Трчивелка, а у двориште кроз велику капију, где је сада кућа Тодора Милошевића.

МУСТАФ АГИН КОНАК — ДОМ АРАНБЕЛА ВИТЕЗА ТРНСКОГ

То је била имовина Мустаф аге коју је продао после Берлинског конгреса. Чифлик на Туштину продао је богатијим сељацима из околних села и неким Пироћанцима, а плац и конак у Пироту Аранбелу Станојевићу, великом родољубу и националном раднику у горњем Понишављу из друге половине XIX века, родом из села Бабе, недалеко од Трна.

Ако се буду писале монографије о знаменитим људима Пирота и горњег Понишавља, који су се истакли у раду на буђењу националне свести, борби противу петвековног поробљивача и делања егзархијске цркве или на политичком, културно-просветном и научном пољу у деветнаестом и првој деценији двадесетог века, односно до првог светског рата, и име Аранбела Трнског биће сврстано међу њима. Ми не мислимо да говоримо овом приликом о његовом националном раду под Турцима и после ослобођења од Турака, јер то није циљ овог написа. Истичемо само да је оправдао поверење које је у њега полагао кнез Михајло када му је поклатио сабљу, да са њом, у датом моменту, дигне устанак у Трну и Знепољу ради збацивања турског јарма. Аранбел је кнежев завет извршио у другом српско-турском рату 1877/78. године, када је са протом Стеваном Поповићем из Црне Траве, Давидом Петковићем из Црвене Јабуре, поп Костом из Стрелца и другим првацима из Крајишта и Знепоља дигао устанак, док је српска војска водила са Турцима битку на Нишору.

Знепоље је припало бугарској кнежевини по одлуци Берлинског конгреса, са којом Аранбел није био задовољан. Због тога је продао своје велико имање и преселио се у Пирот, септембра 1878. У Пироту је живео, до куповине конака, у кући „пиротског терзије Васка и његових

родитеља, чији се једносратни дом, са доксом, налазио поред Решитовог моста⁴⁾ Стан је био мали и тескобан за бројну породицу, као што је била Аранђелова, па је био вољан да купи неку повећу кућу, која би одговарала његовим потребама и његовом имену. Због тога се није двоумио ни мало када му је његов пријатељ Руфа Ароновић, познати пиротски трговац, предложио да купи Мустаф агин конак. Ага је познавао и ценио Аранђела, па је рекао једном приликом Руфи да би најрадије продао конак Аранђелу, уколико би желео да буде његов купац. „Ја волим да у конаку живи велики човек — говорио је ага Руфи — као што је господин Аранђел. Када мени Алах није доделио да у том конаку живим целог века и да умрем у њему, нека бар у њему живи човек од угледа и лепог имена“.

Аранђел је прихватио предлог Руфе Арановића. Нагино инсистирање да купац изврши процену плаца, конака и споредних зграда, Аранђел је понудио 2000 дуката, на шта му је Мустаф ага пружио руку, као знак да је задовољан са проценом. Правна санкција о купопродаји извршена је на тај начин, што су се на тапији потписали продавац и купац, а то је било довољно.

Аранђел је поред конака купио и три турска чифлика: „Карије Ивраниште и карије Исинац“ од спахије Тамишгије и чифлик Церовик (Блато) од Вели аге. Тако је после продаје у Знепољу, поново постао кућевласник и сопственик непокретног имања.

Конак није преправљен. Остао је какав је био. По мишљењу Тодора Марковића, општинског инжењера, и Јована Јовановића, онда познатог пиротског грађевинара, свака преправка нарушила би изглед величанствене зграде, па су препоручили Аранђелу да се „конак окречи густом крем бојом, унутрашњост молерише а патоси оперу врелом водом, у којој ће се претходно кувати слама, да би даске имале лепши изглед“. Затим, да се између великог и малог конака подигне зид два метра висине, а поред великог зида, према Јеврејској мали, подигну подрум, вешерница, казаница и дрвара. Што се тиче великог зида који је опкољавао конак, имао је са три стране бити снижен на три метра а према главној улици дигнут. Уместо њега су предвиђене тарабе — филарете, на каменом зиду висине 70 сантиметара.

Како је предложено, тако је и урађено.

О распореду одаја у конаку, Фотије пише:

„Улаз у партер, односно конак, био је кроз шест мермерних колона црвенкасте боје. На колонама је лежао

4) Решитов мост на Боклуци где је сада официрска стамбена зграда у Ул. Б. Кидрича.

доксат. Хол је у партеру био простран, а под од чистог белог мермера. Из хола се ишло лаким дубовим степеницама у хол на првом спрату, који је био окренут према улици, и из њега на доксат, који је био са више застарелих прозора. Хол и доксат били су патосани чамовим даскама. На доксату, у полукругу, били су миндерлуци.

У партеру распоред одаја био је овај.

При улазу у хол, лево, била је велика и пространа соба која ће бити соба мојих родитеља и моја, са миндерлуком, креветима и земљаном пећи у полукругу. До те собе била је соба моје сестре Јевгеније, а иза ње мали ходник, којим се ишло у амам. Амам је био сав од белог мермера, без каде, са три мала корита и тушем.

С десне стране хола, била је соба мога најстаријег брата Јована и снахе Калијопе. До ове собе била је пространа трпезарија, кухиња и ћилер.

На спрату, с десне стране хола, била је највећа соба у дому. До ње је била соба мога брата Глигорија. С леве стране хола била је соба мога брата од стрица Раше Милошевића, а до ње соба Панте Милановића, предавача пиротске гимназије и соба мога брата Станија, са којим је становао мој брат од стрица Риста, син пок. Николе Станојевића. Обојица су били Рашини, Пантини и Сремчеви ученици.

Сремац се, чим је стигао за предавача гимназије, настанио у дому Петра Дујче, преко пута од наше куће (Ул. Борис Кидрич бр. 3), али је за све време, кад није био на предавањима у школи, био код нас у друштву Рашином и Пантином и у посведневном разговору са Аранбелом.“

Аранбел се из Васкове куће преселио у конак месеца октобра 1878. године. Том приликом одржана је мала свечаност: освећење и покрштење дома. На крштењу је конак добио српско име: Аранбелов дом.

Од тада су у њему, како каже Фотије, живели неколико година православци: Аранбел и Солунка, домаћини, њихова кћи Јевгенија, снаха Калијопе, синови: Јован, Станоје, Глигорије и Фотије и подскојкиња Стана Банска. Поред њих Раша Милошевић и Панта Милановић.

У малом конаку становала је Аранбелова послуга: писар, два кочијаша и подрумар у једном делу, а у другом, пиротска сиротиња бесплатно.

ПРВА АРАНБЕЛОВА СЛАВА У ПИРОТУ

Велика свечаност у дому одржана је на дан Аранбелове славе, Светог Архангела Михајла. Велика соба (салон)

и хол били су за тај дан специјално украшени. О томе Фотије пише:

„Иако је Солунка нешто ћилимова била донела из Трна, ипак све то није било довољно за онако велике просторије у холу, те је, стога, поручила код пиротских ткаља да јој хитно изаткају неколико ћилимова: шестака и седамка, јанове и ћилимске јастуке за миндерлуке. Поред овога и један велики ћилим који ће покривати цео патос у салону. Ћилим је био тежак четрдесет ока. Ткаље су га ткале на смену, само да би био готов за славу. Био је затворено црвене боје, алев, са лепим и црним шарамма. Вредно је овде истаћи да појам о фотељи и канабету није постојао у Пироту у то време, већ миндерлуци на којима се седело и одмарало.

На дан славе салон је изгледао овако.

Патос је био покривен великим ћилимом о коме је било речи. На средини салона био је округлао сто са ћилимским застирачем. На столу је била бела салветина, на њој славски колач, умешен од белог брашна „мутвељ“. Брашно је купљено у бакалској радњи Панте и Борџа Крстића — Раћиних. Славска свећа била је у месинганом свећњаку, поред колача, а на плоснатом и дугачком тањиру: кадионица, тамњан, врло лепа паница за светену воду са поклопцем, босиљак и флаша црног вина. До стола је био сточић. На њему месингана, жута, пепеоница и кутија жижица.

Десно у салону, на зиду и ћилиму, била је икона нашег патрона Светог Архангела Михајла.

Визави од икона, на зиду и ћилиму, била је фотографија кнеза Милана и кнегиње Наталије, са њиховим својеручним потписима. Кнез је дао фотографију моме оцу, у Нишу, када је био кнежев посланик од конца 1878. до 1880. године. На трећем зиду, на ћилиму, изнад миндерлука, био је портрет господина Јована Ристића, а на четвртном зиду, на ћилиму, била је фотографија Аранђелова и његове породице. Изнад ове био је Сашин портрет (доцније краљ Александар Обреновић) у сребрном оквиру, који је подарила кнегиња Наталија мојој мајци, приликом њеног првог и последњег доласка у Пирот, у лето 1879. године. Она је тада обишла многе пиротске ткаље, посматрала њихов уметнички рад и дивила се лепоти ћилимова. Ткаље је наградила новчаним наградама, а пиротској сиротињи подарила десет хиљада динара, преко свога коморника г. Александра Симоновића, који је предао новац општини да га подели сиромасима.“

И остале одаје у дому исто тако, нешто скромније, биле су намештене и доведене у рад.

За славу су биле позване многе званице, па су због тога биле постављене три трпезе: у соби Аранђела и Солуни-

ке, Јована и Калијопе и сталној трпезарији. Столови и столице, уколико су недостајали, позајмљени су од механиције Дугана и Димитрија Крајцера, а посуђе од Најдана Панића и Панте Крстића, који су имали бакалске радње преко пута општине у дућанима Мице Картаљевића.

Дом је те вечери био осветљен „миликерц“ свећама и лампама са млечним абажурима, а на улазу у двориште и конак фењерима. Предвиђена су била и места за домаћи не за време славске вечере. У првој трпезарији, на челу трпезе, имала је бити Солунка, а супротно од ње Раша Милошевић. У другој Аранђел, између Стевана Сремца и Панте Милановића, а у дну трпезе Калијопа. Стална трпезарија била је предвиђена за омладину, а хол за играчку.

Послуга за славску вечеру била је појачана. Поред укућана, госте су имали да служе четири лепе девојке: Јевгенија, Арабелова кћи, Катинка, кћи Тодорађија (доцније удата за Стојана Живковића, среског начелника из Беле Паланке), Јевда, кћи Мике Манастирлића, и Јелена, кћи Пантелија Панчића, свештеника, несубеница Стевана Сремца, а од мушкараца Никола, син Јована грађевинара, и Кола Манчић, родом из села Росомача. Подрумар Бира био је задужен за пиће, а кочијаши за тазе воду са Гушевице.

Стеван Сремац, Раша Милошевић и Панта Милановић били су спремили мали програм, пошто су претходно добили одобрење од Аранђела, али да буде скроман и у духу славског весеља. У Пироту је тих дана гостовао Јанча Зајчарац, са својим оркестром, те је био ангажован од Раше да на вечери забавља госте. Тако је била обезбеђена и музика.

СЕЧЕЊЕ КОЛАЧА И СЛАВСКА ВЕЧЕРА

На дан славе Аранђел је, по обичају, одстојао литургију у Старој цркви, а у подне је извршено сечење колача у његовом дому. Водоосвећењу и сечењу колача присуствовала је цела породица, послуга, Раша Милошевић, Панта Милановић и Стеван Сремац. Чиновејствовали су: Димитрије Цветковић, први окружни протојереј у Пироту после ослобођења од Турака и Ђакон Пантелије Панчић, несубени таст Стевана Сремца. По звању Цветковића, крај у коме је станао познат је као ПРОТИНА МАЛА. Тако и данас многи називају Улицу Саве Ковачевића.

Ручак је био породичан, без гостију са стране, сем Сремца и Коле црквењака. Сремац је у дому сматран као члан породице, мада није станао под истим кровом.

Јеловник је био обичан: вранишки сир, пилећа чорба, полварак са ћурком, гуска напуњена пиринчем и сувим

грожњем, прасеће печење, печење од јагњета сисалчета и трнска „баница“, а од слаткиша самоковска татлија и баклава. Поред овога, гости су служени пићем, воћем, кафом и дуваном.

Увече су почели да долазе гости: угледне личности из чаршије, народни прваци и службеници који су били у Пироту првих година после ослобођења. Није згорег да поменемо њихова имена, јер ћемо се тако упознати са људима који су, пре деведесет година, водили главну реч у Пироту и округу. По Фотију, то су били:

Вуле Поповић, окружни начелник, Светислав Пантелић, помоћник окружног начелника, Стеван Петрановић, благајник окр. начелства, Илија Јагодић, председник окружног суда, Радисав Тодоровић и Илија Мутавчић, судије окр. суда. Коста Јорговић, судски писар—правник, Паја Путник, нижењерски пуковник—командант места, Добривоје Јовановић, адвокат, Фрања Шурчек, апотекар, Димитрије Младеновић, учитељ, Димитрије Цветковић, окр. протојереј, Алекса Јовановић—поп Занга, свештеник, Пантелија Панчић, Ђокон, Јеленко Вељковић, председник општине, кметови: Цека чорбаци Крстић, Алекса Борђевић—Баја и Тодорађија Кокаловић, сви са супругама и одраслим синовима и кћерима.

Поред службеника, на слави је био велики број најугледнијих пиротских трговаца и занатлија, са женама.

Гости су били у оделима европског и народног кроја, а жене и девојке у дугачким хаљинама. Фотије вели да је Цека чорбаци Крстић имао на себи одело од пиротског шајака и зимски капут постављен црном јагњешом кожом. Мина Анђелковић је био у оделу од црне чохе са полуцилиндром на глави. Миладин Манчевић и његов син Крста и Мина Спасић били су у белетинама, опасаним црвеним појасом. „Европејци“ су имали полуцилиндре и штофане шешире, али су многи носили шубаре од астрагана и црне јагњеће коже. Остали, нарочито млади људи, имали су сако одсла.

„Пироћанке су биле у својим дугачким, и лепим и чистим хаљинама, фистанима, са лепо очешљаном косом, чије су плетенице падале на леђа и биле покривене шамијама. Неке су девојке имале плетенице око главе или пунџе, а старије жене мали, округло и мало накривљен фесић, покривен шамијом. Калијопа и Јевгенија биле су у раскошним хаљинама „а ла франга“. Јевгенија у хаљини тегето отворена, а Калијопа у тегето затворено боје и у туникама. Коса им је била у пунџе, без шамије. Обе су имале брош на грудима, на десној страни, са Аранђеловом слицицом. Супруга Косте Божиловића имала је на себи либаде

од ринса, који се сијао и фес — без шамије, у виду тепе-лука. Обучена је била богато, али без разметања. И остале жене и девојке биле су одевене слично“ — вели Фотије.

ВЕСЕЉЕ И ИГРЕ

Вечера је протекла у пријатном расположењу. Три трпезе у три собе биле су поседнуте до последњег места. Домаћини су се трудили да гости буду што боље услужени и почашћени. Зато се кроз хол могла видети вредна послуга како на време сервира јела и пића. Све се одвијало тачно, брзо и на време — без икаквог застоја.

Прве здравице су потекле од домаћина, затим од гостију. Пошто су врата на собама била отворена, наздрављало се из једне собе у другу. Зато се могло чути: „Има ли у вашој соби Ваце Балавана? Ако има, нека устане! Ову чашу пијем у његово здравље! . . .“ Или како неко добацује: „Јорговићу, „ливни“ вранишко да не мислиш да је добро само неготинско вино! . . .“

Увод у славско весеље дао је пуковник Путник, када је на гуслама одгудио и отпевао познате стихове: „Уз’о деда свог унука, метн’о га на крило, па уз гусле певао му што је некад било . . .“ Путничково певање прихватили су и остали гости. Тако је лад био пробијен, па су се чуле и друге песме.

Раша Милошевић је отпевао: „Омиле ми јагодо, омиле ми јагодице, омиле ми у селу девојче . . . Ја је просим јагодо, ја је просим јагодице, ја је просим, она се поноси. . . Она воли катане, зато сања сватове . . . ој, хој, зато сања сватове!“

Из трпезарије, где је била омладина, одјекнула је песма: „Сунце јарко не сијаш једнако! . . .“ као одговор на Рашину песму.

— Нећемо тако, болан, приметио је Сремац, него ко хоће има да дође на средину хола!

— Тако је! — прихватили су предлог остали.

На средини хола појавили су се Јелена Паңчић и учитељ Митица Младеновић. У дуету отпевали су песму: „Јова Ружу кроз свиралу зове“. Песма се завршавала стиховима:

„Доћи Ружо, да молимо мајку,
да одобри овце да чувамо,
ја ћу овце а ти ћеш јагањце —
да будемо срећни и весели.“

Затим је Коста Јорговић, Неготинац, отпевао песму:

„Зелени се мио брег,
све на њему живо,
доста га је бео снег,
зимуске покриво.“

Онда је уследила песма која се у то доба много певала у Пироту:

„Ајде, ајде Тодоре, да те мајка ожени.
Ајде, ајде мајчице, коју ћемо девојку?
Да узнемо Тодоре ил Сивићу боровску,
ил Султану Лазину.
Нећу, нећу мајчице, Сивића је боровска
црни гавран у ореј,
а Султана Лазина чучукана по сокак!
Да узнемо мајчице, вилдан Белку Коцину,
та она је мајчице, умно чедо разумно.“

Отпеване су још неке старијске песме, као: „Ситан камен до камена“, „Пуче пушка, пуче пушка, море пуче пушка пилеле Стано, та погоди Ранчу буљубашу“, Планино моја старино“, „Севделинће, господар те зове“, „Имала мајћа две девојће“, „Стоне, Боне Трубенс“ и многе друге.

Панта Милановић и Митица Младеновић свирали су за време паузе на виолини, а Стеван Сремац причао је своје невоље које му је причињавао патролдија пиротске општине.

— Замислите болан — жалио се Сремац — он ми не да да спавам. Стражари у мојој улици и сваког часа испод мојих прозора удара тешком буџом, дајући тиме знак грађанству да мирно спава, пошто он брине о његовој безбедности.

Молим вас, реците му да више не лупа, а ако му је до лупања, нека иде на врх Сарлака, па нека својом буџом удара о стење и камење колико му је воља, а мене нека остави на миру, да се бар једном испавам као човек.

Реците му још и ово: у Пироту нема ниједног неваљалог човека од кога би имао да нас штити, те је његова брига о нама непотребна и излишна . . .

Сремчева жалба и задиркивања Борба, Аранђеловог писара, да се не протеже као „јалова лисица“ и да не зева и дрема, јер се не спава никоме, пропраћене су општим смехом.

Одједном се чуо Рашин глас:

— Сви на први спрат, сви на концерт!

У холу, одмах до доксата, била је направљена мала импровизиована трибина, покривена ћилимом, са две столице између којих је била мала шамлица са јастучетом. На столицама су седели Раша и Сремац, а између њих је стојао Панта са виолином у руци. Кад је ћилим био подигнут, појавила се Јевгенија са Ђерџефом у руци. Била је у трнском свиленом литаку са позлаћеним ширитима. Густа црна коса била јој је пала преко рамена, а глава делимично покривена свиленом шамијом плавичасте боје. О врату је имала Ђердан од ситних корала, а на десној страни позлаћен брош. Пошто је села и почела да везе, зачули су се звуци са Пантине виолине, затим контра алт Јевгеније у пратњи Раше Милошевића:

Пироте драги, слободни граде,
радуј се сада, радуј се сада!
Данас је светац љубимца твога,
народног вође и војсковође!
Сада је празник борца слободе,
хероја спрског—витеза трнског!

За време Јевгенијиног певања и две песме које су отпевали Панта и Митица Младеновић у дуету, хол је на доњем спрату био припремљен за игранку.

Прво коло, НАРОДНО ОРО, повео је пуковник Путник са Солунком. Чим су почели да играју, Раша је командовао:

— Сви у коло, и мушко и женско, и старо и младо!
И свештеници!

По такту музике играчи иду лево, иду десно, руке дижу у вис и спуштају, а Пироћанке певају: „Севделинће, Севделинће, господар те зове!“

Затим су се ревале игре: Кокоњеште, Жикино коло, Клисурка, Анка Србијанка, Басарка, Шано душо Шано, Влајина, Играј Јано да играмо, Пркос, и друге.

Знепољка се играла у две колоне. На једној страни су мушкарци, на другој жене и девојке, затим:

иде се на десно па се клекне,
иде се на лево па се клекне,
иде се напред па се клекне,
иде се назад па се клекне.

И „ПРКОС“ се играо у две колоне. Једна колона иде лево, друга десно, кад се сретну, играчи тапшу рукама и певају: „Вако пркосе, вако пркосе, вааако пркосел!“

Фрања Суручек, апотекар, са супругом Францис-

ком, одиграо је валцер. Супруга Косте Божиловића је играње прокоментарисала речима: „И тов ми је игра... Вртељешка!... Ми кад заиграмо затресе се земља!...“

* * *

Тако је прослављена слава Аранђела Трнског као новог пиротског грађанина. И остале његове славе биле су такве, док је постојао конак. Мустаф агин благослов да у њему Аранђел поживи што дуже није се испунио. У српско-бугарском рату 1885. године, Аранђел је са породицом напустио Пирот, пре него што је био пао у бугарске руке, 15. новембра. Тога дана је запаљен његов дом, по личној наредби бугарског кнеза Александра Батенберга и председника његове владе Петка Каравелова. Конак је спаљен у њиховом присуству. Величанствена зграда била је претворена у огромно згариште, а покућанство пре тога опљачкано.

То је била кнежева освета над Аранђеловом имовином, пошто њега није затекао у поробљеном Пироту, за сва његова настојања да крајеви који су ослобођени од српске војске 1877/78. године припадну српској кнежевини, за чије се ослобођење и сам борио.

Последња Аранђелова слава била је 1886. године, у кући Петре Вељковића, у којој је са породицом живео као погорелац. Ускоро после ње, Аранђел је умро. Сахрањен је у Пироту, на пазарском гробљу. На његовом надгробном споменику уклесан је натпис: „Овде под овом ладном стеном почивају посмртни остаци Аранђела Станојевића, витеза трнског и судије пиротског, који је поживео 56 година, а преселио се у вечност 25. новембра 1886. године.“ А на каменој плочи, која покрива гроб, уклесано је само ово: „Аранђел Станојевић — витез трнски“

(Одломак из необјављеног рада КАЛЕ КАПИЈА)

Др мр ВОЈИСЛАВ МАРЈАНОВИЋ **ОСНИВАЊЕ ПРВЕ АПОТЕКЕ
У ПИРОТУ 4. АВГУСТА 1880.**

Здравствене прилике Пирота и околине, затечене приликом ослобођења од Турака 1878. године, биле су сличне као и на осталом турском Балкану. Онда овај град није имао ни једну савремену болницу нити савремену апотеку. Народу су у болести помагали искусни народни емпирици, лекаро-апотекари, а у многим дућанима — нарочито колонијалним — налазиле су се сировине за лекове, готови лекови, као и многе хемикалије за занатске сврхе. Порекло ових артикала је било са Истока и Запада.

Нова власт је увидела тај недостатак и одмах је уложила труда како би га што скорије уклонила. У то време по Србији је било пропаганде у просвети и санитету — да се иде у новоприсједињене крајеве и да се побољша затечено стање. Али и мимо тога, било је самонницијативних људи, који су по својој вољи били заинтересовани и хтели да добу, руковођени разним мотивима. Одлазак у нове крајеве одјекнуо је и ван Србије, нарочито у суседној Аустро-Угарској. Знало се да су током XIX века многи грађани те земље попуњавали празна места у нашем санитету. Ти наши пионири били су разних народности.

Нешто више од годину дана после ослобођења, 1880. године, нови окрузи (нишки, пиротски и врањски) добили су своје окружне физикусе, као што је било и по Србији, докторе медицине: Ниш — Антонија Заичека, Пирот — Јанка Сенкијевића, Врање — Фрању Копшу. Топлички округ добио је окружног физикуса годину дана касније (1781) и то искусног физикуса из Чачка и Горњег Милановца — Стевана Тренчиња, магистра хирургије.

По прописима који су тада важили у Србији за лекаре и физикусе, сваки је од њим морао да има ручну — путну апотеку у местима где није било јавних апотека и да је собом носи по округу и срезу. Ови физикуси су са собом донели те минијатурне апотеке са око 100 препарата за лекове и полуизрађених препарата, спремни за разне прилике, и тако су отпочели са савременим лечењем.

Међутим, Министарство унутрашњих дела се није задовољило оваквим почецима, па је настојало да се што пре у Пироту оснује јавна грађанска апотека и болница.

Бригом Министарства и Пиротске општине нашло се лице које је гарантовало да ће основати апотеку. Још почетком 1879. била је додељена дозвола — концесија за оснивање прве апотеке у Пироту страном држављанину, Мр Францу Сиручеку, чешке народности, аустроугарском поданику, који није знао наш језик, па је молбу за добијање дозволе написао на немачком језику, и то готицом.

Он је добио дозволу по трећем степену привилегије, јер је био словенске народности, што значи да није било заинтересованог Србина из Србије, који је имао првенство, нити Србина ван Србије. Да није било њега, дозволу би добио неко четврти, без обзира на народност.

О целом том поступку у администрацији су остали овакви подаци:

„Г. Фрањо Сиручек, дипломирани апотекар, поднео је Министру унутрашњих дела документа о свршеним наукама апотекарским и доказе о способности у истом занату, и обећава, да ће испунити све остале услове за држање Апотеке, па је молио, да му се дозволи отворити и држати апотеку у вароши Пироту.

Уверивши се да г. Сиручек има способности према параграфу 6. закона о Апотекама и Апотекарима од 26. Маја 1965. г. и да може сам Апотеком руковати; да је се указала потреба за једну Апотеку у Пироту

Министар унутрашњих дела

СН=66. 16 Јануара 1879. г.

Н И Ш

Решио је:

да се Господ. Сиручеку дозволи отворити и држати Апотеку у

вароши Пироту, на месту које окружна полицаина власт одреди у смислу параграфа 7. закона за Апотеке и Апотекаре.

Пошто г. Сиручек Апотеку спреми и уреди, он је не сме отворити, нити лекове из ње продавати, докле комисија, коју ће Министар унутраш. дела одредити, Апотеку не прегледа и зато ће г. Сиручек кад Апотеку уреди према закону Апотекарском известити о томе Начелство округа Пиротског.

За постројење Апотеке оставља му се време од данас за једну годину дана, за које време мора и доказе Начелству Пиротском поднети да има бар 500 дуката цесарских за отварање Апотеке. Ако и до тога времена не отвори губи право на отварање те Апотеке.

О овоме извештају се г. Сиручек ради знања и управљања његовог.“

О овој дозволи обавештено је Окружно начелство у Пи-

роту, да би и оно било упознато са током догађаја око оснивања прве апотеке. У ту сврху Министарство је писало у Пирот:

„НАЧЕЛ. ОКРУГА ПИРОТСКОГ Због указане потребе,
НА РЕШЕЊЕ да се у Пироту уреди и отвори
једна Апотека, — Министар Унутраш. Дела доз
волио је г. Фрањи Сиручеку да може отворити и држати Апо
теку у вароши Пироту, на месту које Начелство одреди у сми
слу параграфа 7. закона за Апотеке и Апотекаре, под условима,
који су прописани тим законом и наставленијама за Апотеке и
Апотекаре.

За отварање те Апотеке остављен му је рок од једне године дана и у течају тога рока он ће томе Начелству имати да покаже да има бар 500 дуката цесарских за отварање Апотеке. Пошто Апотеку уреди, неће смети из ње продавати лекове, докле је комисија, коју ће Министар унут. дела одредити, да прегледа и за исправну прогласи. Зато ће г. Сиручек, кад Апотеку уреди, јавити Начелству а Начелство ће известити о томе Министра унутраш. дела.

Све ово саопштава се томе Начелству ради знања и управљања”

Сада је новом концесионару, апотекару мр Фрањи Сиручеку, остало да ради на отварању апотеке са пуно бриге да ли ће тај подухват у року од године дана остварити, јер је требало уредити једну здравствену установу са пет одељења. Све је требало набављати са стране — из Београда, Беча и Пеште, поред наших, онда лоших путева за транспорт.

Али на крају, поред свих незгода, он је успео после непуних 12 месеци да све преброди и да позове комисију за преглед нове апотеке. У ту сврху он је написао две представке, једну Окружном начелству Пирот, а другу министру унутрашњих дела, која у целости овако гласи:

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Част ми је известити Господина Министра Унутрашњих дела, да сам према одобрењу од 17. Јануара ове год. Бр. 66 своју Апотеку овде у Пироту по свима правилима и прописима уредио и снабдео са свима потребама и лековима, па учтиво молим Господина Министра, да изволи што пре послати комисију, да према прописима законским ову моју Апотеку прегледа.

22. Децембра 1879. год.
Пирот

Господина Министра
понизни
Ф. О. Сиручек апотекар

После пет дана написало је представку у истом смислу
и Окружно начелство из Пирота:

„ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Г. Ф. Сиручек по одобрењу Господина Министра отворио
је овде у Пироту Апотеку.

Молбу његову да се одреди комисија за преглед исте Апо-
теке Начелство има част послати Господину Министру, да из-
воле наредити даље шта треба.

№ 462, 27. Децем. 1879. г.

Начелник окружни

Пирот

В. Поповић

После пет дана, 2. јануара 1880. министар унутраш-
њих дела је одредио комисију и на полсбини ове представ-
ке Окружног начелства написао:

„Прим. 2. јануара № 3. Одређује се у комисију за преглед
апотеке у Пироту државни хемичар г. Др. Фердо Шамс, а На-
челству Пиротском писати, да, кад г. Шамс, приспе, имају се
придружити као чланови Окр. физик Др. Сенкијевић и помоћ-
ник тамошњег начелства.

По свршеном послу да поднесу своје извешће.

4/1 880 у Београду

За министра унутрашњих дела

Коста Јовановић

Иако је била именована комисија за преглед апотеке,
до њеног састава није брзо дошло, јер је државни хемичар
др мр Фердинанд Шамс био много заузет послом око хит-
них судских анализа у Београду и није могао одмах да до-
ђе у Пирот. Тако је на преглед и пуштање у јавни саобра-
ћај чекала новоуређена аптека и у Књажевцу.

Заузетост државног хемичара се отегла неколико ме-
сеци.

На крају државни хемичар је дошао у Пирот, саста-
вио комисију коју је именовао министар унутрашњих де-
ла и почео са прегледом апотеке.

Да бисмо имали тачну слику шта је све било потребно
за почетак рада једне савремене апотеке, доносимо извеш-
тај комисије. Он почиње без икаквог наслова овако:

**РАБЕНО 1-га, 2-га, 3-га и 4-га Августа 1880. у Апотеци Го-
сподина Франца О. Сиручека у Пироту.**

Сходно решењима Господина Министра Унутрашњих Де-
ла од 5-га Јануара 1880 год. ЦН 3, и од 19-га Јула 1880 год. СН
2756, да посетим нову Апотеку г. Сиручека у Пироту, ја сам
сходно Налогу и податим ми Настављењима, са придодатим ми
од стране власти члановима комисије: г. Аголићом, Помоћни-

ком Начелства округа Пиротског, и Др Јанком Сјенкијевићем, окружним лекаром, отишао у Апотеку г. Сиручека 1-га Августа т. г. у 8 часова изјутра, и отпочео визитацију.

Кад сам са члановима комисије дошао у Апотеку, нашли смо следеће:

Апотека г. Сиручека, налази се у главној чаршији до саме Нишавске ћуприје.

Здање у коме се налази Апотека, сопственост је општине Пиротске; оно је сазидано од пола тврдог материјала, као у опште све куће у Пироту.

Пошто се је комисија уверила, да је г. Сиручек одиста дипломирани Апотекар, и да је на основу решења Господина Министра Унутрашњих дела добио дозволење за отварање и држање Апотеке у Пироту — приступила је прегледу Локала и прибора, и затим испиту лекова.

I ЛОКАЛ И ПРИБОР А ДУЋАН (Oficina)

Дућан је довољно простран, сув и видан. У дућану овом намештен је потпуно довољан број ормана, полица и фијока, фијоке јесу свака са таваном преграђене.

На полицама, намештена су у довољном броју шлифована стакла, тегле порцуланске, и дрвене пиксле.

У овом дућану, смештена су два врло елегантно израђена и згодна астала за рецептирање; у тим асталима, нашли смо све потребне апотекарске мере и ваге, од разне величине и разни сорти, од туча и од рога; две машине за пилуле, гвоздене и дрвене; много лопатица (спатула); кашике сребрне, гвоздене, стаклене, и рожне; неофарбане чисте карте за дељење прашкова; велику количину разних авана, затим шоља од порцулана за трљање и мешање, и то од разне величине и за разне потребе, како од туча, тако и од гвожђа, стакла и порцулана.

Све теразије у овом дућану, испитали смо, па смо нашли, да су оне здраво осетљиве, нарочито оне теразије, на којима се мере најмање количине јако дејствујућих лекова.

На сваком асталу за рецептирање, намештене су по једне тако зване ТАРА — Теразије.

Обе ове теразије, од најбоље су конструкције, врло осетљиве, елегантно израђене, и углављене на плочама од белог финог мермера.

Иза сваког од ових астала за рецептирање, налази се по један орман одвојен, за јако дејствујуће лекове.

У свим орманима, стоји и нашли смо све орудије нужно за израђивање јаких лекова; ово се орудије не употребљава за

друге лекове; авани од порцулана, носе надписе: Corroisivus, Salomel, Jodum, Strychninum, Arsenicum Moschus итд.

Лекови у овом дућану, расположени су тако, да се сваки лек лако наћи може, да се са другим лековима не помешају, и да се ма због какве околности лако покварити не могу.

Лекови, који су налик један на други, одвојени су, а нарочито удаљени су лекови јаког дејства од слаби лекова.

Лекови јаког мириса, одвојени су од други лекова, да ови-ма свој мирис не предаду.

Лекови пак наркотични, меркурујални, арсеникални, и други јако дејствујући, одвојени су од други лекова, и други г. Сиручек у особеном за то одређеном орману у фијокама под кључем, који он чува.

Све друге неизрађене лекове, дроге, соли, и т. д. чува г. Сиручек сходно параграфима 13. 14. и 15-том Наставленија за Апотекаре.

Надписи на посудима у дућану, чисти су и разговетни, великим словима написани, и угорени.

У опште; цео намештај и прибор тога дућана врло је елегантан, од велике је вредности, и влада у том дућану ред и особита чистоћа.

Б М А Г А З А

Магаза (комора за материјал), налази се одмах иза Апотеке; она је доста пространа, видна и сува; снабдевена је са потребним орманима полицама и фијокама, кашикама, разним мерама, спатулама, лонцима, вагама и т. д.

Сигнатуре на великим стаклетима у тој магази нису написане масном фарбом, већ носе надписе од артије.

Пошто је то комисија г. Сиручека приметила, он је обећао, да ће за кратко време сигнирати стаклад у магази масном фарбом.

Поред ове магазе које прописује параграф 3. Наставлења, има г. Сиручек једну врло велику и zgodну магазу, која се налази у оној кући, у којој он седи.

Комисија прегледала је и ову магазу, и кад је ушла у исту, била је занста изненађена од врло велике количине лекова, које чува г. Сиручек у овој магази.

И ова велика магаза уређена је правилно; и у истој налази се онај астал, и онај орман за јако дејствујуће лекове, које обоје прописује параграф 3. Наставлења.

Што се тиче распореда и чувања лекова и тим магазима, г. Сиручек држи се строго параграфа 12. 13. 14. и 15. Наставлења. У једној и другој магази влада ред и чистоћа.

В ЛАБОРАТОРИЈУМ

Лабораторијум, не налази се у истој згради у ком се Апотека; он се налази у кући где седи г. Сиручек, одмах до велике магазе, о којој је горе било речи.

И Лабораторијум овај изненадио је комисију, што се тиче његовог намештаја.

У овоме Лабораторијуму нашли смо један драгоцен, врло велики парни апарат Dampf apparat од најновије и најбоље конструкције, са целим, овоме апарату припадајућим прибором, као справе за дестилисање; разлађивање; инфундирање; топење.

Главни казан тога апарата од масивног је бакра, а други делови од масивног Калаја, туча и порцулана.

Затим смо нашли у овом Лабораторијуму један велики аван за тучање од гвожђа; један велики тучани и камени аван; сита разне величине, и то не обична сита, већ сита са кожом Trommelsiche, разне величине, чести и реби; платна за алкохолзирање за разне потребе разни сорти; цециља платнени и вунени, за разне потребе и разне лекове написани (сигнирани); тенакуле; агитакуне; справу за размазивање мелема; справу за сечење биљака; за филтрирање цео материјал; једну пресу; цераформе; ареометре; велике и мале казане од бакра калајисане; фуруну за кување Windofen; и згодан астал за лабораторирање итд.

Справа за анализирање и испит чистоће лекова Reagenzkasten нашли смо у малој магази поред Апотеке; исто удешена је са свим потребама сходно пропису.

Што комисија у похвалу г. Сиручека овде изложити мора је још и то: **ДА ЈЕ ОНА У ОВОМ ЛАБОРАТОРИЈУМУ** нашла све справе: за Титрирање masanalytische Geatdschaften као: Бирете, Пипете, градуиране цилиндри и. т. д.

Лабораторијум овај, по потреби је простран, сув и видан.

Распоред у овом лабораторијуму практичан је, и показује искусну руку апотекарову.

Све, што се год налази у овом Лабораторијуму, држи се особито уредно и чисто.

Поред овог Лабораторијума, налази се један довољно простран локал, у коме смо нашли један велики апарат за фабрикацију угљене киселе воде (Sodawasser Apparat).

Апарат овај, од врло је добре конструкције, и има цео му припадајући прибор, као и апарат за филтрирање воде са пластичним угљеном и. т. д.

Сав материјал у овом локалу, онакав је, као што то пишују Наставлења за фабрикацију угљено-киселе воде, содне воде и минералних вода.

И у овом локалу влада ред и чистоћа.

На примедбу комисије, да би поред свег тога лепог намештаја Лабораторијума, угодније било, да се исти налази у оној згради, где је Апотека, г. Сиручек вели: да, ако се зида у Пироту каква велика кућа од тврдог материјала, свакако ће се трудити, да премести своју Апотеку у такву кућу, у којој ће бити у стању, спојити све своје Локале у једној згради.

Г ТАВАНА

Нарочитог Тавана апотекарског, нема г. Сиручек; а то с'тога што у целом Пироту нема ни једног тавана, који би био згодан за апотекарски таван.

А то занста постоји у ствари.

Г. Сиручек, држи све биљке, које би иначе чувао на тавану, у великој магази, о којој је било речи под Б.

Све ове вегетабилје у магази, држи и чува г. Сиручек сходно Наставленија.

Д ПОДРУМ

Нарочитог подрума (Агуариум), такође нема г. Сиручек.

Узрок је томс, што у опште у Пироту нема Подрума, због Нишаве, која чини земљиште пиротско подводним.

Но, г. Сиручек има цео намештај за апотекарски подрум, који је прописан по параграфу 6-том Наставленија, као: земљане велике тегле, велика и мала стаклад; орман за минералне кислине и. т. д.

Све то држи г. Сиручек у поменутој великој магази, која је иначе доста ладна.

Таван и подрум обећа г. Сиручек одвојено држати, ако се каква згодна зграда у Пироту зида.

Пошто је комисија прегледала лекове и прибор, приступила је испиту лекова.

И ЛЕКОВИ

Пре него што је комисија приступила фактичном прегледу лекова, уверила се је, да ли г. Сиручек има све лекове, које прописује узаконсена фармакопеја.

У ту цель, комисија захтевала је по азбучном реду од г. Сиручека, да покаже све лекове, које преписује узаконсена фармакопеја.

Комисија уверила се, да г. Сиручек има све прописане лекове које год прописује фармакопеја.

Но, не само што г. Сиручек има све прописане лекове, он — а то комисија са великим задовољством примећује овде — има осамдесет и три лекова, које не прописује наша фармакопеја; међу овим 83 лековима су:

и. т. д. до 83.

Као што смо из овог прегледа нове апотеке у Пироту видели, она има све прописано и то је наглашено са особитим задовољством комисије; да видимо шта је на крају о свему томе у закључку речено.

„М И Ш Љ Е Њ Е:

Да се г. Францу Сиручеку Апотекару у Пироту, може дозволити ОДМАХ ДА ОТВОРИ СВОЈУ АПОТЕКУ, и да упражњава радњу апотекарску.

4-га Августа 1880. год.

У Пироту

Чланови комисије
помоћник Иван Полић
Др Сенкијевић
окр. лекар
Државни хемичар
Др Ф. Ш а м с

На овај начин овлашћена комисија је дозволила да мр Франц Сиручек отпочне са радом у тако савршено уређеној апотеци и са толико лекова, као да је усред Београда.

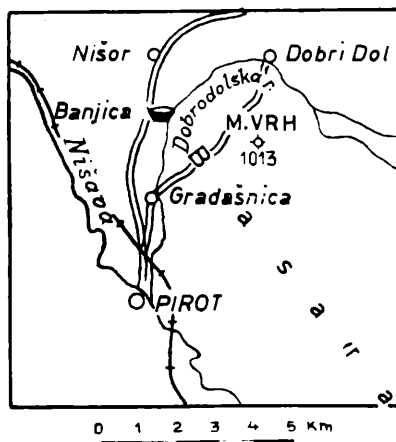
Датум 4. август 1880. забележили смо као датум од када је прва апотека у Пироту почела са радом. Дакле, прошло је пуних 90 година од оснивања прве здравствене установе у Пироту.

Др ЖИВОРАД МАРТИНОВИЋ
Др МИХАЈЛО КОСТИЋ

**ГРАДАШНИЧКИ
ТЕРМАЛНИ РЕЈОН**
— Прилог морфологији
и термалној географији
Нишавља —

Градашничке терме се јављају у северозападној подгорини Басаре, југозападног дела Старе планине. Оне су у долини Градашничке (Добродолске) реке, 3 км северно од села Градашнице, односно 5 км од Пирота. У становништву Нишавља познате су под именом Бањица или Даг Бања. Већина термалних извора се налази скоро у нивоу корита Градашнице, на апсолутној висини од 466 до 470 м.

Поменуће терме припадају истоименом термалном рејону. До њих се долази од Пирота. Првим, краћим путем, преко Градашнице води слаб колски пут уз десну долинску страну, а другим, дужиим и проходнијим, темном заравни Маквишта и Шумја, преко Нишора.

Ск. 1. — Размештај и саобраћајни положај Градашничких терми.

ГЕОЛОШКО-ТЕКТОНСКА ГРАБА

Геолошки састав. — Градашнички термални рејон изграђују углавном мезозојске стене. То су седименти тријаске, јурске и кредне старости. Старост ових слојева одређивали су Ј. Жујовић (1899, 1893, 1896), Ј. Цвијић (1896, 1903, 1924, 1926), П. Јанковић (1909), В. Илић (1900, 1903), М. Протић (1929, 1931, 1932, 1934), М. Анђелковић (1958, 1962, 1964) и други.

Тријаски слојеви су откривени у проширењу узводно од суетске Добродолске и на левој страни Градашничке реке. Углавном су представљени тамним и зеленоплавим шкриљцима, у поменутом проширењу, и наборитим кречњацима, низводно од њега. Шкриљци су врло распаднути, трошни и преображени готово у глинасту и земљасту масу. Осим тога, они су лискуновити, свиласти и јако хигроскопни. Ови бесфосилни слојеви су откривени на бањичком раседу и заузимају мало пространство, а по М. Протићу одговарали би доњем тријасу. По њему, ови шкриљци су „и песковити тако да су то, у највише случајева, у ствари пешчари” (25, 14—17; 26, 37). Њихов однос према средњотријаским слојевима, који се такође јављају у термалном рејону, остао је загонетан. Међутим, у поменутом проширењу, они нису запажени, већ преко доњотријаских дискордантно леже јурски пешчари који су тектонски доведени у овакав положај.

Наборити кречњаци који се „у клисури Градашнице простиру уз реку до топлог извора Даг-Бање” вероватно припадају средњем тријасу. Они су, по М. Протићу, „табличасти, јако убрани, поломљени и бречастии. Исти кречњаци су откривени и крај пута на превоју, који води из Градашнице у Добри Дол” (26, 43, 62).

Јура почиње средњозрним пешчарима који навише прелазе у сигнозрне. Они су бледоцрвенкасте боје, дискордантно леже преко тријаских шкриљаца и достижу преко 100 м дебљине. Ове творевине по литолошким особинама, одговарају пешчарима лијаса које су утврдили М. Анђелковић, М. Протић и ранији испитивачи (уп. 1, 13—14; 23, 204; 24; 25, 18—20; 29, 46—9; 6, 7; 13, 21—2; 14, 93—4; 15, 43; 20). По М. Анђелковићу, лијаски седименти „у атару села Градашнице” представљени су још конгломератима, глиновитим пешчарима, листастим глинцима, глинама и лапорима (уп. 2, 2—3).

По М. Протићу, једна партија лијаса, откривена на оближњем Малом врху, садржи доста „пектена, грифеа и белемита”. Ови фосилоносни слојеви, по М. Анђелковићу, одговарали би „белемнитско-врифејском нивоу” (26, 46—9;

1, 15). Жути песковити кречњаци, који су још и гвожђевити, заступљени су и између изворишта Градашничких терми и заравни Маквишта, а нарочито на самом путу који води клисуром за термалне изворе. Они су такође препуни белемнита и крупних грифеја (*Gryphaea gigantea?*) које се јављају у лумакелама. Осим њих, има и амонита пречника преко 12 см. Није искључено да ови слојеви припадају и средњем лијасу, с обзиром да, по М. Анђелковићу, на Малом врху и Басари, такође постоје песковити кречњаци који садрже амоните и белемните (уп. 2, 3—5). Значајно је истаћи да су ове амоните и белемните нашли још Ф. Тула и Ј. Жујовић и сврстали их у горњи лијас и догер (уп. 30, 154).

Жућкасте кречњаке на путу кроз клисуру смењују једри и плочасти плавичасти кречњаци који су у извесној дискорданцији, јер падају ка Ј за 40°, а претходни на ЈЈЗ за 45°. Плавичасте смењују црнкасти и једна партија црвенкастих кречњака. Ова серија вероватно припада догеру. Међутим, догер је још раније био утврђен, а М. Протић му је проширио пространство и на клисуру Градашнице. Али по њему, то су „у највише случајева песковити кречњаци, глинци или пешчари”. Последњи такође садрже „белемните и пектене, моћности су око 100 м и падају ка ЈИ под углом од скоро 40°” (26, 50, 62).

Конечно, у Градашничком рејону (Мали врх, Мездраја и др.) заступљени су и малмски слојеви. То су претежно кристалести кречњаци сивобеличасте и руменкасте боје, делимично скрашћени и личе на титонске које је сигурно утврдио М. Протић (уп. 25, 23; 26, 51, 62—3; 1, 25—9). На десној страни Градашничке реке запажени су и снижени бречасте слојеви који могу бити и оксфордски, јер се они налазе недалеко од овог термалног рејона.

Завршне делове мезозојика чине кречњаци који на делу овог терена не прелазе валендиску, односно титон-валендиску старост. Ови „коралски и капротински” кречњаци су одређени још од Ј. Цвијића и П. Јанковића (7, 262; 8, 272—3; 9, 40; 15, 43). Међутим, по М. Протићу, у делу „Мездраје, горње нишорске чесме и код Нишора” јављају се још и отривски и баремски пешчари и кречњаци (уп. 24; 25, 28; 26, 63, 71, 76). Исти аутор помиње и аптске слојеве „код пиротске железничке станице” (26, 78—9). Но, по новијим проучавањима М. Анђелковића и П. Николића, ове творевине и лапорци у долини Градашнице садрже иноцерамско-фораминиферску фауну и туфове који припадају „туронском и сенонском кату” (3, 2—4; 22, 16).

Код села Градашнице јављају се и неогени седименти. По Ј. Цвијићу и другим, представљени су плиоценским конгломератима, трошним пешчарима, разнобојним песко-

вима с глинама и кречњачким бречама (уп. 6, 18; 7, 262—5; 9, 40; 15, 43—4; 26, 78; 26, 84). Они су нарочито развијени на Маквишту, односно на десној страни Градашничке реке. Осим тога, има их и у селу Градашници све до цркве а одатле се везују за неогене слојеве Пиротске котлине. Међутим, конгломерати, чија зрна не прелазе величину јајета, и који заиста нису довољно цементовани, не могу бити старији од дилувијума, као што је помишљао и Ј. Цвијић.

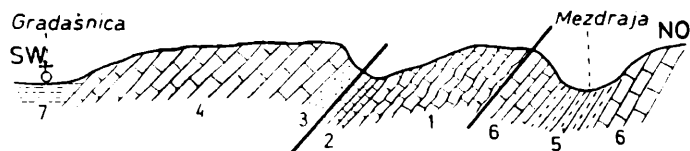
Дилувијалне творевине, које се јављају у долини Градашничке реке, заступљене су на терасама изнад села Градашнице и код термалних извора. Терасе су застрте наносима Нишаве и Градашничке реке док се на термалном сектору јавља бигар. Шљунковити и песковити седименти „код села Прћевца”, по Ј. Жујовићу, потичу од језерских наноса квартарне периоде, а по Ј. Цвијићу, типски су развијени и код Градашнице (29, 112; 6, 19; 7, 262—3; 9, 40). М. Живковић је дилувијалне насlage моћности „око 36 м с обе стране реке Градашнице” означио као „неслојевит материјал од ћошкастога, незаобљеног и бразданог или глазног комада кречњака разне величине”. Он је претпостављао да су ове творевине глацијалног порекла (28, 330—1).

Еруптивне стене се јављају у непосредној близини градашничког термалног рејона. То су андезитске жице које су откривене изнад пиротске железничке станице и на путу за Нишор, док су туфити и туфозни пешчари, затим „изливи и пирокластити са прослојцима лапорца” запажени и око села Доброг Дола и Нишора (уп. 24; 26, 79; 22, 8; 5, 78).

Тектоника. — Градашнички термални рејон, као што је истакнуто, припада планини Басари и веома је сложене тектонске структуре. Правац слојева ове планине, према Ј. Цвијићу и другим ауторима, подудар се „са уздужном осовином Пиротске котлине” и падају или према њој, или на исток и запад „што указује на једну антиклиналу” (30, 153; 6, 18; 9, 40; 14, 86). Међутим, по М. Протићу, Басара, коју припада венцу Видлича, изграђена је од „још неколико антиклинала полеглих ка североистоку”. Осим тога, слојеви овог великог планинског масива падају „редовно ка југу и југозападу” те су „јужне стране терена благо нагнуте а северне су ескарпмани — главе слојева”. Пружање басарске антиклинале, као и целог Видлича, је СЗ—ЈИ а слојеви „нигде не падају супротно, осим изузетно и локално” (25, 51—2; 26, 98—9). По М. Анђелковићу и П. Богдановићу, првобитне и главне структуре у овом делу везане су за аустријску фазу, али су покрети настављени и за вре-

ме ларамиско-пиренејске тектонске фазе када је дошло „до пуцања, раскомадавања, стварања реверсних дислокација, кретања масе у североисточном правцу и краљушастих навлачења” (височка, видличка и теплошка краљушт) (уп. 1, 33—5; 4, 120). После ових тангенцијалних покрета, на Градашничком термалном рејону и уопште Басари, није било других покрета, што се може закључити по неогеним слојевима који су углавном хоризонтални.

За проблематику Градашничког термалног рејона од важности је видличка краљушт која је, по М. Протићу, налегла на височку, а теплошка на видличку (26, 101). Према томе, по структурним особинама сектор Бањице припада видличкој краљушти „која је јако полегла ка СИ, а северо-западним делом тоне код реке Градашнице под кретац-јске слојеве” где је „све испретурано и поломљено”. Овде испод титонских кречњака „леже догерски пешчари, али испод ових се не налази лијас, као што би требало, него се јављају тријаски табличасти кречњаци. Између њих је очигледна дискорданција, јер постоји кос расед дуж кога су се јурски слојеви насуљали преко тријаских”, а ови се такође на косом раседу код Мездраје наслањају на баремске кречњаке на којем „избија топла вода Бањица” (26, 62, 85—8).

Профил 1. — Профил кроз Клисуру Градашнице до Мездраје. 1. и 2. Тријаски плочасти кречњаци; 3. Догерски пешчари; 4. Титонски кречњаци; 5. Отривски лапорици и пешчари; 6. Баремски кречњаци; 7. Плиоцен. (По М. Протићу)

Међутим, није јасно о којем термалном раседу се ради. Ако је то косо положени расед, представљен и на профилу, онда не одговара чињеничком стању на терену, а ако је у питању дијагоналан односно попречан расед, онда одговара стварности, о чему ће бити доцније речи. Према томе, на сектору термалних изворишта дискорданције слојева су тектонски условљене. Нарочито је значајно да су танкоплочасти кречњаци увијени или падају на ЈЈИ преко 60°. Осим тога, на десној страни клисуре чести су контакти различитих формација, јављају се бречасте партије, а нису ретка ни тектонска огледала.

За морфологију Градашничког термалног рејона, и појаву терми много су значајнија раседања. Главни раседи имају уздужни правац и косо су нагнути. То су височки и видлички расед на којима су слојеви клизили једни преко других. По М. Протићу, први „излази у клисуру Градашнице где се састаје са видличким и упућује ка Темској”, (25, 52—3). Од значаја је поменути да је и терен око Нишора на косом раседу „који је у ствари продужење раседа у Градашничкој клисури код Даг Бање”. Такав су још видлички и јужно од њега, тепошки расед који је покривен терцијаром (26, 96, 100—1). Последњи је правца ССЗ — ЈЈИ и управан на ток Градашнице, а његове морфолошке црте су још увек добро очуване, нарочито испод Припора. С обзиром да се његов одсек не изражава на Маквишту, то се добија утисак да је он до Градашнице подмлађиван, на шта указују и неогени слојеви који су под Припором на мањој висини.

Поред уздужних, на терену Градашничког термалног рејона постоје и попречни раседи. Један од њих је бањички. Њиме је предиспонирана и Градашничка клисура. На то упућују више чињеница. Најпре, добија се утисак да село Градашница лежи у локалном басену који је млађи од пиротског. Затим, извори су сигурно везани за тектонске процесе млађе од краљушања. Осим тога, код самих извора постоје дуга и велика тектонска огледала која се делимично поклапају са слојевним површинама. На том раседу слојеви су обично јако здрузгани, испуцали и шкрљави. У термалном рејону раседи одсек је нарочито изразит испод Букиног браништа. Он је велике дужине, те се може констатовати једна раседна зона која се пружа скоро 500 метара. Одсек је правца С — Ј и дијагонално сече слојеве који на десној страни реке претежно падају на ЈИ. Он оставља утисак уздужног раседа, што у ствари није, јер на левој страни реке тријаски и јурски слојеви скоро редовно падају на ЈЗ. Коначно, на овај попречан расед упућује и одсуство тријаских слојева на десној долинској страни и тектонско-ерозионо проширење испод Беле воде.

Главни или **бањички расед** без сумње је имао одлучујућу улогу у формирању термалних извора и њиховом храњењу. Његова активност се обнављала до најскоријих дана. На то указују и чести потреси који су забележени у Нишору, интензитета 7 степени, и околини, а није искључиво да се и потреси у Пироту од 8^о преносе на бањички расед (уп. 21, 73, 78, 93). Иначе, попречних раседа има и северније од термалног рејона који са бањичким вероватно чине исту групу.

Најзад, на терену Градашничког термалног рејона и његовој близини јављали су се и епирогени покрети. Они

су се углавном манифестовали издизањем и по П. Јанковићу условили усецање дубоких класура, међу којима је и Градашничка (уп. 15, 45, 84, 106).

МОРФОЛОГИЈА

Непосредни и околни терен Градашничког термалног рејона се одликује висинским и долинским рељефом. Први је изражен планином Басаром на којој се истичу кречњачки гребен са Црним (1151 м) и Малим врхом (1113 м) и абразионе површи. Поређани правцем СЗ — ЈИ, гребен и врхови се на североисточној страни оштро и стрменито завршавају, док су на југозападној благо нагнути.

Абразиони елементи рељефа. — Ови облици су очувани на Басари. По П. Јанковићу, највиши међу њима је „под страном Црног врха у обалској линији до 1050 м”, а нижи који се појављује непосредно изнад Градашнице, је висине 752 м”. Изнад ових језерских нивоа је ерозиона површ изражена „на темену карсног венца између Градашнице и Височице”. Ова површ и језерски подови су епирогено сведени, а по старости понтиски (15, 50, 54, 105, 110, 113).

Овом приликом такође су уочени абразиони трагови. Међу њима нарочито се истиче изванредан под од 685 м. Изнад њега је висок одсек а развијен је у делу Мездраје испод Трновице. Он се продужује и на самој падини Трновице, према Пиротској котлини. Испод њега је такође простран под од 640 — 635 м, развијен на Припору, а на Маквишту је зараван висока 590 — 580 м. Последња, на термалном сектору, представља централну раван Пиротске котлине. На њој се налази крупније полузаобљено и незаобљено комађе стена.

Флувијални елементи рељефа. — Овај рељеф обухвата флувијалне нивое који, по Ј. Цвијићу, у делу села Градашнице припадају Нишави и Градашничкој реци. По њему, висока дилувијална тераса, чији је горњи обод висок 54 м, изнад пиротске железничке станице „увлачи се дубоко у планински оквир” с обе стране реке Градашнице и њен шљунак од Прчевца достиже 522 м. Она је „широка 1—1,5 км те представља прилично пространу зараван”. Овде се наглашава да је ова тераса изражена и под Мездрајом где је и нижи терасни траг на 510 м. Осим терасе 522 м, „у долини Градашничке реке виде се још две, од којих је горња углавном исте висине као и нишавска, а нижа почиње од села Градашнице и траје до излаза Градашничке реке”, где је „висока 4—5 м а под Прчевцем 8 м” (уп. 6, 19; 7, 261—4; 9, 40). На овом терену и П. Јанковић истиче гор-

њоплиоценску речну терасу „висине 150—160 м” која је на Шумљу издигнута до 207 м (уп. 15, 145).

Осим поменутих, на Маквишту и у самом селу Градашници постоје и други речни трагови. У врху села је тераса од 475 м, а испод ње је нижа, од 440 м. По овим терасама има доста дилувијалног материјала испод којег је слабо везани флувијални шљунковити нанос који није старији од Вирма. Најнижа тераса је на 420 м и на њој је Градашничка црква. Значајно је истаћи да су сви терасни трагови денудовани и стога представљени зарезима. Терасу од 420 м изградила је Градашничка река, док је од 440 м створена радом Нишаве и Градашничке реке, а највише су нишавске.

Крашки облици и појаве. — На Градашничком термалном терену истичу се и крашки облици. Од површинских већих размера су суходолице. Оне су развојене ребрастим гребенима и пресецају абразионе површи басарског дела ка Пиротској котлини. Друге површинске облике чине плитке увале и вртаче. Једна већа увала, на сектору Беле воде, је на 605 м висине. Она је тањирастог изгледа и погодна за изградњу објеката туристичког насеља. Од подземних облика, нарочито на левој долинској страни Градашничке реке, у разним нивоима јавља се више мањих пећина.

На овом терену запажена је и појава загађеног краса. Она је заступљена на десној долинској страни Градашничке реке где јурске раздрузгане и поломљене кречњаке загађују неогени слојеви. Ова линија загата, висине 520 м, изражена је бројним и обилним изворима који избијају на Маквишту, што је интересантно и као хидрографска појава.

Долина Градашнице. — Другу крупну морфолошку целину чини долина Градашничке реке. Она је у целини клисураста, али се ипак могу издвојити два морфографски различита дела: горњи и доњи.

Г о р њ и д е о је ближи селу Добром Долу, те се може назвати добродолским. Он је врло стешњен, једноличног изгледа и настаје северно од Мездраје. По М. Протићу, у овом делу, „стране се дижу као зидови и на дну су сами циновски лонци, који се нижу један испод другог. Упште, овај део клисуре је ванредно леп и дивљи“ (26,62).

Д о њ и д е о клисуре се умногоме разликује од горњег. Маколико да је стешњем, у њему се ипак јасно разликују три проширења и два дубока усека. Овако морфолошки обликован, доњи део долине, који се може назвати градашнички, у извесном смислу има композитни карактер условљен углавном тектонском структуром. Међутим, треба истаћи да су П. Јанковић и Ј. Цвијић друкчијег миш-

љења. Наиме, лактасто скретање Градашнице, П. Јанковић своди „на пиратерију услед живе ерозије нишавске“ (15, 170). Ову пиратерију истиче и Ј. Цвијић. По њему, „изгледа вероватно да се уздужна долина Градашнице пружила према Нишору и Сопоту, где је утицала у Нишаву, али је нападнута од неке рске која је текла са стране Пиротске котлине и одвела је на своју страну“ (8,274). Овакве претпоставке о лактастом скретању су донекле разумљиве, јер у време проматрања поменутих аутора није била детаљније позната тектоника Градашничког термалног рејона. Сем тога М. Живковић је, на основу крупних блокова и других индикација, помишљао да овај долински рељеф може бити и глацијалног порекла. Но, како је то већ указао и М. Протић, глацијални феномен у обликовању овог терена био је сасвим незнатан морфолошки агенс (уп. 28,330—1; 26,15).

Почев од села Градашнице, прва мезорељефна целина изражена је овећим проширењем. Она, по Ј. Цвијићу, представља „алувијалну раван Градашничке реке широку око 1,5 км“, те му је овај део изгледао „као залив Пиротске котлине“ (7,263). Међутим, овај знатно проширени део на изласку Градашнице из њене долине, настао је као резултат укрштања градашничког (попречног) и тепошког (уздужног) раседа. Морфолошке црте раседа су и данас врло јасне и несумњиво је да ова мезорељефна целина представља индивидуалисану мању котлинску јединицу на челу долине Градашнице.

Узводно од последњих кућа Градашнице настаје Бањичка клисура, која чини другу долинску целину. Она је дуга преко 1 км и има веома стрме, скоро вертикалне, одсеке изражене нарочито на левој страни. Десна је нешто блажа, али у општем склопу обе долинске стране допиру до корита те местимично прелазе у обале Градашнице. Само се понегде шире и обрасле су вегетацијом. Корито Градашнице најчешће је стеновито, под крупним блоковима, цинковским ланцима и мањим одсецима са слаповима (сл. 1).

Трећа целина је представљена проширењем код термоминералног изворишта. Оно је издужено и проширеног долинског дна са алувијалним наносима и терасама (сл. 2). Дужина му не прелази 300, а ширина 30 метара. На десној страни проширења су широка и дуга платна раседних огледала висока до 10 м (сл. 3).

Узводно од термалног проширења настаје кратка кречњачка сутеска са високом каскадом преко које се стро поштова Добродолска река. То је дубок усек, готово вертикалних страна ширине 4—5 м и дужине око 20 м. У ствари, она представља једну просечну греду од сурваних кречњака.

Узводно од сутеске настаје последња морфолошка целина коју чини веће тектонско-ерозионо проширење. Оно се одликује размакнутим и благим странама, а према Мездраји и терасним рељефом (сл. 4.) Овај рељеф је најимпресивнији и најпластичнији у целој долини Градашничке и завршеног дела Добродолске реке.

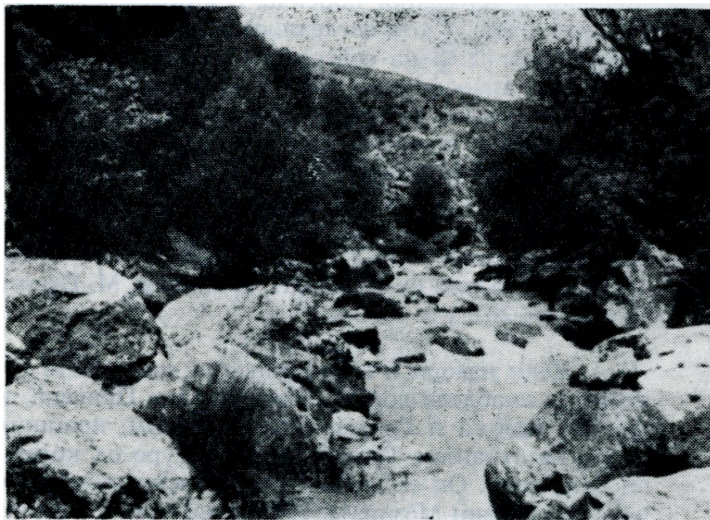

Сл. 1. Слапови Градашничке реке испод термалног проширења. У кориту и на обалама стеновити блокови.

Сл. 2. Полжај главног извора Градашничких терми. Испод прелива на коруби („шопур“) вода се стаче у већи каменом ограђени басен. (Ова и остале фотографије снимљене су 30. V 1970. год.)

Узводно од тектонско-ерозионог проширења настаје помнута дуга и дубока Добродолска клисураста долина и клисура.

Сл. 3. Одсек бањичког расада непосредно изнад термалног изворишта. У левом плану слике прва викенд кућа у изградњи.

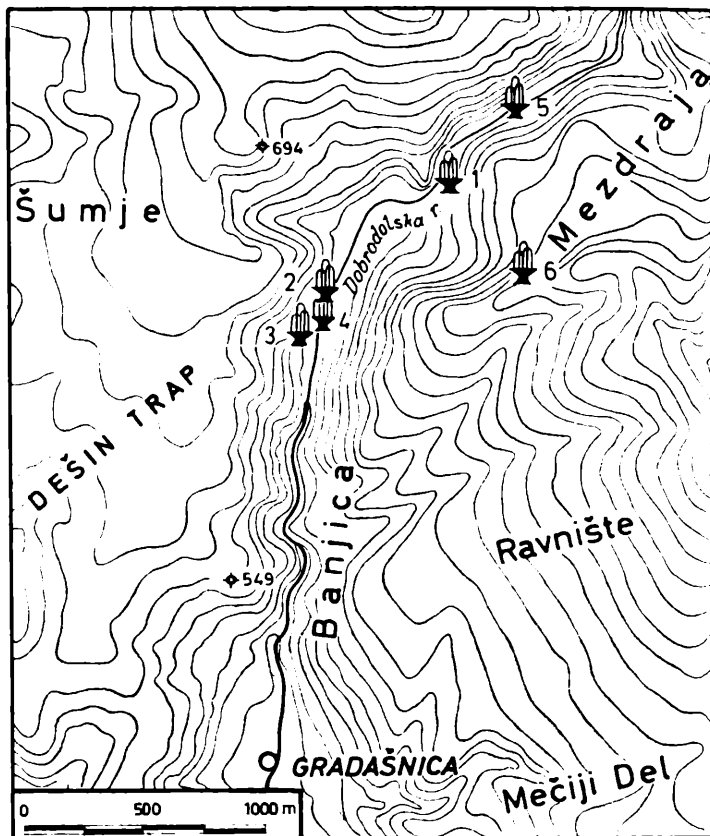
Сл. 4. Систем тераса Испод Мездраје на левој долиној страни Градашничке реке. Темења ових тераса су погодне природне предиспозиције за изградњу туристичког насеља.

ХИДРОГЕОЛОГИЈА

Извори. — У Градничком термалном рејону, као и на подножју обода Пиротске котлине, јављају се извори крашког и термалног порекла, о којима је досад само узгредно писано. У том погледу, од интереса је поменути Цвијићева запажања на северном ободу Пиротске котлине. По њему, атмосферска вода која падне на обод понире и циркулише кроз кречњаке и следећи пад слојева и пукотина избија у котлини. Ови извори и врела богата водом условљени су контактом неогена и кречњачких ртова „који доприру до саме алувијалне равнице“. Таква су врела и у Градашници. Њихова температура се „креће од 10,3 — 12,5°C, а средње 11,1°C“ (уп. 6,19—20; 9,41—2). Ове изворе и врела запазили су такође П. Јанковић, М. Протић и други (уп. 15; 26).

Неки извори и врела данас су каптирани у чесме са којих се снабдева водом становништво Прчевца, новог Завојског насеља и Градашнице. Међутим, крашких извора има и на странама Градничке клисуре од којих је најјачи Бела вода. Он се налази у тектонско-ерозионом проширењу на страни Мездраје. Избија на 615 м, издашности је 7 лит/мин и температуре 11°C (30. V 1970. у 16 часова). Вода му је бистра, хладна, релативно чиста, безбојна, без мириса и укуса, управо погодна за пиће. Извор се јавља на контакту кречњака и пешчара. Храни га падавинска вода која се дренажа са терена Мездраје. У овој сабирној зони услови за формирање су повољни, јер су кречњаци поломљени, испуцали и прилично расточени. Пукотине захватају чак и банковите слојеве. Из најнижег банка, скоро на контакту са пешчарима, из пукотине избија главни млаз. У ствари, то је само један део истицајне воде, јер је главни дрен нижи за 1—2 м. Ту је оголићена издан обрасла зрквом и другом хидрофилном вегетацијом, у пречнику око 5 метара. Она се може очистити и претворити у стални већи водни резервоар који би увишестручио издашност Беле воде и био од велике користи за снабдевање будућег насеља, јер има и природни пад.

Осим Беле воде, постоје и други контактни изворични и извори који се јављају до висине 660 м. Међу њима су неки повремени. Такав повремени и слаб крашки извор, који преко лета пресушује, је Белска мртвина на путу Добри До — Градашница. Налази се на 500 м од Мездраје, а избија на висини 660 м. Дана 30. V. 1970. год. био је издашности око 2 лит/мин, а температура 10°C. Вода му је без укуса и мириса и безбојна.

Ск. 2. — Распоред и локација разбијеног изворишта Градашничких терми и блиских крашких извора. 1. Термоминерални извор у проширењу Добродолске реке; 2. и 3. Главни извор Градашничких терми; 5. Крашки извор Бела вода; 6. Повремени крашки извор.

Термални извори. — Градашнички термоминерални извори припадају типу разбијеног изворишта. У њему, под одсеком Букиног браништа, јављају се два термална и један термално-крашки извор. Последњи је најјачи (3 лит/сек), сифонског је истицања и са гасним еманацијама. Његова температура је 22—23°C. С обзиром на знатну разлику у температури, између овог мешовитог и термалних извора вероватно не постоји директна веза. У његовом храњењу превладава крашка вода, те је и најхладнији.

Сифонског истицања је и термални извор Стара Бањица. Он се налази у прелазној хидролошкој зони, као и термално-крашки извор који је у истом нивоу Издашност Старе Бањице је око 20 лит/мин, а температура на

гглу извора износи 30°C. Вода се сакупља у басену крушкастог облика и пречника до 1,5 м. Отока, дужине око 2 м, утиче у воденични јаз који одводи воду и термално-крашког извора.

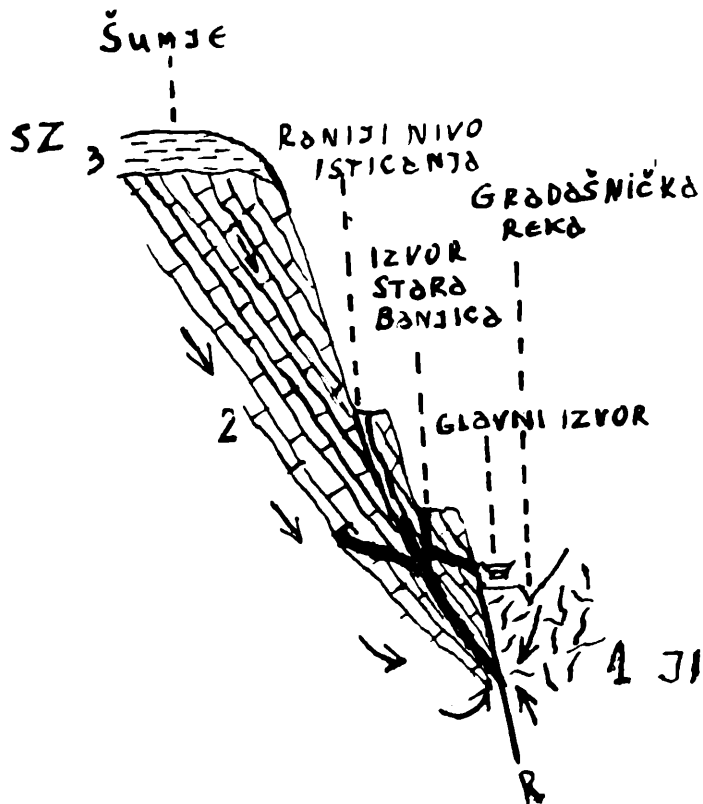
Нижи, главни термални извор налази се на десном обалском одсеку Градашничке рске и непосредно испод Старе Бањице (сл. 2). Он истиче преко корубе („шопур“), одакле се вода слива у овални басен пречника око 3 м. Удаљен је до 10 м од корита Градашнице у коју се директно улива термална отока. Преко корубе се прелива само један део воденог млаза, док се већа количина воде разлива ван ње у низу мањих млазева. Сва истицајна вода се скупља у сабирни басен. Приближна издашност овог извора износи око 60 лит/мин. При температури ваздуха од 34°C, 30. маја 1970, овај извор је имао температуру 30°C. Вода му је безбојна, без талога, не мути се, уједначеног протичања, опорог укуса и без изразитог мириса.

Четврти, осамљени термални извор избија на главе слојева пешчара те је и он сифонски, а налази се на левој обали у тектонско-ерозионом проширењу на 2 м од корита Добродолске рекс. Овај извор, који се зове и „извор код Селске воденице“, истиче у виду јаке жице, али вода шпија и са стране његовог басенчића. Извире на 500 м висине и има издашност 2 лит/сек, а температура 21,5°C. Вода му је накислог укуса те се са доста вереватноће претпоставља да садржи и угљен диоксида.

Утицај геолошког састава.— Несумњиво да је геолошки састав веома важан хидролошки чинилац. На овом терену, доњотријаски шкриљци су лискуновити и глиновити те и највећим делом водонепропусни. Стога они не утичу на храњење термалне зоне, а овлаженост им долази од процеђивања воде из повлатних јурских слојева. И наборити кречњаци не утичу изразитије на храњење термалне издани. Они углавном падају на ЈЗ и, такође заступљени само на левој долињској страни, одводе вадозну воду ка селу Градашници.

Лијаски пешчари, који су заступљени у тектонско-ерозионом проширењу, вероватно само делимично утичу на храњење термалних извора. Ово стога, јер су њихови слојеви усмерени на ЈИ те више одводе воду у том правцу. Ипак, код „Извора Селске воденице“, где су неке пукотине тектонског порекла, утицај вадозне воде огледа се у директном храњењу. Друга хидролошка улога ових пешчара изражена је у функцији изолатора кречњачкој повласти. На таквом контакту избија Бела вода и други нетермални извори. Остали, горњојурски, претежно кречњачки слојеви, који леже на левој долињској страни, врло су моћни, испуцали и скрашћени. Као такви омогућавају лако пони-

рање падавина, те се циркулација подземне воде врши у унутрашњости целе њихове масе. Али, због генералног пада ЈЗ, главнина воде се крће према дну Пиротске и Градашничке котлине. Због тога се са сигурношћу може рећи да ни ови слојеви не утичу на храњење термалне издани.

Профил 2. — Морфотектонски и морфохидролошки односи у Градашничком термалном рејону. 1. Тријаски кречњаци; 2. Јурски кречњаци; 3. Нерашчлађени неоген; Р. Бањички расад.

Према томе, главно сабиралиште вадозне воде која делом храни термалну зону је на северозападној страни Градашничке долине, на сектору између Нишора и Градашнице. Ту су јурски кречњаци различитог пада, затим врло поломљени, испуцали, пуни прлина и пукотина, а према селу Градашници, и загађени неогеним седиментима. Како су у термалној зони често управљени ка ЈИ под врло стрмим углом и са поменутиим особинама, а неогени покривач на теменима Шумја, Маквишта и Нишора врло

плитак, то лако спроводе атмосферску воду у дубље делове и у правцу термалне издани. По томе су без сумње изразити колектори. Њихова издан, поред тога што је разбијена, допире до близу површине терена. Међутим, следећи топографску површину, издан је нагнута и према Пиротској котлини, те се у потесу Маквишта, на додиру са неогеном, стварају преливни крашки извори. С обзиром да су термална својства Градашничких минералних извора и поред овог утицаја изразита, извесно је да се само мања количина ове воде креће ка термама.

Неогени колектори подземне воде, због удаљености од термалне зоне, гравитирају једино према дну Пиротске котлине.

Према томе, иако постоје простране сабирне површине и погодни услови за понирање вадозне воде, на ширем градашничком терену, геолошки услови нису од примарног значаја у храњењу термалне издани.

Утицај тектонике.— За појаву термалних извора значајнији су раседи, али не сви. Раселинска равна тепошког реверсног раседа, с обзиром да је нагнута према дну Пиротске котлине, усмерава кретање подземне воде ка том делу и не утиче на термалну изнад. Ни видличка дислокација нема утицаја на хидролошке појаве у термалној зони, јер јој је чело доста удаљено од термалног рејона. Између ове две дислокације првога реда, М. Протић је утврдио још један кос расед на којем „избија топла вода Бањица“ (26,88). Међутим, овај расад, који је нижега реда од видличке и тепошке дислокације, не може имати ту улогу, јер је и плићи и краћи те и мање значајан. Тим пре што на великим реверсним дислокацијама нису познате чешће термалне зоне. Значи, да је неки други расед условио појаву Градашничких терми.

Као што је поменуто, појаву терми је условио покретни бањички расад. Њиме је предиспонирана и долина Градашнице. Локација термалних извора у правцу СЈ, затим спуштени део на западној страни реке, где одсуствују тријаски седименти, јасно указује да они избијају на овом раседу. На њему су слојеви не само спуштени већ и здружани, поломљени, бречастии или са харнишама. Оваква тектонска структура омогућава појачано понирање падавина и продирање речне воде, ка термалној издани, а олакшава и асцедентно истицање. Бањички расед је, дакле, најзначајнији за храњење и појаву Градашничких термалних извора.

Морфохидролошка еволуција.— Код Градашничких термалних извора, као и низа других термалитета (Крављанско топило и други) (уп. 19), битна карактеристика је њихова сукцесивна морфохидролошка еволуција. Она се

на овом термалном терснѹ истиче ранијим истицајним нивоима. Највиши траг таквог истицања класично је изражен окапином изнад нишорске воденице на висини 490 м. Затим, на висини 470 м јавља се хоризонтална пукотина скоро на целој дужини термалне зоне. Узимајући и неке пукотине у кречњачкој греди код помснуте воденице, тај је ниво био дуг око 50 м. Местимично на тој дужини има и попречних вертикалних пукотина, а на њиховом сустицању са хоризонталном, која пресеца раседно огледало, изграбени су мали басенчићи од ранијег истицања. По њима, без резерве се може рећи да је висина 470 м представљала други дуготрајнији истицајни ниво. Свакако су у тој фази дејствовали активни тектонски и сеизмеички покрети. Они су раздрузгану кречњачку масу још више пореметили те је хидролошким процесима наступило спуштање термалне издани и снижавање истицања. С обзиром на честе сензмичке потресе у скорој прошлости овог краја, може се рећи да је ова сукцесивна фаза била младодилувијална.

Трећу фазу морфохидролошке еволуције Градашничких терми означава извор Стара Бањица. Према тврђењима мештана и бањских посетилаца, на овом извору издашност је врло колебљива. Неки памте да је он доскора био веће издашности. Управо, до 1940. године постојала је само Стара Бањица, а од те године она је почела губити воду која се јавила на данашњем главном извору. То је спуштање трајало до 1945. године. Значи, да је и овај ниво у стадијуму ишчезавања, односно спуштања термалне издани. Ако би се прихватила концепција хидролошких зона, онда би извор Старе Бањице припао прелазној хидролошкој, а претходни истицајни нивои сувој зони. И у висини Старе Бањице постоји више сувих, ранијих изворних, басенчића. Овај ниво је на 468 м. Насупрот ранијим, у овој сукцесивној фази искључиво се испољио хидролошки процес еволуције. Он је за протеклих 30 година условио спуштање извора Старе Бањице до 2 метра.

Четврта, последња фаза је савремена. Она је обележена сталним и непрекидним истицањем на висини 466 м. Према хидролошким зонама одговарала би стално овлаженој. У њој су истицања термалне воде перманентна и са минималним колебањем издашности.

ПОРЕКЛО И ФИЗИЧКО—ХЕМИЈСКЕ ОСОБИНЕ ТЕРМАЛНЕ ВОДЕ

Порекло.— Термоминерална вода Градашничког рејона је различитог порекла. Она је најпре јувенилна. На то указују две чињенице. Прва, што вода у свим термалним изворима, рачунајући и мешовити тип, избија сифонски и

под снажним хидромеханичким притиском, и друга, што се на грлу извора јављају топле гасне еманације. Тачније, на грлу извора Старе Бањице, јака клубучаста гасна еманација настаје у интервалима од 30 секунде до 1 минуте. Неизвесно је са које дубине потиче јувенилна вода, али свакоко она није велика. На то упућују оближњи еруптивни изливи. То значи, да се вадозна вода спушта до дубине где је притисак гасова јачи од хидростатичног. Ту се, утицајем гасова, загрева и уз раселинску раван креће ка површини. Међутим, стоји претпоставка да се она и геотермски загрева, а веровано и од распадања радиоактивних елемената с обзиром да су оближњи лијаски пешчари угљевити (уп. 23,203—4). Наиме, по М. Луковићу и К. Петковићу, лијаски угљеви чине „све битне услове за формирање јачих секундарних концентрација уранових руда“ (18,58). Но, да би се на терену Градашничких терми и ова могућност потврдила треба извршити детаљна микроскопска и хемијска испитивања линијских пешчара.

Друга компонента вода која учествује у храњесњу је вадозно-крашка. Њен утицај се огледа нарочито у расхлађивању термално-крашког извора. Свакако да је ова компонента прилично заступљена, јер му је температура снижена за 7—8°C, иако је удаљен свега 20—30 м од главног термалног извора. То значи, да се јувенилна вода меша са хладном крашком водом. С обзиром на малу удаљеност и раздрузганост кречњачке масе целог термалног сектора, може се претпоставити да она делимично утиче и на главни термални извор.

Последња компонентна вода, која утиче на порекло термалне, је речна. Тај утицај је повремен, јер Добродолска река често током лета пресушује. Она, узводно од термалног изворишта, губи воду понирањем кроз издухе на бањичком раседу. Речна вода утиче и посредно на минералне изворе разливањем из примитивног воденичног јаза. Тај јаз је у нивоу термално-крашког извора и Старе Бањице. Спроведен кроз растреситу земљасту масу, његова вода се за јачих киша прелива у термалне басенчиће и продира у извориште.

Минерализација.— И минерализација термалне воде овог локалитета је различитог порекла. Врло је вероватно да се она у изразитој мери минералише од андезитских еруптива. Свакако да ове магматске стене учествују и у грађњи термалног рејона, али су у дубини. То потврђују и туфити недалеко од терми (Нишор). На додиру са тим стенама вадозна вода се минералише при дубљем продирању у раселну зону. Други део минерализације потиче од воде јувенилног карактера која потпуно минерализована истиче дуж раседа у термалну издан. Исто тако, знатан ден ми-

нерализације долази од лијаских пештара. Вероватно да један део потиче и од распадања фосила песковитих а нарочито гвожђевитих фосилносних кречњака. Такви примери минерализације и радиоактивности термалне воде из лијаских пешчара и фосилносних кречњака познати су код радиоактивних извора Нишке Бање и других (уп. 18,55—8). Најзад, на минерализацију термалне издани утичу и јувенилни гасови.

Остала својства термалних вода. — Градашничке герме несумњиво припадају хомсотермалним радиоактивним водама. Оне и после дужег кишног периода, у времену најчешћег продирања и хлађења од кишног талога и речне воде, задржавају релативно високу температуру и минерализацију. Оваква њихова својства су од особитог балнеолошког значаја.

Према анализи ранијег Хемијског института Српске академије наука, од 18. VIII 1952. године, ова минерална вода, између осталог, садржи: натријума 0,0048 кг. калијума 0,0041, калцијума 0,0683, магнезијума 0,0202, натријум-карбоната 0,3050, сулфата 0,0106, хлора 0,0020, нитрата 0,0002 грама.

На основу ове анализе увршћена је у ред индиферентних терми. Међутим, према анализама које је вршио Балнеолошки институт из Београда „задњих неколико година“ установљено је да он садржи и „доста урана и стронцијума те по овим особинама спада у радиоактивне воде“ (уп. 10). Информативна анализа, коју је извршио Р. Игов, предавач са Филозофског факултета у Приштини, на узорцима воде, узете 30. V 1970. год., углавном је потврдила основни олигоминерални карактер ових терми. По овој анализи, вода са извора Старе Бањице садржи у нешто већој количини катјоне натријума и калцијума, а врло мало калијума и магнезијума, затим има највише анјона карбоната (0,0733 гр/лит), сулфата и хлорида. Вредност pH је 7. Према овом саставу и терминологији, коју предлаже Р. Буровић, за физичко-хемијске типове вода, која би обухватила битне компоненте хемијског састава и одлика вода, термалне воде Градашничких извора биле би представљене формулом $\text{NaCaMoSO}_4\text{Cl}$, односно појмом *Nakamsuhlote* (уп. LL, 166—70).

На основу свих ових анализа закључује се да су Градашнички термоминерални извори индиферентни и наглашене радиоактивности. Уз то, истиче се да је вода за анализу узета 24 часа после обилних и дугих киша. С обзиром на утицај ове и речне воде на дерминерализацију термалне издани може се претпоставити да је у нормалним приликама минерализација увећана.

ДРУШТВЕНОГЕОГРАФСКА УЛОГА

Искоришћавање термалних извора у прошлости. — По свом положају Градашничке терме долазе у оне термалитете који су, због својих физичкогеографских особина, онемогућивали њихово рационално искоришћавање готово у читавој прошлости. Али, због изузетних погодности, тока Градашничке реке (циновски лонци, као низ природних термалних басена) оне су се ипак искоришћавале и као некаптиране. Ово утолико пре што је балнеолошку изградњу отежавала планинска слабо приступачна област.

Ови лековити извори су свакако били добро познати још од најстаријег времена, поуздано од античког. То се са сигурношћу може рећи, јер су у селу Градашници пронађене „рушевине из римског доба“ (12,169). По тим рушевинама, село Градашница прозвано је још у раном средњем веку. Али, не само античком насељу Градашнице, већ и становништву околних насеља, ови термални извори су били добро познати. Између осталог, у селу Нишору откривена је и једна римска гробница са камењом у златном раму. Уз то, у оближњем селу Добром Долу постоје остаци утврђења које се сматра за римски кастел (уп. 12,196—70).

Турски тефтери из XVI века сведоче да је на античким рушевинама основана средњовековна Градашница. Она се наводи у турском регистру о данцима од године 1576/1577. Градашница је у другој половини XVI века била једно од већих сточарских насеља у околини Пирота. У истом турском регистру помињу се и села Добри До и Нишор, што значи да су и становништву тих села такође биле познате ове терме и у то доба. Оне су вероватно имале већи значај и под Турцима, јер се у поменутом регистру, као и другим изворима, наводе и многа друга села пиротске околине (уп. 27,443 — 4).

За искоришћавање Градашничких терми током турског доба значајно је истаћи, да су Градашница и суседна села, као и друга бројна насеља околине Пирота, одржавала насеобински континуитет. У Пиротском харачком и Ђумручком списку од 1844. године, наводе се и села војници: Градашница војници, Добри Дол војници и друга (уп. 16,6). Члњеница да се ова села наводе као војници тј. насеља у којима је српско становништво као „привилегована раја“ било у служби турске војске у својству „царских окупација“, показује да су она кроз читаво доба турске окупације непрекидно егзистовала. И већина других насеља околине Пирота такође је давала војнике (уп. 17,105). Међутим, мада су та села, као и Градашница, била слободна, у атарима неких постојала су турска имена. Тако једно мулк имање у власништву турског спахије посто-

јало је и у атару Градашнице, на сектору Бањице. Оно је било у својини Турчина који се звао Дак, те су по њему Градашнички термални извори прозвани Дак Бањица. Временом Дак почело се изговарати и Даг, те по њему и Даг Бањица.

По ослобођењу овог краја (1877), Градашнички извори су коришћени такође као некаптирани, што се и до данас одржало.

Интересантно је истаћи да су Градашничке терме, због свог лечилишног значаја, имале и културну улогу. Наиме, на имању Божидара Пешића у термалном рејону до 1946. године постојало је врло старо „мирисано дрво“. Овај дрвени храст унеколико је имао улогу светилишта. Оно је било у вези са средњовековом црквом Св. Бурба у атару Нишора. Уз то, на термалним изворима, такође због култа, болесници су доскора остављали новац и делове своје одеће (кончиће, крпице и друго).

Термална и лечилишна улога.— Градашничке терме по начину искоришћавања представљају свакако јединствену појаву. Као што је наглашено, Добродолска река током лета губи воду по понорима и издухама те је корито Градашничке реке готово потпуно суво. Тада Градашничка река добија воду само од термалних извора. Како је њихова истицајна вода релативно веће излашности, у кориту Градашнице она се задржава по циновским лонцима у већој количини. Због тога, становништво користи ове „вирове“ (котлове) и купа се у њима, готово све до села Градашнице. Због тих природних термалних басена читава долина Градашнице, низводно од минералних извора до села Градашнице, зове се **Б а њ и ц а**. С тим у вези треба напоменути да термална врела покрећу и воденицу с једним каменом, која ради и током зиме, јер се Градашничка река не мрзне све до села Градашнице.

На главном термоминералном и природним басенима у кориту Градашнице, лечилишна сезона почиње обично 6. маја и траје до позне јсени. Дугу лечилишну сезону, на отвореном простору, омогућује заклоњени положај и релативно висока температура извора. Међутим, термално—крашки извор, иако је најиздашнији, не користи се у лечилишне нити практично примењене сврхе, док се осамљени извор „код Сеоске воденице“ употребљава само за пиће.

Посетиоци Даг Бањице лече се пићем, купањем и држањем појединих делова тела у минералној води. По тврђењу седамдесетогодишњег Божидара Пешића и других мештана Градашнице, становништво тог и околних села од увек се лечило пићем. Вода се пије са оба термоминерална извора, а за купање и држање појединих делова тела користи се само главни извор.

Ради пића неки болесници долазе свакога дана, док се вода односи кући у балонима. На Даг Бањици се лече болесници из многих пиротских и осталих села горњег Нишавља. Појединци пешаче и преко 10 км да би балонима захватили воду. Овакав начин лечења каткад траје по 2 и више месеци.

На Даг Бањици се лече стомачни и реуматични болесници, а затим који болују од очних запаљења, као и они са разним ранама. Најзад, уочено је да Градашничка термална вода повољно делује и на апетит. Овакво лечење се заснива искључиво на народном искуству, које би свакако требало имати у виду при балнеолошком индицирању.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Градашнички термални рејон је на терену сложене геолошке и тектонске грађе. Он припада видличкој тектонској зони и претежно је изграђен од тријаских шкриљаца и наборитих кречњака, као и јурских кречњака и пешчара. Ови слојеви су врло поремећени, нарочито на западној долињској страни Градашничке рске. Насупрот генералном паду слојева видличке зоне ка ЈЗ, овде падају претежно на ЈИ. Ова одступања су условљена интензивном и локалном радијалном тектоником. Она је на сектору Бањице условила постанак изразите раседне зоне.

За бањичку раседну зону везане су појаве термалних извора. Они избијају на попречном раседу којим је предиспонирана и долина Градашничке реке. О томе сведоче и морфолошки чиниоци: Градашничка котлиница, тектонска огледала, супротан пад слојева, одсуство доњотријаских слојева на десној обали Градашнице и друго. Према томе, **бањички расед** је једини који је стварно утицао на појаву термалних извора.

Градашнички термални рејон одликује се и специфичном морфолошком проблематиком. Међутим, она је била поодавно и готово потпуно запостављена. Због тога се у обради овог термалног терена као нужно поставило и геоморфолошко проучавање на бази нових резултата. Овом приликом установљено је да у абразионом и флувијалном рељефу постоји читаву серија подова и тераса. Она употпуњује морфолошко познавање еволуције северног дела Пиротске котлине, посебно генезу долине Градашнице и термалног рејона. Док је ова долина у основи тектонски условљена, термоминерални извори се карактеришу вишестепеном сукцесијом снижавања преливних нивоа. Главни извор је данас у четвртој фази морфохидролошке еволуције.

Градашнички термални извори су различитог типа. Поред термоминералних, постоји и термално-крашки тип.

Термални извори представљају знамениту природну појаву. Њихова минерализација потиче од присуства еруптивна, јувенилних гасова, а вероватно, и од угљоносних лијаских пешчара и фосилоносних кречњака.

Градашничке терме се одликују знатном издашношћу. Главна компонентна вода која их храни је вадозно-крашка, а учествују и јувенилна и речна. Мешање крашке и јувенилне воде најизраженије је код термално-крашког извора. Оно знатно утиче на смањење температуре и деминерализацију Градашничких извора. Но, и поред тих негативних чинилаца термализма ове хомеотерме су значајне по температури, минерализацији и радиоактивности. Оне двоструко утичу на човечији организам. Температуром су у могућности да делују како при спољној тако и при унутрашњој употреби, што је од великог балнеолошког значаја. Како им температура приближно одговара топлоти човечијег тела, то омогућују лечење различитих болести природним својствима. Уз то, мала укупна количина минералних елемената одређује им индиферентни карактер. Као такве и неутралне, ове воде лако продиру у људски организам и због своје енергетичности производе повољно хемијско и физиолошко дејство. Међутим, њихова најважнија особина је радиоактивност, јер радиоактивне воде заузимају високо место у клиничкој систематизацији лековитих вода, поготово кад је издашност извора знатна (уп. 19, 140—1).

Технички захват каптирања Старе Бањице и главног извора, при савременим условима неће представљати тешкоћу. Ову каптажу треба реализовати, јер ће се добити довољна количина воде за стални рад једног већег термалног купалишта. Уз то, постоје и повољни географски услови за изградњу савременог бањско-рекреативног насеља и његово снабдевање пијаћом водом. Да би се приступило тој реализацији, треба најпре изградити приступни пут до термалног изворишта. Ново насеље ваља подићи на теменима тераса 510, 520 и 605 м, као и на самој Мездраји (685 м). Ово насеље би било удаљено свега 3 км од села Градашнице а било би лоцирано на сектору Беле воде на додиру пространог ливадског и шумског појаса, а у близини истоименог обилног крашког извора. Осигурано пијаћом водом насеље не би имало проблема ни у снабдевању животним намирницама, а користило би и термалне изворе. Оно би било свакако добро посећено, јер је овај термални рејон већ постао излетиште грађана Пирота. Бројни излетници често долазе ради одмора и рекреације, јер овај предео, поред лековите воде која поправља и апетит, пружа изванредне лепоте, чист планински ваздух, а у Градашничкој реци могућ је и спортски риболов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анђелковић М.: 1958. *Геолошки састав и тектоника југозападних падина Старе планине* (Посебна издања САН, књ. СССРVII, Београд).
2. Анђелковић М.: 1962. *Биостратиграфија доње јуре Старе планине на основу амонита* (Геолошки анали Балк. полуострва, књ. XXIX, Београд).
3. Анђелковић М.: 1964. *Туронски кат на Старој планини и могућност његовог издвајања у другим областима источне Србије* (Геолошки анали Балк. полуострва, књ. XXXI, Београд).
4. Богдановић П.: 1966. *Појаве седиментних руда на Старој планини* (Записници Срп. геолошког друштва за 1964. годину, Београд).
5. Богдановић П.: 1968. *Стратиграфија горње креде источне Србије* (Весник завода за геол. и геоф. истраживања, Серија А, књ. XXVI, Београд).
6. Цвијић Ј.: 1896. *Извори, тресаве и водопади у источној Србији* (Глас СКА, књ. LI, Београд).
7. Цвијић Ј.: 1903. *Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва* (Глас СКА, књ. LXV, Београд).
8. Цвијић Ј.: 1924. *Геоморфологија I* (Београд).
9. Цвијић Ј.: 1926. *Геоморфологија II* (Београд).
10. Ђирић Н.: 1970. *Даг Бањица опет лечилиште?* („Слобода“ од 23. V, Пирот).
11. Буровић Р.: 1967. *Нова терминологија физичкохемијских типова вода* (Весник Завода за геол. и геоф. истраживања, Серија Б, књ. VII, Београд).
12. Гарашанин М. и Д.: 1951. *Археолошка налазишта у Србији* (Београд).
13. Илић В.: 1900. *Lias-Fossilien aus verschiedenen Localitäten Ostserbiens* (Sitzung LXI od 10. märz 1898, Геолошки анали Балкан. полуострва, књ. V, 2 Аппехе, Београд).
14. Илић В.: 1903. *О фауни и стратиграфском положају неколиких лијаских терена у источној Србији* (Геолошки анали Балкан. полуострва, књ. VI, 1, Београд).
15. Јанковић П.: 1909. *Историја развитка нишавске долине* (Пос. издања СКА, књ. XXVIII, Београд).
16. Костић К. Н.: 1905. *Старији српски записи и натписи из Пирота и Темачког манастира* (Извештај гимназије у Пироту за школску 1904/5 годину, Пирот).
17. Костић М. М.: 1959. *Белопаланачка котлина* (рукопис, Београд).
18. Луковић М. и Петковић К.: 1933. *Нишка Бања* (Глас СКА, књ. CLVIII, Београд).
19. Матиновић Ж. и Костић М.: 1965. *Терма Крављанско топило* (Гласник Срп. географ. друштва, књ. XLV, 2, Београд).
20. Миловановић Б. и Ђирић Б.: 1968. *Геолошка карта СР Србије, Лист Приштина — Ниш 1:200.000* (Завод за геол. и геоф. истраживања, Београд).
21. Недељковић Р.: 1950. *Сеизмолошка карта Југославије* (Београд).
22. Николић П. и Анђелковић М.: 1967. *Горњокредни вулканизам средишњег појаса Карпато-Балканида источне Србије* (Зборник радова Рудар-метал. факултета и Инст. за бакар у Бору, књ. V, Бор).
23. Протић М.: 1929. *О рудоносним теренима Старе планине у пиротском округу* (Рударски и топонијарски весник, књ. I, св. 5, Београд).

24. Протић М. и други: 1932. *Геолошка карта, Лист „Пирот” 1:100.000* (Геолошки институт краљ. Југославије, Београд).
25. Протић М. и други: 1932. *Тумач за Геолошку карту листа „Пирот”* (Повремена издања Геол. инст. краљ. Југославије, Београд).
26. Протић М.: 1934. *Геолошки састав и тектоника Старе планине* (Расправе Геол. инст. краљ. Југославије, св. 4, Београд).
27. Стојков Руси: 1960. *Имена сеоских насеља западне половине Бугарске у XVI веку* (на бугарском) По турском регистру о данцима из 1576/1577), Споменица Ст. Романског, БАН, Софија).
28. Живковић М.: 1903. *Геолошке белешке из пиротске околине* (Геолошки анали Балк. полуострва, књ. I, Београд).
29. Жујовић Ј.: 1889. *Основи за геологију краљевине Србије* (Геолошки анали Балканског полуострва, књ. I, Београд).
30. Жујовић Ј.: 1893. *Геологија Србије I* (Посебна издања СКА, књ. IV, Београд).

Резиме

ГРАДАШНИЧКИ ТЕРМАЛНИ РЕЈОН

— Ж. Мартиновић и М. Костић —

Градашнички термални рејон обухвата долину Градашнице у северозападном подножју планине Басаре која шире припада Старој планини у источној Србији. Овај термални рејон је на терену сложене геолошке и тектонске грађе. У геолошкој грађи учествују тријаски шкриљци и кречњаци и јурски кречњаци и пешчари. Извори се јављају у раседној зони и то на попречном **бањичком раседу** којим је предиспонирана и долина Градашничке реке.

Извори припадају разбијеном термалном изворишту и различитог су типа. Међу њима су три термоминерална и један термално-крашки извор. Минерализација ових, приближно хомеотермних извора (21,5°—30°C), потиче од еруптивних стена, јувенулних гласова, а вероватно и од угљоносних пешчара и фосилоносних кречњака јурске старости. Издашност термоминералних извора је знатна (укупно око 80 лит/мин). Извори припадају индиферентним термама наглашене радиоактивности.

Због лековитог дејства, извори су веома цењени јер се болесници на њима лече од стомачних, реуматичних и других обољења. Како побољшавају и апетит, то су радо посећени и од бројних постилаца града Пирота и околине. Из тих разлога треба изградити савремено балнео-туристичко насеље на левој долинској страни реке Градашнице. Ово насеље ваља подигнути на терасама испод заравни Мездраје која је у непосредној близини.

Др ИЛИЈА НИКОЛИЋ

**НИКОЛА ЈАКШЕВАЦ КАО
СКУПЉАЧ ПИРОТСКИХ
НАРОДНИХ УМОТВОРИНА**

Народне умотворине Пирота и околине бележило је за последњих стотину година преко педесет записивача. Половина њих није била из нашега краја, већ је повремено долазила или живела у њему. Бело је међу њима професора и учитеља премештених овде по потреби службе; било је књижевника, лингвиста, етнолога и музиколога који су свраћали у наш крај да би проучавали народни живот и обичаје, бележећи притом и народне умотворине. Хронолошки посматрано, поменемо ли најзначајније, били су то: књижевник Милан Б. Милићевић (1878), гимназијски професор Никола Јакшевац (1892), чешки музиколог Лудвик Куба (1895), музиколог Владимир Р. Борђевић (1895), његов брат, гимназијски професор Тихомир Р. Борђевић (1896), песникиња Јела П. Спасићева (1896), млади лингвиста др Александар Белић (1904), школски надзорник Владимир М. Николић (1906), етнокореографи: Даница и Љубица С. Јанковић (1933), те стари и знаменити музиколог Коста П. Манојловић (1949). Сваки од њих, пошто је провео извесно време, неки и лично учествовао у културном преображају нашега краја, записао је и оставио за собом по коју збирку народних умотворина и тиме дао свој драгоцен прилог познавању народног живота пиротског региона.

О наведеним личностима као записивачима и скупљачима народног блага, од којих су неки доцније играли улогу у културном и научном животу наше земље, може се посебно говорити. За ову прилику желимо да прикажемо недовољно познату, али за познавање народних умотворина изузетно значајну личност талентованог и рано преминулог професора пиротске гимназије Николе Јакшевца.

Никола Јакшевац, професор Пиротске гимназије, 1896.

Рођен 29. августа 1863. године у Бакову, у Славонији, похађао је основну школу и гимназију у родном месту, у Осијеку и Славонској Пожези, започео теологију у Загребу (1883—1886), а затим прешао у Беч, где је као Јагићев ђак с одличним успехом свршио славенску филологију (1886—1889). Прешао је, потом, у Србију и као гимназијски професор службовао у Пожаревцу (1890), где се ожењено богатом, трговачком ћерком, Лепосавом Милутиновићевом из Жабара (1876—1925), затим у Пироту (1892),

Врању (1893), Неготину (1894) и Крагујевцу (1895), понова у Пироту (1896—1898).

Умро је у Београду 22. јуна 1901. у 38. години живота.¹⁾

У Пироту је био најмање два пута. Једном школске 1891/1892. године, када је у вишим разредима гимназије предавао: литерарне облике, старословенски, српски, француски језик и географију. Нежног здравка, живео је несрећеним животом. У Пироту није могао дуго да се задржи. Молио је 9. јула 1892. Министарство просвете да га премести у Горњи Милановац, како би живео у породици свога брата, апотекара Луке Јакшевца, али је уместо тога добио Врање.²⁾ И другом приликом, по одлично положеном државном испиту (1894), задржао се у Пироту као гимназијски професор још две године (1896—1898)³⁾. У гимназији, смештеној у старом Рабеновом здању, у колегијуму са Јашом Продановићем, Јованом П. Јовановићем, Милошем Велимировићем и другим предавао је само латински и старословенски језик.

Још као студент бечког универзитета, са знањем више страних језика, Јакшевац се почео бавити научним радом. Написао је две расправе о језику и једну о Службенику из XIII века. Сва је прилика да је оставио још неке своје радове из области језика и књижевности, написане за службовања у Пожаревцу, Врању, Неготину и Крагујевцу. Тек, понет оживљеним замахом колективног бележења народног стваралаштва, подстакнутим од стране Српске академије наука и уметности, Јакшевац је за свога првог боравка у Пироту 1892. године сабрао и „Збирку речи из Пирота“, коју је послао Академији за њен велики Речник.⁴⁾

Најзначајније му је, пак, дело обимна и необјављена рукописна збирка народних умотворина под насловом „Народне песме и приповетке из Пиротског округа“ коју је сабрао такође 1892. и послао Етнографском одбору Српске академије наука, у чијем се Архиву и данас налази.⁵⁾

На 43 стране рукописа, формата 34x21 налазе се, поред предговора, (I—X), садржаја и поглавља: Одакле су

1) Државни архив Србије. Министарство просвете: 1894, фасц. 19, бр. 284; 1895, фасц. 12, бр. 2.; 1896, фасц. 50, бр. 2.; 1899, фасц. XXXIX, бр. 73.

2) Исти извор, 1891, фасц. 5.

3) Исти извор, 1899, фасц. XXXIX, бр. 73.

4) Речник српскохрватског књижевног или народног језика I. Српска академија наука. Београд, 1959. стр. LXI.

5) Архив Српске академије наука. Етнографски одбор. Етнографска збирка бр. 4/II.

песме и приповетке и ко их је скупно (XI—XII) и тексто-
ви 72 лазаричке, сватовске и друге народне песме из Стрел-
ца, Пирота, Шпаја, Великог Јовановца, Радињинаца, Бер-
дуја и Масуроваца — и 50 народних приповедака и прича
из Осмакова, Пирота, Шпаја, Радињинаца, Бердуја и Вра-
ња (1—43).

Учени лингвист Јагићеве школе није био у могућ-
ности сам да бележи народне песме нашега краја. Ипак,
схватајући значај свога подухвата, замолио је крајем 1892.
године своје ученике да му за време зимског распуста за-
бележе од својих укућана што више народних умотвори-
на. Враћајући се, у другом полутобу, школи, на десетине
ученика III, IV, V и VIII разреда пиротске гимназије до-
нело је своме професору песме, приче и приповетке које
је он, да би их што верније преписао, трипут пред њима
читао. Прикупљени материјал послужио му је као грађа
за дијалектолошка испитивања главних одлика пиротског
говора, које је, међу првима, (пре Олафа Брока и Алексан-
дра Белића) зналачки изложио у предговору збирци.

Текстове песама поређао је тако што је донео најпре
с кратким описом обичаја **38 народних лазаричких песа-
ма**, које је у Стрелцу забележио Ст. Поповић, ученик V
разреда пиротске гимназије: 1. Челица тео лети (пева се
у кући у којој ручају, стиха 4) 2. Прочул се Богоја (дома-
ћину, 27) 3. Ови воји војводи (учитељу, 11) 4. Овај дивна
госпођа (домаћици, 10) 5. Ој јабуко зеленико (опет њој, 11)
6. Јунак коњу говори (газди, 21) 7. Изђиздил је Радоња
(жењеном, 11) 8. Еј продане каурине (жењеном, 9) 9. Еј
момченце босилъче (момчету, 9) 10. Сив се сокол узвива
(момчету, 17) 11. Љуби момче девојче (момчету, 12) 12.
Седи момче на брега (истоме, 7) 13. Збирала се момчета
(истоме, 12) 14. Тужно једно младо момче (истоме, 14) 15.
Прошета се синзберин (истоме, 7) 16. Младо момче друм
друмује (истоме, 7) 17. Поврвили левење (истоме, 13) 18.
За Драгану пооде (девојци, 11) 19. Одала се Бојана (ис-
тој, 11) 20. Нијала се девојћа (истој, 11) 21. Варошанће де-
војћо (истој, 8) 22. Лепа Мара убава (истој, 10) 23. Обла-
гал се Никола (мужу, 10) 24. Мори Миљо дзвездано (жени,
11) 25. Заспало ми лаленце (детету, 8) 26. Калинице госпо-
ђо (жени, 11) 27. О ти војо, војводи (попу, 7) 28. Ој Илијо
лудо младо (попу, 5) 29. Младо баче цркву гради (баку,
10) 30. Далек баче западе, 13) 31. Ово момче јадовито (ба-
ку, 5) 32. Орач оре равно поље (орачу, 13) 33. Козар сече
сечину (козару, 9) 34. Синоч пројде млад овчар (овчару,
7) 35. Дојде пиле од планине (говедима, 5) 35. Припаде ми
тавна магла (козама, 12) 37. Преблејала бела овца (овца-
ма, 11) 38. Еј месече, побратиме (коњу, 5), **затим 7 сва-**

товских, просидбених песама из Пирота од Н. Игњатовићеве, ученици V разреда:

1. У Марка се три радости праве (18) 2. Северинће биздава девојко (19) 3. Жалба ли те војно сељанине (17) 4. Два славеја сву ноч препојаше (13) 5. Јану мајћа ситно плете (11) 7. Девојћа је босиљак сејала (8), **других 5 сватовских** такође из Пирота: од Јов. Станковићеве, такође ученице V разреда:

1. Скоро, поскоро девере (7) 2. Бре удри, варди девојко (6) 3. Огрејала јасна месечина (5) 4. Надзад, надзад млад војно (4) 5. Допратио је војно до девојку (4); **још 5 сватовских** из нишавског села Шпаја од Анте Петровића, ученика IV разреда: 1. Прочула се Самовил девојћа (Самовил девојћа, 45) 2. Густа горо љиљакова (Девојка проклиње момка, 22) 3. Стојан иде од орање (Девојка вара момка, 24) 4. Заспала је млада мома (Девојка и грана маслинова, 19) 5. Варал Никола Љиљану (Девојка вара момка, 37); **три љубавне** из Великог Јовановца од Јеленка Петровића, ученика V разреда: 1. Девојћа је црне очи кледа (7) 2. Извор вода извирала (15) 3. Голубице бела што неси весела (4); и **11 разних народних песама из Пирота**, и то 9 од Милке Зарићеве, ученице III разреда:

1. Пут путује безрибанче (ћилимарска, 26) 2. Девојка је цвејће брала по горе зелене (7) 3. Два су брата јако живувала (57) 4. Мара свилу куповала (49) 5. Повела је Јова два коња на воду (38) 6. Мару су одсвуд сакали (15) 7. Селвију мати продаде (50) 8. Седела Бузел Давина (21) 9. Пооди Бура на Црну Гору (58); и **2 од Николе Митковића**, ученика IV разреда гимназије: 10. Сабра Марко кићени сватове (Женидба Маркова, 29) и 11. Када Турци узеше Србију (Младо Андрејаше, 104); **три песме и три приповетке** доbio је по изговору редова IV батаљона Стевана Ранчића из Радињинца и каплара Јована Стевановића из Бердуја, те Борба Цветковића из Масуроваца, ученика VIII разреда пиротске гимназије:

1. Прочула се Симовил девојћа (45) 2. Стојан иде од орање (24) и 3. Сабра Марко ћитени сватове (29) **приповетке**: (28) Како је неки човек изгубио волове и тражио их (29) Неки човек и његов комшија гост, (31) Насрадин оца и механиција.

У другом делу донео је Никола Јакшевац 50 народних приповедака и прича из пиротског округа и то:

две из Осмакова, које је забележио Борбе Јовановић, ученик IV разреда 1. О кирицији и ђаволу како се надпевају, 2. Човек и ајдук ђаво; **још пет** из Осмакова, без ознаке од кога су записивача: 4. Где најде па дојде, 35. Рукаванда, 36. Један лаже, а други маже, 37. Цар и лажов, и 38. О Циганину;

Опет момку

Поврвили левење
низ цареве друмење.
Сви левење весели,
један левењ невесел. 5
Дружина га питају:
„Зашто неси ти весел?“
„Могу ли ви казати:
лагала ме девојћа
три године с гајтана,
а четири с очице; 10
гајтан жале, прежале,
црне очи не мога,
зато несам весело!“

(бр. 17). Стрелац

ДЕВОЈЦИ

Одала се Бојана
насред пазар панаир.
По њу иде мајчица:
„Деле черко Бојано,
кому тријес кошуље, 5
девет сукна морава,
а четири алева?“
„Имам сестру помладу,
њој те тријес кошуље,
девет сукна морава, 10
и четири алева!“

(бр. 19) Срелац

Орачу

Орач оре равно поље,
волови му два јелена,
два јелена, два голуба;
рало му је чудно дрво,
чудно дрво давиново, 5
остан му је струк босиљак,
привоји му ситна мрежа,
ралник му је сиви сокол;
жито му је преродило,
црној земљи натежало, 10
чорбацији домилело;
па омеси латурђију,
та однесе Светој цркви!

(бр. 32). Стрелац

Сватовска

Скоро, поскоро девере,
Снаа те чека
на мала врата с беле чарапе!
Ситно би је плела,
кроз прстен би је провирала; 5
скоро поскоро девере,
чарапе снаа да ти да!

Пирот, 2. (46)

Бре, удри, варди девојћо,
јелен ти у двор улезе,
Свото ти цвеће опасе,
а највише бел босиљак!
— „Нека пасе, нека га бог убије, 5
ја чу друго да насејем!“

Пирот, 47.

Назад, назад млад војно,
нече те наша девојћа,
неси јој лика прилика,
како два струка јаглика!

Пирот, 49.

ПРИЧЕ НАРОДНЕ

КАКО ЈЕ НЕКИ ЧОВЕК ИЗГУБИО

ВОЛОВЕ И ТРАЖИО ИХ

Неки човек затрл његови волови, који је пасал, па ји тражио по сва места, а неје могао да и најде, па најпосле појде покрај једну рчку и тражио и туђе, ама пај неје могао да и најде; ама како је жаба крeкала овака: „Урт, урт!“, човеку падне на памет та загледа у једно место које се зовало Рт и опазн његови волови. Он од радос извади из ћесу једн диџар и врљи жаби како час што му је казала волови та и нашла. Жаба се уплаши, па рипну у воду и у скоку рипну у воду, она испшти глас овак'в: „Пик!“ а човек вој рече: „Ћев ти пила, ћев ти капу си купио; до мене је да те частим!“

(У говору среза лужничког, по изговору редова XV батаљона Стевана Ранчића из Радњинаца, каплара Јова-

на Стевановића из Бердуја и ученика VIII разреда пиротске гимназије Борћа Цветковића из Масуровца). бр. (28).

БУЛУМАЧ — из Пирота*

Иша́л један у Ста́мбол па седе́л десет го́дине и научи́л до бу́лумач. Ка́га се наврши́ десета година, дигне се он да си дојде до́ма. Иша́л, иша́л тека́ па сти́гао до једну́ воду, рипне да прерипи прско́ воду, ка прерипи, забовари реч бу́лумач! Загази́л у воду́ту па ване да меша́ да тражи ту́ја реч. Он си меша́л тека́, а мине ту́ва један Турчин: „Помози Бог чо́рбаџи!“ — „Бог ти помога́л а́га!“ — „Што тражиш ту́ва, бре, чо́рбаџи?“ — „Е, ага, што тражим: седе́ у Ста́мбол десет го́дине и што спечали́ све́ ту́ва пропа́де! Е да тражимо обојница, де ага! Меша́ли, меша́ли та направи́ли како те́сто, најпосле кад се досади Турчину́ меша́јџчи, рече му: „Брс чо́рбаџи, направи́мо бу́лумач!“ — „А, ага: ја, това и тражимо!“ Ка чу́ Турчин лека нема ништа, увати га, па га убаво истепа и рече: „Анасуна си тин, зер не може да речеш: нема ништа, нело ме лажеш, та толко да се мајем!“ Е, отиде си Турчин, а и он си појде, па забере: „Нема ништа, нема ништа!“ и иде си тека́, па ако нема ништа. Сретне ловџије и врвни си: „Нема ништа, нема ништа!“ Чују га ловџије, па га улове, па га истепају и речу му: „Зер не мож да речеш: „По два по три наједно, нело „нема ништа“. Пројду, и он забере: „По два, по три наједно! По два по три наједно!“ Сретне, носе једни мртавца́ и виче: „По два по три наједно! По два по три наједно!“ Улове га и они па га истепају и рекну му: „Не мож ли да речеш: „Бог да прости! Бог да прости!“ Он појде, па забере: „Бог да прости, бог да прости!“ Сретне свадбу, чују сватове како вреви, па га улове те га истепају добре, па му речу: „Не мож ли да кажеш: „И! У! Дум—баба!-Он почне: И! У! Дум—баба! И! У! Думбаба! Сретне човека, кара си вепра, па забере: И! У! Дум—баба!. Вепар се уплаши, па рагне беж', а човек га уване: па удри, удри и рече: „Зер не мож да речеш: „Сам га појел и браду си намаза́л!“ нело окаш: „И! У! Дум—баба!“ Он забере: „Сам га изел и браду си намаза́л!“ Види Турчина на једно место и ока си: „Сам га изел, и браду си намаза́л! Сам га изел и браду си намаза́л!“ Ка чује Турчин, рипне се, па га улови и истепа

* Ову причу акцентовао М. Николић

добре, па му рече: Не мож' ли да речеш: „Орли и гаврање га разнели!“ Он забере: „Орли и гаврање га разнели! Орли и гаврање га разнели!“ Сретне једнога човека води једно кљуше сво укаљано, па забере: „Орли и гаврање га разнели! Орли и гаврање га разнели!“ — Овија га улови па га избије, та га утепа на место и тека се сврши булумач сас његову главу!

ДИМИТРИЈЕ РАНЧИЋ

**ПИРОТСКО УЧИТЕЉСКО
ДРУШТВО У ПЕРИОДУ
ИЗМЕБУ ДВА СВЕТСКА РАТА**

Све је условљено, све је одраз и исходиште услова и околности под којима се живи и развија, па следствено овој, свагда присутној животној аксиоми, и Пиротско учитељско друштво било је исход извесних услова и околности.

Шта је то што је учинило да ово друштво, у данима после првог светског рата, избије у ред најзапаженијих, најактивнијих и најнапреднијих у оквирима тадашњег Југословенског учитељског удружења? Да бисмо добили одговор на ово питање, морамо се вратити нешто уназад и бацити макар и летимичан поглед на ондашње учитељске школе, на те расаднике будућих учитељских кадрова. Биле су то — све до почетка првог светског рата — просветни заводи у којима се увелико осећало бујно политичко-идеолошко врење. Биле су онда у њима авангардне генерације (поред оних назадних и конзервативних), које су се васпитавале и нападале учењима левичарске литературе тадашњег социјал-демократског покрета, генерације које су пропагирале нове школе и нову наставу, која је и сама имала корена у поменутом политичком струјању. Тај процес продирања напредних идеја, који је почео да нараста и у тадашњим учитељским школама, није могао бити заустављен ни налетима првог светског рата. То утолико пре што је тај рат, као што је познато, завршен једним епохалним заокретом у савременој историји човечанства, великом социјалистичком октобарском револуцијом, која је значила ново поглавље и нову епоху у животу човека и народа. Таласи те револуције, историјски оправдано и логично, прелили су се и преко граница Русије и захватили многе земље света — незадовољне, ратом обмануте, сиромашне и опустошене. Ти револуционарни продори и преображаји у ондашњем економском строју и друштву били су захватили и Мађарску, Немачку, а врло се снажно одразили и у нашој, тек ослобођеној земљи. Народ и радне масе били су обременјени једним револуционарним замахом, који је тешко могао да се заустави. У нашој земљи комунистички

покрет добио је све силовитију улазну линију, у чему је крај предњачио (дао је два скупштинска комунистичка посланика, 1920, и узео пиротску општину у своје руке).

Пиротско учитељско друштво било је пуни одраз тих тих збивања, са новим, младим снагама у своме постојању.

Одмах по завршетку рата учитељске школе обнављају рад, да би се што пре попунио учитељски кадар који је у рату био десеткован. У клупама тих школа нашли су се преживели ученици учитељских школа, од који су се многи тек вратили са фронта. Стекли су се ту прегаоци предратних левичарских генерација — док су многи њихови другови положили своје животе на бранику земље недочекавши најзад остварење својих некадашњих снова и идеала. Са матурском сведошбом у џепу, једна група ових ентузијаста нашла се на служби у нашем крају, у срезу пишавском. Њихово присуство, њихова идеолошка и стручна спрема, њихова одважност и упорност, убрзо су се осетили у раду овог друштва, долазећи до све виднијег изражаја нарочито на пољу наставе и савремене педагогике, као и на идејном и политичком, које је врло често имало превагу над свим осталим.

Те наше младе снаге, тек дошле из школских клупа, биле су носиоци и пропагатори једног новог школског и наставног стремљења, једне нове васпитне и образовне категорије. Они су били носиоци покрета тзв. Школе рада, чији су се зачеци коренили далеко пре рата као Школе будућности, Школе без бога, Школе дечје активности, насупрот до садашњој традиционалној, Хербартовој, већ преживелој школи, са својим овешталим формалним ступњевима, који су гушили својим шаблонизираним методом дечје спонтане снаге и активности, насупрот старој школи у којој је наставник био доминантни носилац целокупног наставног процеса, а васпитаник пасивни аморфни слушаалац, који је имао пасивно да прима све оно што би му наставник предао.

Од интереса би било да поменемо случај једног младог колеге, зналаца немачког језика, снабдевеног савременом немачком литературом, који је унео једну интересантну новину у обради чланака из матерњег језика. Насупрот ранијем, вербалистичком поступку, он је ученика и његову активност стављао у први план, при чему је ученик, разуме се и уз помоћ наставника, сам улазио у садржину чланка и својим напором откривао његову суштину, лепоту, корисност и остало. Наставни процес је овде био дијаметрално супротан оном ранијем, нимало забаван и атрактиван за гледаоца. Све се одвијало у самом ученику, у ње-

говим пробуђеним интересовањима и његовим унутрашњим активираним снагама, због чега је та повина била несхватљива и неприхватљива за многе овејане Хербартовце. Тај покушај је касније — одушевљен њиме — продубио један наставник методике, будући професор Више педагошке школе у Београду, употпунио га методски, и прихватио као једино могућ савремени метод за обраду чланка. Тај исти млади колега, проучавајући чувено дело „Школа и карактер” швајцарског научника на пољу педагогије Ферстера, представника васпитања званог педагогија морала, успешно је ушао у проблеме школске дисциплине, која је, за многе, од вајкада, била Дамоклов мач. Тежиште нове поставке и овде је, као и у методици матерњег језика, премештено са учитеља на ученика, на његово самоуправљање, на његову свесну самодисциплину, кроз коју он постаје свесни и одговорни носилац процеса правилног и успешног развоја целог колектива коме припада, чији ћемо врховни домет касније наћи у Макаренковој чувеној „Појми”, у његовој револуционарној крилатици: „Дисциплина, то је наша слобода!”.

Ово би био сам делић активног рада тадашњег Пиротског учитељског друштва. Међутим, поред низа практичних и теоретских предавања, која су држана, и веома плодних дискусија вођених поводом њих, треба нарочито поменути предавања др Владимира Спасића, који је 1930. г., са катедре овог друштва наше слушаоце обогатио многим својим излагањима из области Нове школе, која је тада била у жижи интересовања свих педагошких радника. Треба исто тако истаћи и рад др Светозара Ранчића, другог доктора педагошких наука из овог краја, иначе, одмах после ослобођења учитеља у Срећковцу, више пута бирао за председника овог Друштва, просветног радника широкe културе, и једног од најистакнутијих чланова Удружења, чија су предавања из области нове педагогије, као и она из њене историје, била мали тријумф познавања педагошке материје и зналачке документованости.

Поред ове двојице, и многих других, врло је привлачна појава Добривоја Алимпића, младог професора пиротске гимназије, чија су излагања из књижевности и данас у живом сећању многих, који је често с поносом изјављивао: „Методику свог предмета нисам научио на факултету, већ овде, на вашим зборовима, од вас — учитеља”.

Зборови овог друштва били су прави мали универзитети на којима су његови чланови, нарочито млађи, продубљивали своје знање и своја методска искуства и употпуњавали оно што им је рат био однео.

Друштво је радо прихватало и своје младе писце,

почетнике у књижевности, од којих су неки, временом, дали и запажене резултате на овом пољу. Часопис „Осврти“ покренут 1934. године, од професора Алимпића, др Ранчића и других, тај јединствени и једини просветно-друштвено-књижевни часопис у ондашњој Србији (изузев београдских часописа), поникао је у окриљу овог Друштва и био иако на жалост кратког века, плод његове стваралачке атмосфере.

То што су млади просветни посленици могли да развију своје стваралачке снаге у оквиру овога Друштва, треба у првом реду захвалити групи старијих просветних радника, који су своје младе другове примили у своју средину са пуно пажње и разумевања. Међу тим старијим просветним радницима треба нарочито поменути имена Драгутина Цанића, Василија Ђирића, Александра Петровића, Миљивоја Живановића, Михајла Милића, Тодора Ђирића, дугогодишњег управитеља тијабарске основне школе у Пироту, који је, као ретко ко, умео своје педагошко искуство да пренесе на младе на један само њему својствен начин — ненаметљив, присан и продуховљен. Његово педагошко осећање и његов методски став били су нешто што се није добијало школом и литературом, већ су потицали из његове дубоке и људске саосећајности за друге, што ће школа и књига касније само продубити.

То нераскидиво другарство и јединство младих и старијих позитивних снага било је оно што се преносило с генерације на генерацију и што је давало печат и физиономију нашем Учитељском удружењу. То здраво језгро била је она снага, стваралачка и усправна, која није устукла пред притисцима и насртајима режимских надзорника, који су на састанцима Удружења отворено претили да ће једном заувек ишчупати ту црвену нит која се једнако осећала и провлачила кроз рад Друштва у току низа година. У тој снази налази се и она виталност — да се преживе и надживе многа посртања, да се издржи оштрица Закона о заштити државе, који се свирепо био свалио и на леђа тадашњих учитеља (у нашем крају онда су били отпуштени из службе Драгутин Ђирић и Василије Ђирић). Била је то она снага која ће се касније снажно одупрети дахилуцима министра Стошовића (који је напредне учитеље с часа, из учионице, најуривао — случај учитеља Војислава Тошића — Корощца), чији су сејмени, у лицу неких школских надзорника (Борба Илића, Илије Маринковића), свим могућим средствима покушавали да Удружење обезглаве и да му наметну јарам тадашње Јерезе, у чему ипак никада нису успели.

Др **НОВИЦА МИТИЋ**,
редовни професор

**СТВАРАЊЕ НОВЕ РАСЕ
ОВАЦА ЗА ПОДРУЧЈЕ
ПИРОТА**

Садржај: Увод и проблем. — Материјал и метод рада. — сопствена истраживања. — Закључак. — Литература.

УВОД И ПРОБЛЕМ

У условима савремене сточарске производње овчарство се оријентише на продукцију робе за тржиште. Стварају се производније расе и типови оваца уз свестрано коришћење: генетских особина родитељских парова, перформенс теста и прогеног теста, дејства спољних фактора, вештачког осемењавања, методе стимулсања полне активности оваца и раног залучивања јагњади.

Овчарство је у нашој земљи веома значајна грана сточарства, а посебно у брдовито-планинским рејонима, као што је случај са пиротским крајем, где је становништво упућено у знатном проценту на гајење оваца. У неким пределима Старе планине одгајивачи стоке очекују од оваца често и једини извор прихода, да би обезбедили основну животну егзистенцију.

У пределима Старе планине налазе се велике пашњачке површине, које се могу најбоље искористити напасанњем оваца. На тај начин оваца се јавља као средство за производњу, јер се са њом активирају планински пашњаци, који би иначе остали неискоришћени.

У речним долинама пиротског краја, тј. у рејонима интензивније производње, овчарство може бити пратећа грана неке друге производње.

Обзиром да овчарство пиротског краја има своју традицију, јер су пиротски ћилимови, качкавал и јагњетина чувени и веома тражени не само на нашем већ и на иностраном тржишту, то ова производња заслужује посебну пажњу, јер може да донесе знатне економске користи. Ово тим пре ако се технологија организује на савременим принципима тзв. индустријске робне производње.

Имајући предње у виду, Станица за сточарство у Пироту започела је 1954. године, заједно са Пољопривредним

факултетом у Београду, рад на унапређењу овчарства у пиротском крају.

Један од основних задатака био је измена расног састава, тј. стварање оплемењеног типа пиротске овце, односно нове расе оваца која ће давати више меса, млека и вуне него пиротска праменка, а која ће истовремено бити прилагођена условима тога подручја.

На овом раду ангажовали су се са Пољопривредног факултета др Јован Белић, редовни професор Пољопривредног факултета и редовни члан Српске академије наука и др Новица Митић, редовни професор Пољопривредног факултета, а од стране Станице за сточарство, односно Завода за унапређење пољопривреде, цео стручни кадар а посебно др Миодраг Видановић, директор Завода.

За протекли период вршено је упознавање рејона, испитивање његових производно-сколошких услова, извршен је избор родитељских раса и испитивање њихових генетских капацитета као и њихових мелеза, што је публиковано у радовима 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 и 12 чије податке делимично користимо овом приликом, тако да заинтересоване упућујемо на исте.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД РАДА

Да бисмо створили производнији тип и расу оваца за подручје источне Србије, водећи при том рачуна о еколошким и економским условима тог краја, применили смо методу укрштања. За основу смо узели домаћу праменку тј. пиротску овцу, а за мелиораторе француску расу меринско арл и немачку виртембершку овцу.

Избор раса за оплемењивање пиротске овце извршен је на основу познавања производних особина дотичних раса, одгајивачких прилика у земљама, њиховог постанка и циља којем оне треба да послуже.

Метода укрштања је примењена ради бржег коришћења ефеката мележења код пробивених потомака.

Да бисмо тачно упознали особине и могућности производње родитељских раса и продуката укрштања, изведени су и изводе се многобројни експерименти на овчарској фарми „Црни врх”, раније Сточарске станице, а данас Завода за унапређење пољопривреде у Пироту. Све експерименталне животиње имају исти третман у погледу исхране, неге, смештаја и ветеринарске заштите. На овакав начин елиминисани су спољни фактори, тако да је омогуће-

но генетском потенцијалу употребљених раса и створених мелеза да испоје своје производне капацитете.

Све животиње су обележене од првог дана употребе, односно рођења ушним маркицама, тако да се може установљавати идентитет и вршити индивидуална контрола производних особина, тј. плодности, прираста, тежине тела, рандмана меса, пораста и екстеријера, приноса вуне, рандмана руна и квалитета вуненог влакна, као и количине и масноће млека.

Најпре се почело са укрштањем пиротске овце и мерино арл расе. Парена су женска грла наше домаће овце са увеженим овновима мерино арла. Добивена је прва генерација мелеза која је повратно парена са мерино овновима. Продукти повратног парења су селекционисани, тако да су остављена најбоља мушка и женска грла, која су у доба физиолошке и економске зрелости парена међусобно у циљу консолидовања њихових морфолошких и производних особина.

После овога употребљена је за укрштање и немачка виртембершка овца с циљем да се повећа тежина тела мелеза, односно да се добије крупнија овца са већим приносом вуне и млека.

На тај начин извршено је тројно мележење при чему су женска грла претходних комбинација: 1. мелези прве генерације, 2. мелези прве повратне генерације, 3. продукти добијени међусобним парењем мушких и женских мелеза прве повратне генерације, парени виртембершким овновима.

Тако су добијене различите комбинације мелеза, чија се производња контролише и од којих се добијају најбоља мушка и женска грла, која одговарају планираном типу, који се жели створити. При овоме се води комплетно матично књиговодство, тако да се за свако грло знају преци 4—5 генерација уназад, те се на основу њихових особина и особина самих индивидуа врши ригорозна селекција.

Даљим радом утврђује се не само афинитет између појединих раса и комбинација мелеза, већ и родитељских парова. Овоме убудуће морамо већу пажњу поклонити, јер се тиме повећавају могућности у погледу брже консолидације расе и веће производње животиња.

Контрола физиолошких и производних особина вршене су применом стандардних метода.

Плодност оваца контролисана је преко дужине бременитости, процента ближњења и процента угинућа јагњади у време дојења.

Производња меса је контролисана утврђивањем телесног развоја од рођења до пуног стасавања и то прве го-

дине месечно, а затим годишње до шесте године старости и то за свако грло појединачно.

Кланична вредност је испитивана код јагњади и одраслих грла и то ујесен за овнове и овце (септембар — новембар) а у пролеће (март — мај) за јагњад. Мерење живе тежине вршено је непосредно пред клање и та је тежина узимана приликом израчунавања рандмана меса за поједине категорије.

Ради утврђивања производње вуне контролисана је тежина руна после стриже, која се врши крајем маја или почетком јуна месеца и рандман вуне. Пред стрижу контролисана је дубина руна.

За испитивање квалитета вуненог влакна узете су пробе — узорци од сваког грла појединачно, непосредно пред стрижу, са плећке, леђа и сапи. Испитивање финоће вуне вршено је методом крактних одсецака на ланаметру (коэф. 2), а јачина и растегљивост влакна помоћу Дефорден апарата. Поред овога испитивана је вијугавост, висина и дужина влакна.

Количина млека контролисана је сваких 14 дана, посебно код сваког грла на тај начин што је помузено млеко мерено градуираним цилиндром, а масноћа млека је одређивана по методи Гербера у исто време када и количина млека.

Добијени подаци појединачних контрола сређени су према контролама по реду, према годинама старости и годинама испитивања, а затим су обрађени уобичајеним статистичким методама.

СОПСТВЕНА ИСПИТИВАЊА

На основу испитивања кроз дуги низ година добијена је маса података о производним особинама различитих комбинација мелеза, тако да ћемо овом приликом услед недостатка простора, изложити резултате само за неке особине основних комбинација мелеза, које су до сада обрађене.

Плодност је веома значајна особина оваца која данас у физиологији репродукције представља читаву област науке. Ми смо ову особину, како је речено, посматрали преко дужине бременитости, процента ближњења и процента угињућа јагњади. Дужина бременитости износи код: мелеза прве генерације пиротска арл 149,03 дана, пиротске 148,29 дана, мерино арла 148,95 дана, мелеза прве повратне 148,86 дана, што значи да не постоје никакве разлике између дужине бременитости мелеза и њихових родитељских раса.

Процент ближњења износи код пиротске овце 104,5, код мерино арла 118,0, код F₁ 108,0 и прве повратне 106,6, одакле се види да је плодност пиротске овце, као родитељске основе најмања.

Процент угинућа јагњади до одбијања креће се код пиротске овце 4,18%, мерино арла 3,39%, F₁ 4,23% и прве повратне 3,42%, што указује да међугрупне разлике нису статистички значајне. По одбијању на 100 ојагњених оваца пиротска овца даје 100 јагњади, мерино арл 115 јагњади а мелези F₁ 104 жива јагњета.

У погледу телесног развоја пиротска овца, арл и њихови мелези спадају у омање расе. Облици животиња се формирају са 2,5 године и тада је пиротска праменка нешто мања (2—3 см), док се мелези у овом погледу приближавају арлу. Мелези са виртембершком овцом су знатно крупнији и представљају успелију комбинацију.

У тежини по рођењу нема разлике између пиротске овце, мерино арла и њихових мелеза, док су мелези тројних комбинација нешто тежи. Међутим, треба нагласити да су разлике касније изразите, и то утолико више уколико је већа старост животиња.

Са старости од 12 месеци најлакша је пиротска овца 28,0 кг. затим долазе F₁ 35,04 кг, мерино арл 38,5 кг. а најтежи су мелези виртембершке x F₁ арл пиротски 42 кг.

Тежина одраслих оваца износи код пиротске овце 30—35 кг, мерино арла 45,64 кг, F₁ арл x пиротска 43,77 кг, прва повратна 46,25 кг, виртембершка x F₁ (арл x пиротска) 48,42 кг, виртембершка x F₂ (арл x пиротска) 47,00 кг, што показује да су мелези са виртембершким основима знатно тежи.

Принос меса одраслих овнова апсолутно изражен, знатно је већи код мерино арла (26,44 кг. чистог меса) и F₁ (28,66 кг) него код пиротске (16,29 кг), али су рандмани неугојених овнова (како се обично кољу у пиротском крају) исти код све три групе (42%).

Тежина руна женских грла пиротске овце износи 1,76 кг код арла 3,07 кг мелеза, F₁ 2,75 кг, мелеза прве повратне генерације 2,96 кг, виртембершка x F₁ (арл x пиротска) 2,93 кг, виртембершка x F₂ (арл x пиротска) 2,92 кг.

Мележењем је повећана тежина руна код оваца F₁ за 55%, прве повратне за 56%, виртембершке x F₁ (арл x пиротска) и виртембершке x F₂ (арл x пиротска) за 57% у односу на тежину руна пиротске праменке.

Рандман вуне пиротске овце износи 62%, мерино арла 47%, мелеза F₁ 55%, прве повратне генерације 52,51%, што значи да се рандман смањује са финоћом вуне.

Руно је код пиротске овце отворено, састављено из шиљастих праменова, оштре, мешане вуне. Код арла је руно затворено, састављено из цилиндричних праменова фине вуне. Мелези углавном имају затворено руно (ређе полу затворено), састављено из цилиндара (ређе левкастих праменова) финије вуне. Праменови тројних комбинација су дужи од праменова F1 и прве повратне генерације.

Финоћа вуне пиротске праменке износи 37,03 микрона, мерино арла 19,60 микрона мелеза F1 25,56 микрона, прве повратне генерације 22,11 микрона. Апсолутна јачина вуненог влакна износи код мелеза F1 13,36 г, код пиротске праменке 33,98, а код арла 7,60 грама. Релативна јачина вуненог влакна износи просечно код мелеза 18,91 кг, код пиротске овце 26,96 кг, а код арла 10,76 кг. Растегљивост вуненог влакна износи код мелеза F1 40,87%, код пиротске овце 45,51%, а код арла 38,78%.

Мележење са ралом је утицало на знатно побољшање квалитета вуне мелеза, тако да смо произвели сировину од које се могу израђивати најквалитетнији штофови.

Дужина лактационе периоде трајала је код пиротске овце 189 дана, код мерино арла 148 дана, код мелеза F1 190 дана и код мелеза прве повратне 180,6 дана, што показује да је лактациона периода за око 6 недеља, односно 25% краћа код мерино арла.

Просечна количина млека по лактицији износи код пиротске овце 77,5 литара, мерино арла 61 литар, мелеза F1 88 литара и мелеза прве повратне 70,5 литара, што показује да укрштањем пиротске овце и мерино арла при правилно вођеној селекцији млечност мелеза се може чак и знатно повећати у односу на пиротску овцу. Ово тим пре што максимална количина млека износи код: пиротске овце 128 литара, код мерино арла 123 литара а код мелеза F1 157 литара.

Највећа просечна количина млека је обично са 30—45 дана после јагњења тј. у другој или трећој контроли, када износи код арла 195 грама, код пиротске овце 572 грама код мелеза F1 732 грама, а отада опада уколико се ближи крај лактације.

Просечна масноћа млека износи код пиротске овце 6,86%, код мерино арла 6,68% и код мелеза F1 7,45%, с тим што се масноћа повећава уколико се лактација ближи крају. Индивидуалне варјације у погледу масноће млека крећу се од 2 до 12,5%.

ЗАКЉУЧАК

На основу изложених података о производним особинама родитељских раса и њихових мелеза добијених у истим условима одгајивања, може се закључити следеће:

1. Укваштањем пиротске овце са мерино арл овнови-ма повећана је производња меса њихових мелеза F1 и прве повратне генерације, јер су они нешто плоднији, дају више јагњаци, по одбијању јагњад су тежа и брже расту, а одрасла грла су знатно тежа од пиротске праменке.

Мелези F1 и прве повратне генерације пиротска х арл парсна са овновима виртембершке расе показују већу тежину у порасту и одраслом стању, тако да одговарају концепцији, која је првобитно постављена. То је заправо тип који по морфолошком изгледу и тежини треба консолидовати и размножити што више на подручју пиротског краја и источне Србије.

2. Мележење пиротске овце са мерино арлом даје позитивне резултате у погледу приноса вуне који се повећава код F1 и прве повратне за 55—56%, а при парењу ових комбинација са овновима виртембершке расе за 57—59%. Укрштање са мерино—арлом је утицало нарочито на квалитет вуненог влакна. Вуна се овим мележењем знатно оплемењује и може у целости да задовољи потребе савремене текстилне индустрије. Већ код мелеза прве генерације квалитет вуне износи сортимен А, Б, тако да се може закључити да се ова особина преноси интермедијерно. Код мелеза прве повратне финоћа влакна и квалитет вуне у целини више се приближавају мерино арлу. Руно мелеза је затворено, а праменови су густи и затворени. Виртембершки овнови су утицали незнатно на огрубљавање вуне, с тим што се и даље може употребити за справљање најфинијих штофова, али истовремено на продужење прамена и повећања приноса руна.

3. Млечност мелеза пиротске овце са мерином арлом и виртембершком овцом није опала у односу на пиротску овцу, што значи у оваквим комбинацијама родитељских раса при добром вођењу селекције, могу се створити мелези добре млечности.

Једна веома значајна фаза рада је већ приведена крају. Наиме из већег броја различитих комбинација укрштања издвајају се мелези тројног укрштања посебно виртембершка х (F2 мерино арл х пиротска). Иако немамо сумиране резултате, можемо уопштено рећи да у посебним условима исхране, женска грла достигну тежину 60 и више кг, а мушка грла 120 и више кг.

Наши експериментални примерци су већ неколико година запажени на новосадском међународном сајму, а посебно овогодишња грла која су била у одличној изложбеној кондицији. Изложбена грла су готово редовно наг-

рађивана од стране стручног жирија не само првим наградама, већ и пехарима, тј. највећим признањима.

Паралелно са извођењем експеримената радило се на унапређењу овчарства у ширем смислу речи. Станица за сточарство почев од 1955. године па све до 1962. године вршила је масовно вештачко осемењавање оваца спермом мерино овнова. У том периоду осемењено је преко 200.000 грла. Од тада до данас Станица производи квалитетне мелезе које даје фармама и најбољим произвођачима. На тај начин створено је у пиротском крају неколико десетина хиљада мелеза, који дају веће количине меса, млека и вуне од пиротске овце.

Рад на унапређењу овчарства у пиротском крају треба и даље интензивирати, примењујући савремене научне методе и нова научна достигнућа.

Посебна пажња се мора обратити консолидовању новог оплемењеног типа оваца и његовом планском ширењу.

Истовремено треба стално радити на обезбеђењу свих количина сточне хране, побољшању смештаја и ветеринарске заштите, јер су то основни услови за интензивирање овчарске производње.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Пиротска овца. Библиотека Архива за пољопривредне науке, св. 14, Београд 1960.
2. Видановић М.: Испитивање аклиматизације оваца мерино арл расе у погледу производних способности у пиротском крају. Библиотека Архива за пољопривредне науке, св. 44, Београд, 1961.
3. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: О млечности оваца пиротског и сврљашког соја у истим условима одгајивања. Архив за пољопривредне науке, бр. 31, Београд, 1958.
4. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: О млечности мелеза прве генерације пиротске овце и мерино арла. Архив за пољопривредне науке, св. 44, Београд, 1961.
5. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Производња и квалитет вуне мелеза прве генерације мерино д'арл и пиротске овце. Архив за пољопривредне науке, бр. 53, Београд, 1962.
6. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Производња меса код мелеза прве генерације пиротске овце и мерино арла. Архив за пољопривредне науке, св. 69, Београд, 1967.
7. Митић Н., Живковић А., Видановић М.: Утицај различитих начина вештачког осемењавања на број оплођених оваца и трошкове осемењавања. Ветеринар, бр. 1, Сарајево, 1962.
8. Митић Н., Утицај вештачког осемењавања на број и пол добијених јагњади. Сточарство, 3—4, Загреб, 1961.
9. Митић Н., Видановић М.: Акција вештачког осемењавања пиротске овце. Пољопривреда, бр. 10—12, Београд, 1960.
10. Митић Н., Видановић М.: Мернизација оваца у срезу Пирот. I конгрес пољопривредних инжењера и техничара Југославије, Београд, 1957.

11. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Производне особине мелеза прве повратне генерације пиротске овце и мерино арла. Рад предат за штампу. Савремена пољопривреда, Нови Сад, 1970.

12. Белић Ј., Митић Н., Видановић М.: Изучавање ефеката различитих начина укрштања у циљу стварања нове расе оваца за брдско-планинске рејоне. Прва југословенска међународна конференција за сточарство 9—12. јуна, Нови Сад, 1970.

Др инж. МИОДРАГ ВИДАНОВИЋ

виши научни сарадник

**ШЕСНАЕСТОГОДИШЊИ РЕЗУЛТАТИ
АКЛИМАТИЗАЦИЈЕ ФРАНЦУСКЕ РАСЕ
ОВАЦА МЕРИНО АРЛ
У ЈУГОСЛАВИЈИ**

У Пироту се већ 16 година ради на стварање нове оплемењене расе оваца. То је заједнички рад академика проф. др Јована Белића, др Новице Митића, редовног професора Пољопривредног факултета у Земуну и аутора овог рада. Домаћа раса оваца укршта се са две иностране расе — са француском расом мерино арл и немачком виртембершком расом. Жели се да нова оплемењена раса буде раностаснија и продуктивнија, да буде веће тежине и даје више меса, да даје више вуне и бољег квалитета, а да задржи млечност домаће овце, скромност и отпорност према болестима и другим факторима спољне средине.

Практичан рад на овом задатку праћен је истраживачким радом. У том смислу објављено је више научних радова у издању Архива за пољопривредне науке. Пиротска овца, Упоредно испитивање млечности пиротске и сврљишке овце, Производња меса мелеза прве генерације пиротске овце и мерино арла, О млечности мелеза прве генерације пиротске овце и мерино арла, Производња и квалитет вуне мелеза прве генерације пиротске овце и мерино арла.

Део овог комплексног задатка на стварању нове оплемењене расе оваца за регион југоисточне Србије је моје изучавање аклиматизације једне од раса мелиоратора (француске расе мерино арл), чије податке прикупљам и обрађујем пуних 16 година. Због чега је овај проблем значајан?

У нашој земљи је овца од давнина заузимала видно место у сточарству. Поробљавањем Словена, Турска и Аустроугарска уносиле су и шириле разне расе оваца. Тако су на наше овчарство у извесној мери утицале овце са финијом вуном, увезене од Турака из Азије. За време Аустроугарске, у неке наше крајеве је увезен изванредно мери-

но оваца, у Хрватску, Далмацију (1771) и Војводину (1773), а у Словенију мањи број источно фризијских оваца.

У циљу побољшања домаћих оваца мерино је увозен и у Србију. Приликом отварања зсмлоделске школе у Топчидеру 1853. године било је набављено „свилорунних“, „меринових“ и оваца са добром вуном из Панчева. Затим је забележено да је још кнез Михаило набавио повеће стадо свилорунних оваца, које су после његове смрти 1868. године предате Топчидерском заводу.

Министарство народне привреде је 1885. године набавило мерино овце типа „селекторал“ и „рамбије“, од којих је нешто дато економији у Топчидеру, а нешто одгојивачима у Кривом Виру и околини. У 1890. години је из Мађарске увезено 7 овнова фризијске расе, 8 оваца фризијске расе, 20 овнова рамбује и 15 оваца рамбује, које су такође чуване најпре у Топчидеру, а затим у Заводу за сточарство „Добричево“ код Буприје, делом у ратарској школи у Краљеву. У школи се запат одржао до 1893. године, када је велики број грла угнуо од запаљења плућа. Добричево је још једном набавило мерино, те је запат имао 150 оваца, али је 1898. године угнуо већи број, па је ускоро гајење мерина у Добричеву напуштено.

Из свих ових података се види да се крајем прошлог века у Србији више пута покушавало са гајењем мерино у циљу снабдевања текстилне индустрије фином вуном. Ова индустрија је тада почела да се развија, али резултата практично није било јер су увезена грла страдала од разних болести, а нарочито од паразита који су их косили. Вероватно су се станице у којима су ова грла била смештена (Топчидер, Добричево, Краљево) постарале о исхрани која можда некад није била квалитетна, али је основни узрок неуспеха вероватно било непознавање ефикасних средстава превентиве и лечења, а увезена грла су тражила да им се поред нормалне исхране пружи и неопходан минимум ветеринарске превентиве и заштите. Између I и II светског рата престаје увоз мерина и других племенитих раса оваца. У току II светског рата увезено је у Србију из Немачке око 400 овнова меснатог мерина, али су скоро сви овнови до ослобођења страдали од запаљења плућа.

Из изнетог се види да су до сада често увозене мерино овце у нашу зсмљу, али да све то није скоро оставило никаквог трага у нашем овчарству, због чега се логично намеће питање могућности аклиматизације мерино оваца нашим приликама. Будући да постоји више раса мерино оваца, свакако је важно познавати аклиматизационе способности сваке од ових раса, јер између њих постоје мање или веће разлике.

Други моменат који нас је навео да испитујемо аклиматизацију мерино арл расе јесте потреба за мерино овновима која је у послератном периоду у току спровођења акције оплемењавања из године у годину расла. Наиме, од 1954. године масовно смо увозили мерино овце и овнове из Француске, Немачке, Чешке, Мађарске и СССР, и за то смо дали неколико милијарди старих динара, иако понекад тај приплодни материјал квалитетно није задовољавао, па су чак преко њега уношене и неке заразне болести. Зато се са чисто економског гледишта постављао задатак што брже ослобођења од увоза и производње свог приплодног материјала у земљи.

У пиротском крају који обухвата општине Пирот, Димитровград и Бабušницу, и у којем се гаји око 280.000 оваца, поставио се на почетку рада на оплемењавању оваца задатак сопствене производње мерино овнова, поготову зато да акција оплемењивања домаће овце не би зависила од увоза овнова, а они су готово сваке године за сезону парења са задоцњењем стизали. Зато су децембра 1954. године купљене у Француској 34 овце и 7 овнова расе мирно арл, а крајем 1953. године купљено је опет из Француске још 50 оваца и 10 овнова исте расе. Овај запат служио је за производњу овнова мелиоратора за вештачко осемењавање и касније природну оплодњу оваца у Пиротском крају.

Сматрајући да је питање аклиматизације увезених оваца и оспособљавања наших фирми за производњу овнова мелиоратора (који ће служити за оплемењивање наших груборунних оваца) од велике економске користи за нашу земљу и наш крај, пратили смо од прве године њиховог увоза и смештаја у Пироту све њихове особине, проучавајући морфолошке и физиолошке особине увезених и произведених оваца и овнова I, II, III, IV и V генерације, да бисмо установили како се мерино арл раса аклиматизује у условима одгајивања пиротског краја.

Постоји неколико дефиниција појма аклиматизације (Кронашера, Адаметза, Борисенка, Иванова, Огризека), а ми смо дали дефиницију аклиматизације под којом смо подразумевали способност оваца да се трајно прилагоде новим животним условима, клими, исхрани, начину неге и држања, теренским приликама, да у новим животним приликама остану здраве, отпорне, плодне и да приближно задрже оне производне особине и конституцију коју су имале у својој постojбини, стварајући у новој средини минимално потребне животне услове.

У постојећој литератури радови о климатизацији појединих раса оваца прилично су оскудни.

Па ипак се може издвојити неколико група различитог третирања аклиматизације.

У прву групу сврстали бисмо радове који у ствари третирају акомодацију појединих раса условима нове околине, што значи да се посматрају само увезена грла, а не и грла ојагњена и одгајена у својој земљи. (Мојсијев, Јанчић, Фарсиханов, Лебедев, Пчелкин, Де Свенка.)

У другу групу сврстали бисмо радове који не проучавају само акклиматизовање увезеног материјала, већ и његовог потомства добијеног у новој средини. Ови радови су за нас веома важни и они су били коришћени током посматрања појединих особина мерина из арла и у нашем раду (Попеску, Таку, Недељеник — Мерендич, Савов, Фау, Иванов, Николић).

Трећу групу радова чинили би у ствари само радови који констатују, без навођења података сопствених истраживања, да је аклиматизација извесних раса у извесним земљама успела или није. Јасно је да овакве радове не можемо употребити с нашег гледишта (Вилсон, Портал, Кител, Окуличев).

О аклиматизацији мерино расе из арла у литератури нема радова, те се наши закључци досада објављени користе у светској литератури а посебно у француској и домаћој.

Раса мерино арл је распрострањена на југу Француске и крају Буаш дн Ром где се гаји око 500.000 оваца. Створена је укрштањем домаће расе са мерино овновима чији је увоз у тај крај из Шпаније почео крајем 18. века. У току 19. века дошло је до прстапања оваца домаће расе, а тек је 1924. године, тј. после више од 100 година рада, ова раса је призната и добила име мерино арл.

МЕТОД РАДА

У циљу испитивања аклиматизационе способности мерина из арла у условима пиротског краја извршили смо упоређивања појединих особина оригиналног мерина увезеног из арла с његовим чистокрвним потомством I, II, III, IV и V генерације, тј. упоредили смо производњу оригинала са производњом његових синова и кћери, унука и праунука. Желели смо, наиме, да установимо како се аклиматизација одражава на њихове особине, односно да ли у мини мално створеним условима одгајивања клима пиротског краја утиче на измене извесних особина.

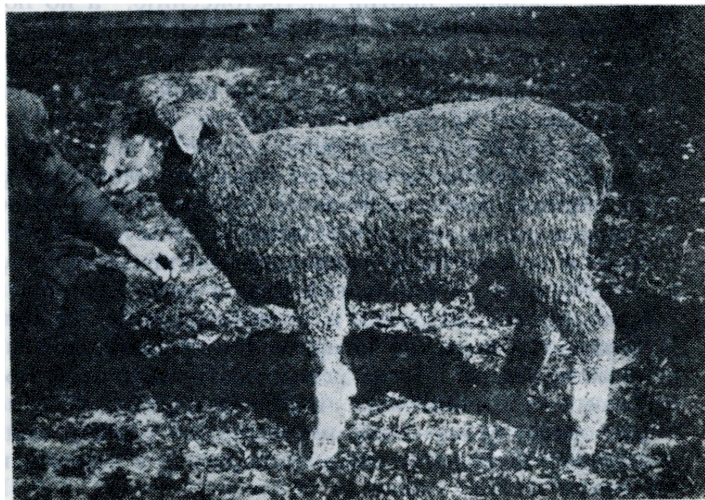
У том циљу смо испитивање обавили од 1955. до 1970. године на фарми Огледне сточарске станице, односно Завода за пољопривреду и то ових особина: плодност, мор-

талитет јагњади, шиљежеди и одраслих оваца, пораст, односно тежину јагњади по јагњењу и њихов месечни прираст до године дана, екстеријер и тежину тела, тежину рупа и рандмана, дубину прамена, дужину и висину влакана, вијугавост и финоћу вуне и особине млечности (дужину лактације, количину и масноћу млека).

Материјал за испитивање није посебно одабиран пошто су контролисана сва грла која су остављена за приплод, тј. скоро сва јагњад са изузетком изразито закржљалих. Сва испитивања су обрађена варијационо статистичким методама и на основу њих су изведени одговарајући закључци. Приликом упоређивања наших резултата и закључака тешкоћу нам је причињавало то што не постоје детаљнија публикувања истраживања оригинала ове расе, због чега смо се служили подацима које смо прикупили у Француској у 1958. и 1959. години, приликом шестомесечне специјализације, као и подацима из самог Домен Ди Мерл — селекционе станице арл у Француској.

УСЛОВИ ОДГАЈИВАЊА МЕРИНО АРЛА У ФРАНЦУСКОЈ И ПИРОТСКОМ КРАЈУ

У раду се најпре даје упоредни преглед земљишта и травног састава. Упоређујући земљиште и травни састав у рејону арла у Француској и у Пироту види се да су разлике врло велике. Док је у Кроу активан слој земљишта

Мерино арл јагње III генерације са 120 дана тешко 34,5 кг.

дубок и знатан део се наводњава, те се постижу високи приноси у зеленој маси и сену, докле је активан слој земљишта

та на Црном врху и Видличу плитак и углавном је по вр-тачама и углегнућима, те је на њима и паша оскудна а при-поси сена ниски. Исто тако је разлика у травном саставу, јер је у Кроу травни стасав квалитетнији.

Упоредни преглед климатских елемената показује ве-лику разлику између климе у рејону арла у Француској и пиротском крају. То је и разумљиво јер се арл налази по-ред средозомног мора, практично на нулта надморској ви-сини где је клима медитеранска, а пиротски крој се нала-зи на надморској висини од 370 до 1377 метара (висина Ба-сарског самена) и у подножју Старе планине, где влада у-мерено континентална клима.

Овце мерино арл расе у Француској су током целе године на паши, а услови одгајивања у Пироту су се сас-вим разликовали, те је пашни период био само летњи, док су зими овце биле стално у полуотвореном овчарнику (нас-трешница са три стране затворена), те су храњене храном припремљеном у току лета (квалитетно сено, сточна рспа, концентрати и минерална хранива).

У Француској се превентиви и лечењу од заразних и паразитирних болести оваца поклања доста пажње, у чему велику помоћ пружа ветеринарска служба национал-не федерације овчаштва преко својих контролних асисте-ната на терену.

Овце мерино арл заштићују се у Француској вакци-ном против слинавке и овчијих богиња, затим поливалент-ном вакцином против енетретоксеније, а по потреби и против метиљавости, плућних власаца и црвених стронги-лида. Давању лекова обучени су и техничари и овчари.

У пиротском крају се све више поклања пажња ве-теринарској превентиви и заштити, али и поред тога вели-ки број оваца оболева сваке године од метиљавости, пиро-плазме, плућних и црвених паразита. Међутим, у Пироту је станица, односно Завод на чијој су фарми вршена испи-тивања имала свог ветеринара, те су ветеринарска превен-тива и лечење били једнаки превентиви, и лечењу оваца у рејону арла у Француској. Све су овце у Пироту вакцини-сане против антракса и ентеротоксеније. Редовно је ис-питивана балега, па је према интензитету инвазије преду-зимано лечење против метиљавости, плућних и црвених па-разита — стронгилида. Фарма је израдила базен за купа-ње оваца, те су сваке године после стриже овце купане противу шуге и других екто паразита у веталинском раст-вору.

СОПСТВЕНА ИСТРАЖИВАЊА И ЗАКЉУЧЦИ

Сопственим истраживањима дошли смо до следећих података и закључака:

Плодност: као елементи плодности обрађени су дужи-на бременитости, ближњење и јаловост. Дужина бременитости свих испитиваних оваца износи: $M=149,00$, $r=2,02$; $V=1,35$, $m=0,13$; варијације су биле од 140 до 156 дана.

Разлике у дужини трајања бременитости између увезених и ојагњених оваца у Пироту била је незнатна и биометрички није оправдана.

Проучавајући податке о ближњењу дошли смо до закључка да је проценат ближњења оваца мерино арл у Пироту износио 117,6% а оригинал у Француској око 110%.

Даље смо по генерацијама, посматрајући их упоредо и у истој старости, посебно испитивали плодност увезених, а посебно оваца ојагњених у Пироту. Испада да се плодност повећава са старашћу до 5 година, односно до 6 година, а да се затим опет смањује. Осим тога од старости од 2 године, када је плодност најмања, проценат ближњења увезених оваца и оваца одгајених у Пироту практично се не разликује, а највише оваца у Пироту било је у испитивању од 2 године старости. У трећој и четвртој години већи је проценат ближњења увезених оваца, али је у петој години плодности оваца ојагњених у Пироту већа за 12,3% него увезених вршњакиња, што нас наводи на закључак да се између увезених оваца и оваца ојагњених у Пироту не може констатовати разлика у плодности.

Јаловост је код испитиваних оваца износила 7,4%, а у Домен Ди Мерл у Француској око 6%, што потврђује да у периоду аклиматизације практично није дошло до повећања процента јаловости.

— Од свих јагњади угинуло је током испитиваног периода 4,6%. у Пироту није повећан проценат угинућа у поређењу са угинућем у Француској. Процент угинућа шиљежади је 2,8%, а одраслих оваца и овнова 6,6%. У раду се даје посебан преглед болести од којих су овце угинуле као и угинућа по генерацијама.

— Тежина једнодневне женске јагњади је 3,55 кг., а мукше 3,82 кг, женске јагњади од месец дана 9,27 кг, а мушке 10,03 кг, од 2 месеца 15,75 кг и 17,21 кг, од 3 месеца 21,80 кг и 24,41 кг, од 4 месеца 26,89 кг женских и 30,31 кг мушких јагњади. После навршених 12 месеци тежина женска јагњад била су 38, 50 кг, а мушка 51,34 кг. При посматрању тежине једнодневне јагњади и њиховог прираста по месецима нису уочене никакве разлике између јагњади I, II, III, IV и V генерације, те самим тим ни утицај аклиматизације на ову особину.

— Нема разлике у екстеријелним мерама, између увезених оваца и овнова и њиховог потомства ојагњеног и одгајеног у Пироту.

— У тежини тела не постоје разлике између увезених оваца и оригиналног мерина из арла, а ни између појединих генерација међусобно, јер се просечна тежина свих женских грла креће око 45 кг а овнова око 60 кг.

— Просечна тежина руна оваца износи $M=3,07$, $m=0,03$, $r=0,89$, $V=28,99$,

— Просечна тежина руна овнова $M=4,18$, $m=0,05$, $r=1,19$ $V=28,24$ варијације 1,20 до 8,40.

Није смањена количина вуне у односу на производњу вуне ове расе у Француској која тамо износи за овце до 3 кгр а за овнове до 4 кгр. Није утврђена никаква разлика ни у тежини руна разних генерација одгајених у Пироту.

— Просечан рандман вуне је већи него у оваца ове расе у Француској, што се може објаснити већим падавинама у Пироту, а нарочито пре стриже у мају месецу.

У просечној дубини прамена која у женских грла износи 7,12 см а у мушких 7,40 см нема никакве разлике између увезених оваца и овнова и њихових потомака I, II, III, IV и V генерације.

— Висина вунених влакана износи 6,04 см, а дужина 10,58 см. Просечан број вијуга износи 12,62, тј. није констатован никакав утицај аклиматизације на ову особину.

— Просечна финоћа вуне оваца износи 19,04 микрона (увезених 19,07 а код нас ојагњених 18,96). Просечна финоћа вуне овнова износи 19,85 микрона (увезених 19,58 а ојагњених у Пироту 19,90 микрона), тј. није испољен никакав утицај аклиматизације на финоћу вуне испитаних оваца. Како је финоћа вуне најважнији елемент квалитета вуне, а у старој и домаћој литератури је о утицају климе на финоћу вуне било много речи, то је овај закључак о непромењеној финоћи вуне у разним климатским условима од посебног значаја и упућује да се узроци различитим финоћама вуне траже у другим факторима.

Просечна дужина лактиције је 156,75 дана (увезених 149,50), а у нас ојагњених 165,35 дана, тј. знатно је дужа код нас због одређених селекцијских мера које су примењиване.

— Просечна количина млека увезених оваца износи 64,20 литара а у нас ојагњених 62,65 литара. Показало се да увезене овце немају већу млечност, јер је током упоредног посматрања оваца вршњакиња млечност била у корист оваца ојагњених и одгајених у Пироту.

Просечна масноћа млека износи 7,29%. Увезених 7,27%, а у нас ојагњених 7,31%), те није могао бити констатован никакав утицај аклиматизације на ову особину.

Сви подаци заједно посматрани показују да ни у једној од испитиваних особина није дошло до битнијих промена у оваца и овнова ојагњених и одгајених у Пироту I, II, III, IV и V генерације и оваца и овнова директно увезених из Француске. Стога смо нашим шеснаестогодишњим проучавањем утицаја аклиматизације на мерино алр расу дошли до закључка да аклиматизација мерино арла у условима пиротског краја није имала никаквих последица, већ се ова раса са успехом прилагодила условима новог краја, испољавајући своја нормална производна својства.

БОЖИДАР МИЛИЋ — КРИВОДОЉАНИН

**КРЕТАЊЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ
ИНДИВИДУАЛНИХ СЕЉАЧКИХ
ГАЗДИНСТАВА 1960 — 1969. ГОДИНЕ**

Пољопривредна производња зависи од географских, климатских, педолошких, агротехничких, економских, друштвених, културних и других чинилаца. У сваком крају земље ови чиниоци су различити и они условљавају и одређују карактер пољопривредне производње. Овде ћемо изнети само неке битне карактеристике кретања пољопривредне производње сељачких газдинстава у периоду од 1960 — 1970. године.

По попису пољопривредних газдинстава 1960. године на територији општине Пирот живело је те године 52 866 становника са 10 652 домаћинства. Од овог становништва било је 29210 пољопривредника, односно 55,25%.

По занимању својих чланова газдинства су се делила на пољопривредна, мешовита, непољопривредна и газдинства без активних чланова. Њихов однос био је следећи:

Пољопривредних 6742 — 63,19% (35,98 — 82,42%),

Мешовитих 3586 — 33,67% (17,58 — 60,00%)

Непољопривредних 172 — 1,61% (0,09 — 20,00%) и

Без активних чланова 152 — 1,43% (0,28% — 20,00%).

Међу овим газдинствима било је самодовољних 32,94%, дефицитних 13,20%, оних која узимају и дају радну снагу 10,65% и суфицитних 40,40%.

Газдинства са стално запосленим члановима било је 3758, односно 35,28% и то са једним радником 81,43%, са два 15,30%, са три 2,58% и четири и више 0,48%. Без стално запослених чланова ван газдинства било је 6894, односно 64,72% газдинства.

Међу укупним газдинствима било је: 1,43% без радне снаге, 6,35% са једним, 30,10% са два, 24,51% са три, 21,42% са четири, 9,44% са пет, 4,27% са шест, 1,69% са седам и 0,79% са осам и више радника.

Ова газдинства поседују 51836 ха укупне површине. Њу чине: пољопривредне површине 75,95 (86,87 — 61,08%),

обрадиве 70% (85,86 — 51,64%), оранице и баште 46,09% (55,56 — 26,97%), воћњаци 1,12% (2,02% — 0,66), виногради 3,60% (22,22 — 0,64%), ливаде 19,02% (2,02 — 23,17%), пашњаци 5,67% (1,26 — 9,35%), баре 0,25% (0,50 — 0,25%), шуме 21,65% (1,01 — 38,57%) и неплодно 24,14% (5,05 — 2,65). Бројеви у заградама означавају разлике у структури ових површина од II до XII имовне категорије. Те површине расту или опадају, али има одступања у појединим категоријама, али те неправилности нису тако изразите.

Укупне привредне површине износе 81764 ха, што значи да индивидуалне површине чине 63,47%. У десетогодишњем периоду укупне и пољопривреде површине, шуме и неплодно земљиште знатно варирају.

Површине под житима заузимају око 8742% од укупних ораница и башта, а остало је под поврћем, индустријским и крмним биљем.

Од жита сеју кукуруз, пшеницу, раж, јечам, овас, просо и хмељ. Раж, просо и хмељ гаје у планинским рејонима, а остала жита свуда. Још увек гаје и јари јечам у планинским селима. Гајење високордних сората пшенице и хетерозиса заузимају све више места. Највише ораница заузимају пшеница и кукуруз, а гаје се у приближним површинама. У десетогодишњем периоду површине засејане истом врстом жита знатно осцилирају.

Од поврћа гаје кромпир, пасуљ, боранију, грашак, нешто мало сочиво, бели и црни лук, купус и кељ, парадајз, папарику, мркву, а мало остало поврће. И у гајењу поврћа су карактеристичне велике разлике у засејаним површинама у току десетогодишњег периода.

Од индустријског биља гаје лан, конопље, шећерну репу, сунцокрет, дуван, а мало друге индустријске биљке. Разлике у засејаним површинама су знатне.

За сточну храну користе траву по пашњацима, сено по ливадама, парлозима, воћњацима и пострне биљке; затим крмно биље- црвену детелину, луцерку, грахорицу, нешто мање остале детелине, сточни грашак, кукуруз за крму, пострни кукуруз, сточну репу, мешавине лептирињака и жита, мешавину трава, мухар и нешто мање остало крмно биље. И код крмног биља карактеристичне су велике разлике у засејаним површинама.

Ове разлике у засејаним пољопривредним површинама стално мењају количински структуру приноса појединих жита, поврћа индустријског и крмног биља. Још више мењају ове односе неједнаки приноси ових култура у појединим годинама. Све то чини да су укупни приноси појединих земљорадничких култура различити у појединим годинама, како у укупним приносима, тако и по газдинствима и њиховим члановима. То се негативно одра-

жава како на домаћу потрошњу, тако и на вишкове ових производа за продају на тржишту. Ове разлике у приносима се још повећавају и по појединим имовним категоријама.

Међу воћкама највише је шљива, па јабука, бресака, крушака, трешања, а затим дуња, ораха, вишања, кајсија и других воћака. Гајење јагода кретало се од 1—19, а малина од 1—13 ха.

У општини има око 14458100 до 16049300 чокота винове лозе, од којих се хибриди крсту, у наведеном десетогодишњем периоду, од 53000—2600, односно до 1965. године, пошто их од 1966. године нема. Сва остала лоза је на америчкој подлози.

Приноси воћака по стаблу варирају до 10 и више пута у појединим годинама. Отуда велико варирање укупних приноса, као и приноса по газдинствима и њиховим члановима, што јако умањује исхрану воћем и његовим прерађевинама. Разлике у производњи меке ракије кретале су се у десетогодишњем периоду од 102—14936/хл, љуте од 9—598 хл, сувих шљива од 32—901 мц, осталог сувог воћа 37—374 мц, пекмеза од шљива од 48—984, осталих пекмеза од 41—258 мц, а остале ракије од 55—983 хл. Ове разлике говоре о тешкоћама у исхрани и продаји појединих газдинстава, утолико пре што се оне повећавају по имовним категоријама, односно опадају од општег просека. Све ове варијације у приносима воћака одговарају варијацијама у приносима винове лозе по чокоту, укупно и по газдинствима и члановима разних имовних категорија. Тако је у десетогодишњем периоду прерађено од 50271 до 125857 мц грозђа, а добијено од 4255—12226 хл ракије и 24601—60243 хл вина.

Зависно од разлика у приносима сена, траве са пашњака и крмног биља и коришћења шуме као сточне хране, зависи и држање броја стокe. Немамо прегледа за десетогодишњи период, пошто су ти подаци несигурни, јер се доносе на основу малог броја анкетираних газдинстава, зато ћемо навести податке о броју стокe из пописа индивидуалних пољопривредних газдинстава 1960. године, а у раду ћемо их допунити и са подацима за поједине године, макар колико они биле несигурни.

По наведеном попису било је коња 2811, мазги и мула 22, магараца 759, укупно товарне стокe 3592, говеда укупно 19936, крава и јуница 9493, оваца укупно 155763, оваца за приплод 94453, свиња укупно 20248, крмача 4368, живине 69508, кошница пчела 3852.

Газдинстава са коњима, мазгама и мулама и магарацама било је 2634, што чини 24,73% од укупних газдинстава.

ва. У просеку по газдинству било је 1,44, односно број товарне стоке се кретао по газдинствима имовних категорија од 1,40 — 2,29. По имовним категоријама нема много разлике у држању товарне стоке. Немају товарне стоке 75,27% домаћинства, што чини велики недостатак у производњи газдинстава, особито у брдовитим селима, где је привредни значај товарне стоке још увек велики.

Број газдинстава са говедима износио је 7930, са кравама 5981. Њихов број расте до осме имовне категорије, а од девете опада. Међутим, укупан број говеди и крава по газдинствима пропорционално је растао од III и II до XII имовне категорије. У структури газдинстава са стоком по имовним категоријама у односу на укупна газдинстава учешће газдинстава са товарном стоком је незнатно до V, а нешто веће до VIII, а од XI прелази 50% од укупних газдинстава. Учешће газдинстава са говедима и кравама је испод 50% у односу на укупна газдинстава до IV имовне категорије, а од V и даље учешће газдинстава са говедима креће се од 70—95%, а са кравама од 58—76%. Учешће газдинстава са говедима у укупним износи 74,45%, а са кравама 56,15%. Ово показује да је 43,85% газдинстава без крава. То се веома негативно одражава на исхрану млеком и млечним производима у том броју газдинстава. Од укупног броја говеди телад чине 11,41%, телад преко 5 месеци и јунад 17,36, краве и јунице 47,62%, бикови за приплод 0,02%, волови 23,42%, а радне краве, 42,44%, а од укупног броја крава 89,12%, што је неповољно због смањења млечности крава које се негативно одражава на исхрану становништва и смањење вишкова за производњу. Од укупног броја газдинстава са кравама са једном кравом је 45,04%, са две 51,98%, а са три и више 2,97% газдинстава, што опет повећава разлику у добијању млека.

Број газдинстава са овцама износи 7052, односно 66,20% од укупних газдинстава. У просеку број оваца по газдинству износи 22,09, а оваца за приплод 13,39. По газдинствима разних имовних категорија овај број се креће за укупне овце од 5,68—73,14, а за овце за приплод од 3,68—43,13, што указује на велике разлике у држању укупних и оваца за приплод у газдинствима разних имовних категорија. Структурално учешће газдинстава са овцама и број укупних оваца и оваца за приплод расте до осме имовне категорије, а у деветој и даље опада, због мањег броја газдинстава. Број газдинстава са овцама без јагњади износи 6978. Од тога броја до два грла имају 8,04% газдинстава, од 3—4 грла 10,52%, 11,44% са 5—6, 18,19% са 7—10, 23,85 са 11—20, 22,71 са 21—50, 9,40 са 51—100, 5,02% са 101—200 и 0,06% газдинстава са преко 200 оваца.

Од укупног броја оваца 8,97% су мерино, 22,23% јагњад, 14,23% шљежад, 2,60% овнови и јалове овце и 60,64% овце за приплод.

Број газдинстава са свињама износи 8616, односно 80,89% од укупног броја газдинстава. У просеку број свиња по газдинству износи 2,35, а крмача и назимица 0,51% грло. По имовним категоријама број укупних свиња по газдинству креће се од 1,25—3,19, а крмача и назимица од 0,18—0,77. Учешће газдинстава са свињама по имовним категоријама у укупном броју газдинстава креће се од 41,61 — 94,15% газдинстава. Број газдинстава са свињама без прасади износи 62,19% од укупног броја. Од тога је 67,18% са једним, 23,22% са два, 6,27% са три и 3,34% са четири и више грла. У укупном броју свиња прасад до 5 месеци чине 51,67%, назимад 21,65%, крмаче и назимице 21,57%, беле расне крмаче 0,17%, нерастови 0,39%, свиње у тову 4,81%. Све ово показује да је међу укупним домаћинствима највише оних која држе свиње, да број свиња по газдинствима зависи од величине поседа и да је више од две трећине газдинстава са једном свињом.

Број газдинстава са живином је 9955, односно 93,46% од укупних газдинстава. У просеку број живине износи укупно 6,98, а кокошију 6,84 комада. По имовним категоријама број живине расте по газдинствима од 4—10 комада. Број пловака по газдинству износи 3,21, гусака 3,15, а ћурака 1,71. У структури укупног броја живине на кокоши долази 97,93%, пловке 1,54%, гуске 0,21%, а ћурке 0,32%. Број газдинстава са кошницама је 885, односно 8,31% од укупних газдинстава. По једном газдинству било је 4,35 кошница. Са покретним сањем било је 71,29%, а са непокретним 28,71% кошница.

Овакво стање у сточарству показује да говедарство и свињарство, а уз то и живинарство, чине главне врсте стоке и да су оне од знатно већег економског значаја за газдинство него коњарство и овчарство, мада и овчарство има велики значај. Карактеристично је да су у приближно одговарајућим односима поједине гране сточарства, што карактерише аутаркичан значај сточарске производње. Ово је карактеристично у првом реду због аутаркичности укупне пољопривредне производње у брдским селима општине. Неповољно је што постоји велики број газдинстава која немају поједине врсте стоке. На жалост, немамо података који показују колики је број газдинстава која немају стоке уопште. Постоје велике разлике у држању појединих врста стоке по домаћинствима разних имовних категорија. Немање стоке по појединим газдинствима и неједнаки њихов број неповољно се одржавају на потрошњу газдинства у белом мрсу и месу.

Са радном стоком има 7730, односно 72,57% од укупних газдинстава, а без радне стоке 2922, односно 27,43% газдинстава. Од газдинстава са радном стоком, дају стоку у најам 7,79%, не дају стоку у најам 92,27%, а не узимају стоку у најам 7,73% газдинстава. Газдинства са радним говедима има 7345, односно 95,02% од укупних газдинстава са радном стоком. Са коњима, мазгама, мулама и магарцима опремљено је 4,98% газдинстава. Од газдинстава са радним говедима и радним кравама опремљено је 62,61%, воловима 27,05% (1987), а кравама и воловима (759) — 10,33%. Са једном радном кравом опремљено је 33,94%, а са две 66,06% газдинстава; од газдинстава са воловима, са једним волом опремљено је 8,30%, а са два 91,70%. Од газдинстава са кравама и воловима 90,2% спремно је са два, а 9,88% газдинстава са три и више сточних грла. Опремљеност газдинстава са радном стоком расте по величини имовних категорија. Газдинстава која наводњавају било је 7304.

Из наведених података може се углавном закључити следеће:

1. Заосталост пољопривредне производње.
2. Мали прираст становништва и одлив радне снаге са села онемогућавају интензивирање пољопривреде (пored других чинилаца).
3. принуђеност чланова домаћинства да се запошљавају ван поседа и кад немају вишкова радне снаге.
4. Аутаркичност у пољопривредној производњи и одсуство планске рејонизације производње према природним условима.
5. Неповољна структура газдинстава по занимању.
6. Стално осцилирање привредних површина по годинама, као и свих пољопривредних култура, што илуструје несигурност у производњи и стално мењање култура у производњи према обиму производње.
7. Велике разлике у приносима култура, воћака и винове лозе по појединим рејонима.
8. Различити приноси по домаћинству изазивају економске поремећаје у економици газдинстава у погледу исхране, продаје вишкова и унапређења пољопривреде.
9. Велике осцилације у приносима траве, сена и крмног биља изазивају промене у држању броја стоке, што изазива поремећаје у производњи белог мрса и меса и броју стоке за тржиште.
10. Велике разлике у приносима пољопривредних и сточних производа по годинама и рејонима производње повећане су још већим разликама по имовним категоријама домаћинства, што повећава њихову економску угроженост.

11. Недовољна опремљеност газдинстава радном снагом, пољопривредним оруђима, справама и машинама.

12. Недовољна кооперација индивидуалних сељачких газдинстава са земљорадничким задругама због неповољних односа за сељачка газдинства, што онемогућава видније унапређење индивидуалне пољопривредне производње.

13. Непостојање кредитирања пољопривредних произвођача од стране банака.

14. Непостојање економског стимулса сељачких газдинстава доводи до стагнације, а у неким гранама производње и до опадања.

15. Велика разлика у откупу пољопривредних производа сељачких газдинстава и цена у малопродаји и разлике цена за пољопривредне производе онемогућавају сељацима вишкове којима би унапређивали своја газдинства и подизали животни стандард, као и давали вишкове за исхрану градског становништва и извоз у стране земље.

Др ТОДОР ВАСИЋ

**ПРИГРАДСКЕ ПОЈАВЕ ИЗАЗВАНЕ
РАЗВОЈЕМ ИНДУСТРИЈЕ
У ПИРОТУ**

Друштвени процеси који се врше на подручју Понишавља, респективно и града Пирота у послератном развоју нашег друштва, својим општим одликама уклапају се у шири систем појава које превазилазе чак и границе Југославије. У елементарном смислу, ови процеси, као одређен логични ред и као конкретне појаве, могу да се посматрају у многим аспектима. За овај тренутак нас занимају одређени облици у којима се испољава процес насељавања сеоског становништва у граду и на његовом домаку, а који је изазван релативно брзим развојем локалне индустрије од 1956. године па надаље.

Овај процес се одређује као приградске појаве и посматраћемо га само кроз категорије: приградска насеља и села, село у граду и грађанин — сељак.

ПРИГРАДСКА НАСЕЉА И СЕЛА

Основна и најизразитија приградска појава су приградска насеља и села која рапидно настају, односно мењају своју физиономију и дају посебан печат градском агејату. Смернице миграционог процеса одређене су гравитационим центрима. Међутим, ови центри нису увек спремни да приме све који према њима гравитирају, па се зато успут ставарају, да их тако назовемо, миграционе оазе. Прве такве оазе су крајпругашка села. Али њихова приременост је очигледна. У кретању у правцу индустрије крајњи циљ није половина пута. Значи, у коначној линији место пребивања и место рада треба да се сједине. Логика оваквог процеса се огледа у масовном приливу нове популације по градовима, нарочито онима који израстају у индустријске центре. Навала покретног становништва стихијно је деловала на миграционе центре — постављала је неочекиване проблеме: урбанистичке, комуналне, кул-

турно-просветне, социјалне и друге. Међу њима најоштрији су урбанистички и комунални. Придошлице су градили, граде и данас, без плана и реда: „Само мало крова над главом, тек да се има где да ноћи, да се склони од непогоде“. Урбанисти су омећили градове, резервисали рејоне за праву изградњу града, рејонизирали и шира подручја. Мигрантима је остало подручје изван ових граница и они су се оријентисали на њега. А затим град се и даље шири, обухвата и овај појас, настоји да створи у њему град и поставља нову границу која опет постаје насеље.

Тако се стварају предграђа која постепено, даљим ширењем границе града, прерастају у градске појасеве радничких насеља која се ипак уклапају у градску средину

Међутим, то нису приградска насеља. Сам појам „приградско насеље“ је непрецизан. Њиме може да се обухвати нека под посебним условима насељена зона, која по обиму, садржини и форми може да представља целину за себе. Иако је обухваћена граничним појасом града, ипак није интегрални део града, по нечему је издвојена од града, налази се дакле при граду, али по својој популационој, грађевинској и социјалној суштини није град. Могла би да се назове приградским насељем. Међутим, његова привременост је логична и очигледна. Врло брзо ово насеље губи своје специфичности и утапа се у општи амбијент, разуме се, уносећи и део себе у њега, па се просто измигољило као тип насеља баш у моменту када се мислило да је као такво већ омећено. Непремостива је тешкоћа, што се не могу утврдити границе градског и приградског. Зато ће приградска насеља егзистирати као појава све док се стихијно стварају насеља по ободу градских формалних граница.

Сеоски елеменат који се везује за градску привреду, без обзира да ли живи на селу или у граду и око града, остаје граничан. Ретко се сељак настањује у градском средишту. Он не може одједном да прихвати и да схвати град у свим његовим појединостима. Њему град и није потребан у моменту доласка, осим за остварење одређених економских и породичних интереса. Зато се и настањује на ивици града која омогућава и лак излаз, непосредну везу са природном средином и повољне услове за коришћење градских радних и осталих погодности. Економски тачно се налази на граници између градске и сеоске, природне средине. У таквим просторним условима он је у могућности да задовољи своје материјалне интересе као примарне а и своју активистичку традиционалну чежњу за селом, да просто своју сеоску физиономију испоји кроз непосредан додир са малим исечком природе која ће, ако

не у ширим размерама, бар у виду једне баштице око куће, стално продирати кроз задња врата и дочаравати му слику до краја нсдоживљеног села.

Много је реалнија и константнија појава приградских села као већ формираних насеља изван и испред савремених утицаја индустрије. Ова села су погоднија од градских зона створених стихијом високе фреквенције насељавања градског подручја. Сељак прелази у град са незнатно измењеном социјалном физиономијом. Град му је туђ. Он је место где треба и где ће моћи да се оствари замишљени интерес, али не и место где ће моћи до краја да се иживи његова сеоска социјална физиономија. Зато је он спреман и на напор, на вишечасовна путовања и на друге тешкоће које доживљава на релацији од свога села до града.

Оваква тврдња није искључива. Свакако приличан део сељака, подизањем куће у самом граду или на домаку града, али у његовом непосредном гравитационом рејону, кардинално решава проблем пресељења у град. Овим се покрећу и многа друга питања која се односе на проблематику структуралне мобилности сеоског становништва, али за нас је овде потребно само да подвучемо још једном чињеницу да сељаку мигранту више конвенира приградско село него сам град, не само из економских разлога, иако су они од фундаменталног значаја.¹⁾ Тиме се и процес насељавања упрошћава: не морају да се испуњавају урбанистички захтеви, а могу да се задрже стари начин живота и стари односи. Истина, све то може да буде зачињено детаљима, које град неосетно и невидено утискује, али таква промена није толико фрапантна да не би била прихватљива.

1) У једној анкети коју је спровела и обрадила група стручњака Института за економику пољопривреде — Београд, наводи се да у неким радним организацијама у Нишу (ЖЗП и „Јастребац“) има 35% радника запослених од пре другог светског рата, који живе још увек на селу и не само што не продају, него још и купују земљу. Према њима: „Ово је интересантно за извлачење закључака о мобилности и трансформацији ових друштвених категорија. Треба знати, да уколико једна друштвено-економска група становништва има дужу традицију, утолико она показује већу виталност за остајање у постојећем статусу. Ова испитивања показују такође да радници — сељаци немају намере да се врате у пољопривреду, али исто тако и да у највећем проценту желе да задрже овај постојећи друштвени положај.“ (Светозар Поповић, др Обрен Благојевић: „Неки проблеми друштвено-економских кретања на селу у подручју среза Ниш“, општи увод и закључци, страна 15 — неиздата скрипта).

На тај начин се формирају приградски ретенциони центри који најчешће имају свој стари део, старо село и нови део са примесима нечега градског. Оваква насеља могла би да се квалификују као приградска. Али, она су само спољна, релативно трајнија форма једног процеса који се не зауставља. У сасвим догледној будућности ова насеља, са повољнијим комуникацијама, брзо ће прерасти у делове града, у конурбацију и изгубиће своју физиономију села, свој сеоски индивидуалитет. У форми таквих приградских села на подручју горњег Понишавља појављују се још увек као симптоми. Тако у непосредној близини Димитровграда израста село Жељуша, а у непосредној близини Пирота села Ђиљан и Градашница. Према последњим пописним подацима она не израстају ни оном брзином ни на овакав начин какав је то случај са насељима у непосредној околини Ниша.²⁾

Њихово становништво се нагло повећава у последње време тако да данас већ представљају доста привлачну снагу за мигранте из других удаљених насеља. Али, перспектива ових села је њихово уклапање у град. Зато потенцијално она имају исту будућност какву имају сва зонална насеља по ободу граничног грађевинског рејона Пирота.

Приградска насеља, односно села, не само што не смањују своју популацију, него се механички увећавају оном радном снагом која гравитира према граду, али услед повољнијих економско-социјалних услова задржава се на прилазима града. На подручју Пирота још нема изразитих случајева таквих села, као што их има у снажним индустријским центрима какви су Ниш, Београд, Загреб итд. Али оно што постоји симптоматично указује да ће се у сасвим блиској будућности исти процес и ту одвијати. На пример, село Градашница код Пирота губи карактер села. Оно постепено постаје део Пирота, иако има своје традиционално сеоско језгро. Дерурализација тога села, под дејством близине града, перманентно се вршила, али на устаљени начин до краја 1962. године. Међутим, када је 1963. године дошло до клизања земљишта у средњем Високу и затварања реке Височице, становништво тога подручја, а пре свега потопљеног села Завоја, иначе познатог као најинертнијег у читавом крају, почело је нагло

²⁾ У радијусу од 8 км. око Ниша сва села нагло механички повећавају своју популацију. Међу њима су изразита: Доња Врежина, Доње и Горње Међурово, Доњи Комрен, Кнез Село, Медошевац, Трупале, Јелашница, Брзи Брод, Нишка Бања и Поповац.

да се сели. Већина ових исељеника прекинула је пут до Пирота насељавањем одмах поред села Градашнице.³⁾

Брзо насељавање села у непосредној близини градова, индустријских центара погодвало је и економски и урбанистички. Боље речено, непостојање урбанистичких захтева и минимална формална процедура око изградње стамбених објеката везује дошљаке за таква села, јер у њима може да се гради било где и било како у сагласности са могућностима и укусом насељеника. Осим тога у овим насељима настањује се и један део радника из града због јефтинијих станова, па се зато нагло повећава број домаћинства са приходима из непољопривредне делатности.

Под дејством оваквих процеса у граду се стварају нове друштвене појаве као синтеза утицаја села и града. Међу њима за нас су интересантне две основне: село у граду и сељак грађанин.

СЕЛО У ГРАДУ

Село у граду је фигуративан израз. Под њим се не разуме село у смислу урбане целине. По својој спољној форми осим у насељима такозване слободне изградње, ова насеља задовољавају све урбанистичке формалне захтеве. У том смислу она су интегрални део градске целине. Међутим, када се ради о њиховој економској и социјалној садржини, она девирају ка нечему граничном, полутанском. У том смислу таква насеља би могла да се назову урбанизованим селима са урбалним оквирима и сеоском садржином.

Данас сваки град, па и најмањи, оивичен је групама насеља сачињеним од нових зграда, са зеленилом иза кућа обојеним махом живим бојама које треба унеколико да надоместе колорит поља. Но то нису декоративне шумице, него корисни амбијент у коме, од воћака па до пасуља, има од свега помало. Ту је, разуме се, и минијатурни кућак економског простора: свињац, кокошињац и понегде и мала штала за краву или козу. Дакле: село у допуњеном и реформисаном облику.

И унутрашњост зграда дочарава нешто полутанско. Као дречећи израз наметнутог укуса купују се намењ-

³⁾ Далеко изразитији случај су нека села на прилазима Ниша као што су: Брзи Брод, Доњи Комрен, Медошевац. У овим селима поред тога што се повећава број становника карактеристично је да се нагло повећава број домаћинства која имају изворе приходе од непољопривредне делатности.

гаји за собе без стварне функционалне вредности. Обично се иде у крајности: или је сиротињски намештена чак и код повољнијих материјалних услова, тачно у духу унутрашњег уређења једне пристојне куће на селу, или се пак иде у крајности до некомфорности. Тешки нефункционални намештаји, богато декорисане тзв. комбиноване собе, закрчавају читав простор у соби и служе више да испољавају понос њихових сопственика са карактером минијатурне изложбе. У тако намештеним собама не обитава се. „Она је само за госте“. Носи стално мирис смоле и политуре. Да би се оваква амбиција задовољила, не преза се ни од изузетних материјалних лишавања, чак и до изгледањивања.⁴⁾

Ово није усамљена појава него читав талас који се љубоморно и доследно спорводи без обзира на све материјалне тешкоће кроз које мора да се прође да би се удвољило овим нерационалним схватањима. Све ово може да се провери на свим релацијама наше земље у којима се врши процес убрзане миграције. Довољно је да се само зађе у новонасељене рејоне било којег града па ће се видети да су скоро сви домови о којима је реч посебни оквир једне те исте рурално-урбане средине.

СЕЉАК — ГРАБАНИН

Село у граду као феномен неразлучно је везано са појавом нове физиономије човека кога називамо сељак — грабанин. Са преласком у град сељак не постаје преко ноћи његов неодојив део, до краја идентификован с њим. Ноторна је чињеница да је он у одређеној дистанци у односу на град највише због урбанистичког разлога, а затим и због могућности да се бави допунским пољопривредним делатностима. Међутим, то је само једна, истина значајна, од појава које играју улогу узрока у динамици сеоског становништва. Далеко је значајнији и садржински дубљи чинилац економска и ментална везаност за природну средину са изгледима на двоструке, квалитативно различите изворе прихода. Као да се врши

⁴⁾ У току испитивања у једном нишком насељу — Крива Ливада — једна домаћица досељена из околине Пирота недвосмислено је изјавила: „Ја хоћу да си напуним собу намештајем па макар смањила напола трошкове за исхрану“. На инсистирање: зашто, када то не води ниуколико побољшању њиховог стандарда, одговорила је: „Када имају други, хоћу да имам и ја“. Узгред речено, у соби су биле две софе, трпезаријски сто са столицама, велики комбиновани орман и три фотеље. Ако би се желело да се користи нешто од намештаја, онда је морао један део да се износи у предсобље.

синтеза двеју противречних друштвених појава у једну нову у којој се рефлектује свака са својим специфичностима. Ту као да се остаје на позицијама неизмењених елемената. Али појављује се ипак нешто ново, битно различито од синтезираних објективних чинилаца. То ново је менталне природе и испољава се у посебном односу тог људског елемента према својини, према раду и према другим учесницима у раду и у асоцијацијама.

Значи, силазак из једног села у друго није строго паметан пут конкретним градским околностима, него и нечим ископским, које је већ прерасло у психички феномен. Сељаку, откинутом из природне средине, највише конвертира слична, значи, нако реформисана ипак сеоска средина. Она може да буде само прелазна етапа, али као таква нужна је.

Прелажењем сељака у град не кида се однос са селом и са земљом. Просторно посматрано, он може и да се прекине. Али то је само тренутак, моменат преношења путем купопродајне трансакције свога поседа са удаљеног простора ближе граду. Велики број непољопривредних домаћинстава у приградским селима је фиктиван. То су они „ускоци чији пољопривредни пртљаг“ још није стигао. Управо они су само скратили пут до града, али га нису прекинули. Још два задатка пред њим стоје: направити кућу и створити окућницу која прелази карактер обичне баште. Значи, процес се етапно одвија: прво се тражи радно место које може да буде удаљено и на десетине километара, а затим долази подизање куће уз град или у његовој околини. Тако се ствара стационарно гнездо а после тога се купује и која парцела, која ће најчешће бити уписана на име родитеља или других најближих сродника, да би се тако сачувала права из радног односа, која могу да буду поседовањем земље угрожена. На тај начин се задовољава полутанска психологија новог члана у градској средини.

О томе посредно говоре подаци о понуди и потражњи обрадиве земље. И поред брзе промене у професионалној структури понишавских села, нарочито у приградским рејонима, понуда земље на продају није квантитативно онолика како се очекује. Но и поред тога она би могла да да удовољи откупној снази пољопривредних организација, јер у приградским рејонима је већа од интерне потражње. Међутим, нагли прилив радне снаге из планинских села врши непрестано притисак на ослобођени вишак об-

радиве земље, па се зато понуда и потражња или изједначавају или потражња надмашује понуде.⁵⁾

Ово само доказује да сељаци пољопривредни радници који се укључују у индустријску производњу у граду при коме се насељавају желе да се, поред радом у индустријском предузећу или у некој другој делатности, баве и пољопривредом чиме би задовољили своје материјалне интересе али сачували и пољопривредни посед, као ослонац за евентуални случај ако би остали без посла изван пољопривреде. Међутим, бавити се двоструким занимањем је скоро неостварљиво, јер интензивна индустријска производња захтева целог човека. Значи, онај који учествује у њој није у стању да успешно обавља и неки други посао. Или са другог аспекта: ко троши своју радну снагу на другим пословима не може да буде индустријски произвођач. Посматрано овако или онако, реперкусије су очи гледне како на рад на индивидуалном пољопривредном поседу, тако и у индустријском предузећу.

Али то је само једна страна проблема. Сељаци — радници, ментално и економски везани за село, осећају се неукључени и у индустријском предузећу. Неопредељени до краја, они се распињу између фабричких хала и својих поседа и, и на једној и на другој страни, не дају оно што се од њих тражи и очекује. Хумани разлози уплели су се у конјуктурни дух материјалне производње и поставили захтеве за заштиту радника, за одређено време, за одмор, за рекреативне предахе. Међутим, сељак — радник не може да осети користи од свега тога. Он баш то време испуњава најинтензивнијим радом на свом поседу. Ови разлози доводе и до тога да радници — сељаци у доба сезонских радова траже боловања или неоправдано изостају. У медицинску службу може се имати поверења, али један лекар не може да уђе у све појединости махинације

⁵⁾ Када се упореде општи процеси цена земље за Југославију и за социјалистичке републике са просеком цене земљи у ужем подручју Нишаве, тј. непосредно поред Нишаве, онда је цена земље у околини Пирота три и по пута већа. Истина, овде се ради не о просеку цене земље на читавом подручју горњег Понишавља, него само о земљи у долини Нишаве, али и поред тога разлика у цени земље у Понишављу у односу на остала подручја Југославије далеко је виша.

да се изнуди боловање. Зато има много лажних боловања.⁶⁾

На овај проблем надовезују се нови. Тако, постављају се питања квалификованости за рад. Сељаци — радници, који нису рашчистили са својом оријентацијом, нису нарочито заинтересовани за побољшање својих радних квалификација. Индолентни однос према раду у предузећима реперкутује се и на њихов однос према стручном усавршавању. Такви радници обично „немају времена за такве ствари“, за дошколовањс. Важно је да се остварује просечан доходак и користе бенефиције социјалног осигурања, остало стоји у задњем плану. Зато се проблем квалификације у нашој производњи данас поставља као најакутнији. Чине се покушаји да се то питање реши, међутим, први резултати и на плану рада и на плану стручног квалификовања и на плану заинтересованости за укупан живот привредних организација код сељака — радника оствариће се тек пошто се битно измени поред економско-социјалне и њихова ментална структура.

Покрстљивост сеоског становништва, поред већ изнетих нужних појава, изазива и низ пролазних, пратећих феномена. Међу овима посебна пажња треба да се посвети појави акултурације, која за собом пораба нове, не ма-

⁶⁾ Дрвни комбинат „Полет“ у Пироту увео је контролну службу која има задатак да прати правилност коришћења боловања и одсуствовања. На самом почетку рада те службе, само за 15 дана, она је утврдила 6 случајева злоупотребе боловања. Један радник је успео да оствари дуже боловањс. Провером контролног органа утврђено је да је тај радник преузео посао око израде столарије за читаву једну кућу у свом селу. Краткотрајна боловања скоро редовно су везана за акутне послове на поседима: прскање винограда, жетва, копање кукуруза итд. То је феномен општег калатера у југословенским размерама.

У циљу утврђивања начина коришћења боловања по категоријама радника из града и села извршио сам истраживања у предузећима „Тигар“ и „Сарлах“ и утврдио да је ово изостајање неуједначено у односу на цитиране категорије. Обрачуном утврдио сам да је сваки радник из града просечно боловао по 14 радних дана, а неоправдано изостао по 0,61 радни дан, док радници сељаки боловали су просечно сваки по 18 радних дана а изостали по 0,89 радних дана. Фреквенција боловања расте у складу са појединим сезонама пољопривредних радова. Највише боловања и изостајања има у априлу, јуну и августу, иако су јули и август месеци у којима се користи годишњи одмор. Код радника из града, пак број неоправданих изостанака повећава се када су у питању празници, нарочито после празника, и то највише због пијанчења.

ње значајне, појаве. Свакодневним кретањем мигранти долазе у додир са разним културним срединама које код њих — у њиховој свести — непаметнуто остављају трагове, врше судбоносни утицај на преформирање њихове личности. Ови утицаји махом делују на развијање позитивних личности. Из њих израста нова физиономија нашег човека, спремног да прихвати терете које намеће перманентни прогрес. Међутим, из мешања културе произилазе тзв. културна застрањивања — девијација које својом оштрицом, својим крајностима, прелазе границе дозвољене девијантности и прерастају у недозвољене, чак и кажњиве радње.

У последње време у нашој штампи нештедимце се користи израз „силеција“. Ми нисмо склони да ову појаву припишемо културно потиснутој мигрантској сеоској средини. Али несумњиво она је израз нечега скоројевићевског, онога што се креће на граници између стабилне социјалистичке културне усмерености и изумирућег остатака једне раздробљене, размрвљене на ситне неповезане делове, класно уоквирене културе. Први опоненти јединственог послератног радног елана регрутовани су из редова младих људи декласиране буржоазије. Под утиском још свежје класне прошлости и са веровањем у привременост нових струјања, они су ниподноштавили радни елан генерација изашлих из револуције па су, пасивном резистенцијом, у виду фрајерства, натегнутог слободоумља и моралне разузданости, настојали да се кроз негативно афирмацију.

Са нестанком материјалне подлоге ова појава се нечујно угасила. Али нови покрети, нова мешања људи са посебним менталитетом, изазвала су нове кризе на подручју менталних кретања. Један део покретног становништва, оставаљујући за собом традиционалне, а не освојивши нове културне вредности, примајући само њихове површинске облике, у тежњи за афирмацијом, не преза ни од чега. (Термин афирмација узима се у најширем економском, психичком и социјалном смислу). Индолентно понашање по возовима, безобразан однос према ма ком било, силецијско малтретирање по ћуди напасника; све то толико је зацарило на појединим мигрантским релацијама, да су доведени у питање чак и безбедност и углед како личности тако и службених органа.

Ове појаве делују као сведочанство једног прелаза у ново и непознато, када силе стихије надвладавају над хуманим и често, на жалост, служе као средство за истицање, за похвалу, за самопотврђивање. Оне су маргиналног карактера, нијанса прелаза у ново. Али, као чињени-

ца, делују у смислу сагледавања једног феномена према коме ни наука, ни пракса ни друштво не могу да буду равнодушни.

Ово су појаве које падају у очи и које стоје на путу прогреса. Али, не значи да су апсолутне. Маса радника регрутована је са села. Многима су већ приметни трагови. Они се само сећају свога порекла и освеже своје успомене за време одмора.

Сигурно је да сви корачају истим стазама, али не сви сигурним кораком. Многи поклецају, осврћући се назад, неки стално гледају назад а покушавају да корачају у ритму за другима, застајкују на путу тражећи моралне подршке. Ипак, маса се креће. Револуције су немогуће без тешкоћа. У коначној линији ипак побеђује оно што је напредно, што носи у себи клицу прогреса. Али увек ће у себи задржати и трагове онога од чега је то напредно изаткано

Дипл. инж. арх. ДРАГОЉУБ АЛЕКСИЋ

**ИЗГРАДЊА МАЛИХ СТАМБЕНИХ
КУБА У НИЗУ —
НАЈРАЦИОНАЛНИЈА
И НАЈКОМФОРНИЈА ЗА ПИРОТ**

У Пироту се од ослобођења непрестано граде станови. Разматрање те двадесет педогодишњице изградње и добрим делом непосредно учешће у њој донели су корисне закључке. Из студија досалашње стамбене изградње, у овом саопштењу задржао сам се на питању какав је стан потребан Пироћанцу, обзиром на његове специфичности у карактеру и навикама.

Индивидуална изградња станова у протеклом периоду расла је и развијала се у просеку истим темпом као и у целој земљи. Осцилације које су биле у интензитету градње биле су функција од могућности кредитирања, доделе локација и сличних услова. Наглашавам индивидуалну стамбену изградњу, јер је она у почетку била једини облик стамбене изградње.

Први почетак, још симболички, изградње станова у већим блоковима, организован од стране друштва, пада 1945. године, када су завршена три објекта са по четири стана, док озбиљнија изградња станова у великим блоковима почиње тек 1957—58. године.

Чак и после тога, индивидуална изградња малих стамбених зграда и даље по обиму изградње чини 80 и више процената од укупне изградње станова.

Због тога је стамбена изградња у Пироту и била предмет мог проучавања баш кроз развој изградње индивидуалних зграда.

Првих година, још увек комотни са површинама за стамбену изградњу, додељивани су такви урбанистички услови да се на плацу димензије 15 x 30 метара изграђивао по један стамбени квадрат или стамбени „ГЕ“ (против кога смо се касније борили, јер је све више постајао униформни тип).

Овај тип индивидуалне стамбене зграде, пиротске, од првобитне концепције, претрпео је у периоду од 1945. до 1965. године, значи за двадесет година, своју еволуцију, преко двојних зграда, преласка од приземља и сутурена на чисто приземље и спрат, кроз извесне естетске коректуре, као што је почетак двоводних кровова (што је лотле важило као некакав војвођански стил), да би се најзад дошло до сасвим савремене концепције индивидуалне стамбене зграде у низу у насељу „Тигар“. Нисам случајно рекао да је пиротски индивидуални стан **трпео** еволуцију, због тога што је она добрим делом и усмеравана административним мерама.

На тај начин, за протеклих двадесет до двадесет пет година, од приземних, сасвим, буквално индивидуалних стамбених зграда, дошло се до индивидуалних станова у спратним низовима, који и даље задржавају све позитивне особине и предности над становима у великим блоковима, а добијају низ предности над малим зградама, нарочито у погледу економичности изградње.

У време када су грађене две спратне зграде са по 4 стана код бивше кафане „Ладна вода“, оне су третиране као стамбени блокови. Данас, индивидуалне стамбене зграде у низовима који се граде у насељу „Тигар“ имају и више станова у низу и више су.

Данас, када се планира изградња нових станова било да су средства за то обезбеђена или их тек треба планирати, увек је присутна дилема:

Какве станове (махом) градити у Пироту — у великим стамбеним блоковима или у индивидуалним зградама?

Мишљења су врло често подељена. Једни заступају блокове, углавном грађевинска оператива и нски који желе изградњу центра, други су за решење у индивидуалним зградама. Мишљење које о овом питању заступам, и које је основна поента и наслов овог саопштења, базирам на често стручним студијама ове проблематике, независно од тога што сам један од идејних творца насеља „Тигар“, где је заступљена скоро искључиво изградња станова у низу.

Моје тврђење да је за Пирот најрационалнија стамбена изградња у низовима и да она пружа њиховим становницима највећи комфор, илустроваћу само са неколико података.

Шта је, заправо, стамбени низ? — Ништа друго до један прави низ индивидуалних стамбених зграда, споје-

них заједничким зидовима у групама од по 4,8,10 па и више станова.

Један стан у низу има све позитивне карактеристике индивидуалне стамбене зграде. Сваки стан има своје темеље, подрум, свој таван и кров, где је искључена могућност да овај одгозго смета ономе доле буком или бацањем прашине итд. Сваки стан има сопствени улаз из дворишта и споредни улаз за економски део дворишта. Суседи су прави добри суседи, али сваки на својој територији и немају заједничке ходнике и друге просторије.

Пошто су такви станови висине приземља и спрата, у приземљу су смештене дневне собе и кухиње, а на спрату собе и купатило.

Анализа површина плацева потребних за изградњу станова даје велику предност стамбеном низу у односу на строго индивидуални квадрат. На пример: за један низ са мањим становима корисне површине 60 до 75 квадрата (који и није тако мали), са ширином фронта према улици, потребно је 115 метара да би се сместило 30 таквих станова (један стан захвата 3,85). На том истом уличном фронту могло би се сместити само седам и по строго индивидуалних зграда.

Овакво коришћење стамбених парцела приближава се густини стамбене изградње каква је у троспратним и четвороспратним блоковима, где ни издалека нема оног комфора и других предности које пружа индивидуални стан у низу.

Аргументи неких урбанистичких планера, који заступају мишљење да треба станове градити углавном у високим објектима, базирају се на економичности изградње, бољим коришћењем простора и постојеће градске инфраструктуре. У то име и са тим аргументима (углавном) се и планира будућа стамбена изградња Пирота.

Треба имати у виду још неке чињенице, ако желимо упоредити до краја индивидуалну и блоковску изградњу станова:

— Није тачно да треба више градског простора за зграде у низу. Приликом анализе потребне површине за блоковске објекте, углавном се узима сама грађевинска парцела, заборављајући да око таквих објеката мора бити много више површине за паркове, паркинге, игралишта, док је код низова то решено у индивидуалним парцелама.

— Зеленило у индивидуалним парцелама, у предбаштама и економском делу дворишта брже се подиже, много брже од спорих комуналних инвестирања. У крајњој линији и зеленило у индивидуалним парцелама је саставни део општег, градског зеленила.

Врло леп, упоредни пример имамо у Пироту на једном једином месту. У стамбеном насељу „Тигар“, поред до сада подигнутих станова у низовима, изграђена су и два четворспратна стамбена блока.

Посматрајмо како су уређене слободне површине.

Док су сви станови у низовима већ претворени у праве кућице у цвећу, зеленилу и дрвећу, које чини велики прилог градском зеленом декору, докле два блока стоје јадни, на неуређеном терену, предвиђеном за јавне потребе. Наша, југословенска, поготову пиротска пракса, показала је сву спорост градске, заједничке, комуналне руке у односу на индивидуалну руку и њен рад у својој башти.

Стамбени низ се као и сваки објекат, може пројектовати у разним варијантама, тако да не мора постати униформа насеља због честих понављања једног типа стана. Ускоро ће почети изградња једног експерименталног типа стана са ширином фронта од 3,85 м према улици. Такав стан имаће преко 60 м² корисног простора, а у поткровљу се може каснијом адаптацијом добити још око 18 м² стамбеног простора. Што је најзначајније, гаража и оставе за огрев и подрум сместиће се у полусутуренској етажи. На тај начин добиће се много у изгледу насеља и у већем броју станова на истој парцели.

Коришћење инфраструктуре за рационалну градњу станова је чести аргумент присталица блоковске изградње станова. За Пирот то не може да важи у толикој мери, јер Пирот није наследио скоро никакве подземне инсталације, улице са dobrим конструкцијама и остало, што чини извесну вредност за коју би се везивала изградња. Ако се уз то дода и обавезно рушење и расељавање, испада да је још увек јевтиније градити на сасвим новим, неизграђеним површинама.

Развлачење у ширину градске територије за Пирот није и не може бити препрека за изградњу нових насеља са становима у низу. Пирот није Београд да би растојања постала велика унутар града. Још једна ствар која је врло често разлог да се захтева изградња станова у већим блоковима је малограђански прохтев, сентиментална жеља нашег грађанина да има уређен и савремено чаршијски уређен центар града (који је по правилу увек замишљан око Национала). То се захтева а често и спроводи по сваку цену, уз обавезна рушења, где некада оде и оно што би требало сачувати.

Нека се не бојимо што ће тај стари део града, центар, остати неизграђен. Током времена наћи ће се инвеститори и потребе за изградњу нестамбених објеката ко-

јима је место у административном делу града, одакле треба станове извлачити. Становање у такозваним градским центрима је само погрешна оцена и схватање стандарда.

Одлагањем изградње и реконструкције старих делова града само ћемо сачувати многе старе вредне објекте и читаве амбијенте града, које треба сачувати и спретним адаптацијама и давањем савремене намене оживети и хуманизирати.

На крају, још једно упозорење. Индивидуални станови у низовима, поред свих својих предности, морају бити и лепо изграђени. Ако су лепо изграђени, онда су и комфорни и привлачни. Док станови у насељу „Тигар“ показују како треба да се граде такви станови, станови у низу који су изграђени поред пазарског гробља права су антипропаганда овакве врсте изградње.

Да су насеља Барје, Сењак и Прчевац грађена организовано, као насеље на десној обали Нишаве, Пирот би био први град у цвећу у нашој републици.

наноса на конвексним странама, док конкавне еродира, образујући одсеке високе 2 до 3 м. На ушћу Звоначке реке долина Јерме је проширена и покривена дебелим наносима који потичу из слива Звоначке реке. Звоначка река изградила је 200 м широку плавину преко које се рачва у неколико рукаваца. Звоначка река, наносом и водом, помера Јерму уз десну обалу и ова је подсеца образујући одсек од 4 м. Ширина Јерме код ушћа Звоначке реке је 10 м, а дубина до 50 см. Ширина Јерме код засеока Ђиринци је 15 до 20 м, а код Бобовишта 30 до 40 м. Дубина воде је око 30 см, а местимично и један метар. Од ушћа Звоначке реке до Влашке клисуре корито је слабо изражено, прекривено је крупним шљунковитим материјалом и блоковима заобљених стена. На више места река се дели у више рукаваца између којих су острва. За време високих вода сва острва су поплављена. Од засеока Бобовиште, до села Власи, Јерма тече познатом Влашком клисуром (називају је и Клисуре и Ждрело). Клисуре се састоји из узводног суженог дела, средишњег проширеног дела (код манастира Св. Јован) и низводног суженог дела који се завршава стрмим одсеком код села Власи. Ширина Јерме у суженим деловима клисуре је око 10 м, а у проширеном делу око 25 м. У појединим циновским лонцима у клисури дубина воде премашује 1,5 м. Ширина долине непосредно изнад реке одговара ширини корита, док се навише лагано проширује. Стрме стране Влашке планине и гребена на сектору Клисуре дижу се до 800, односно 993 м апсолутне висине. На излазу из Влашке клисуре Јерма прима воду јаким крашких врела Беверице и Бањице. Од села Власи до ушћа, долина Јерме се местимично сужава, односно проширује. У проширењима меандрида и талози велике количине ситног вученог материјала. Поточи који се у Јерму уливају по правилу имају велике плавине на ушћима, те померају ток Јерме. Код села Сукова долина Јерме се широко отвара према долини Нишаве. Код ушћа Јерма је шири од Нишаве и помера њен ток како воденом масом, тако и материјалом. Непосредно пре ушћа Јерма је изградила велику плавину. Кроз плавину је усечено вештачко корито, али се за време поводања вода широко разлива.

На свом току Јерма прима већи број притока. Бројније и дуже су десне притоке, те је слив извесно асиметричан. Већи број притока развио се на бугарској, него на нашој територији. Важније десне притоке су: Кострешевска река, Лишковица, Глогоштица, Јабланица и Погановска река. Веће леве притоке су: Звоначка река и Кусованска река.

Кострешевска река се улива у Јерму код села Беглика. Дугачка је 11,5 км. Десне притоке су јој дугачке 22,5 км, а леве 17 км. Воде има током целе године, али лети веома мало.

Лишковица (са Чачковицом) је дугачка 14 км. Налази се на територији Бугарске. Извире између села Бохова и Стајчовца. Улива се у Јерму код Илијских ханова на 700 м надморске висине. Укупна дужина водотока у сливу Лишковице је 23,2 км.

Глоговишница извире испод врха Голема китка (1.112 м). Тече правцем југ — север — запад и код Илирских ханова улива се у Јерму, градећи са Лишковицом заједничко ушће. Укупна дужина водених токова у сливу Глоговишнице је 20,2 км. Од тога на главну реку отпада 8 км.

Воде има током целе године. Слив је го или под пашњацима. Од Стоњкове махале низводно долина је широко отворена ка Знепољу.

Јабланица је највећа и водом најбогатија притока Јерме. Извире испод врха Љубиш (1.399 м), а дугачка је 14,8 км. Укупна дужина токова у сливу обе реке је 101,6 км. У горњем и средњем току долина Јабланице је широка и благих, углавном голих, страна, а у доњем клисураста. Најдужа и водом најбогатија притока Јабланице је Првна (10 км). Јабланица се улива у Јерму на месту где она из Бугарске улази у нашу земљу.

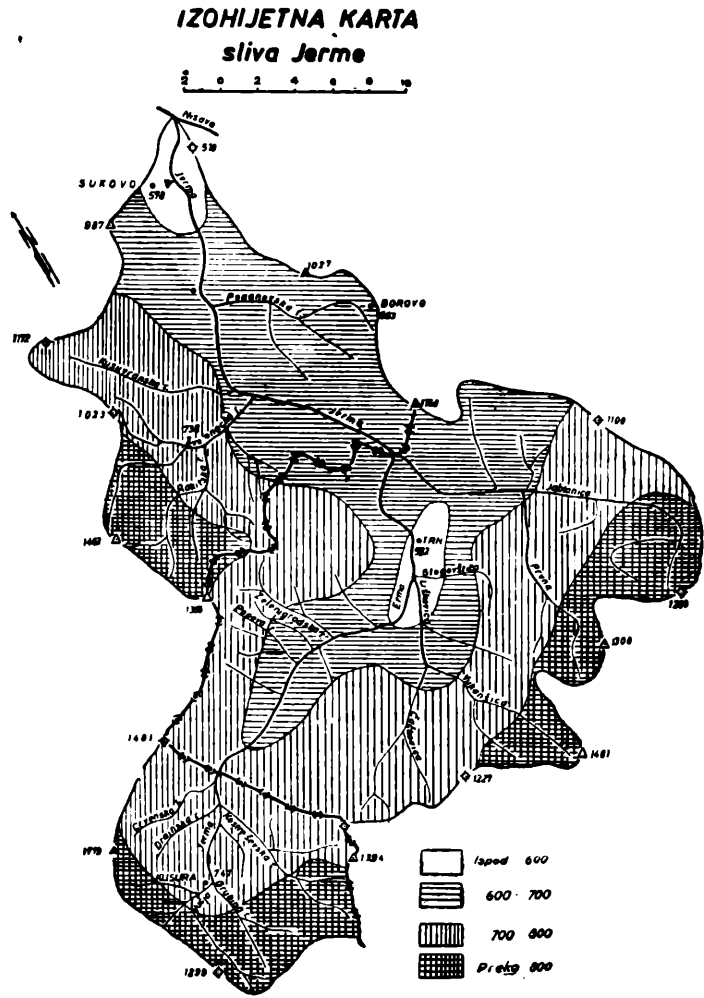
Погановска река настаје од више потока који се састају код села Поганова. То је највећа десна притока Јерме на нашој територији. Дугачка је 10 км, а дужина свих токова у њеном сливу је 39 км. Воде има током целе године, мада за време лета веома мало. Изворишна челенка Погановске реке има облик широке лепезе. Највећи део слива је под листопадном шумом. Долина јој је уска, а укупан пад корита износи 415 м. Због добре пошумљености ерозија није развијена.

Звоначка река постаје од Нашушковске и Ракитске реке које се састају код села Звонци, на 641 м надморске висине. У Јерму се улива недалеко од манастира Св. Јован, у селу Трнски Одоровци, на 549 м надморске висине. Ерозија у сливу Звоначке реке је доста изразита, иако је око 65% слива под ситном храстовом и грабовом шумом. Звоначка река и њене притоке граде на ушћима простране плавине од крупног камена и шљунка. По овоме је нарочито карактеристична Ракитска река.

Кусовранска река је дугачка 11 км. Постаје од воде више потока који се састају у подножју врха Тумба (1.173 м) и воде јаког извора Брба, који се јавља под врхом Рњош (1.274 м). Укупна дужина водених токова у сливу Кусовранске реке је 30,5 км. Притоке су кратке и

великог пада. Воде има током целе године. После киша и топљења снега брзо надође и тада има велику транспортну снагу.

Леве притоке Јерме су и Стрежина река (5 км), Драгињска река (5 км), Грознатовска река (5 км), Туроковска река (4 км), Куса река (4 км) и Суковски поток (4,5 км). Укупна дужина токова леве стране слива Јерме је 333,5 км (1).

Сл. 1. Карта расподеле падавна у сливу Јерме

Због недовољног броја метеоролошких станица и домерних летви у сливу Јерме, хидролошке карактеристике ове реке недовољно су проучене. Овом приликом покушаћемо да укажемо на основне хидролошке показатеље и проблеме, користећи оне податке о клими, водостају и протицају који су добијени конкретним мерењем на терену, или рачунским путем.

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ФАКТОРИ РЕЖИМА

Падавине. — Висина падавина у сливу Јерме мери се на четири станице. На станици Трн (Бугарска) период осматрања падавина је 1896—1945. година, а на станицама Суково, Звонци и Борово 1925—1960. година.

Средња годишња висина падавина различита је у појединим деловима слива. То је последица велике вертикалне разгране рељефа. На високој Власини, затим на планинама Руј, Влашка планина и Гребен излучи се знатно већа количина падавина него у најнижим деловима слива око Сукова или у Знепољу. Док најнижи делови слива добијају испод 600 мм падавина у току године, догле се на планинама свакако излучи 800 до 1.000 мм. Већа количина падавина излучује се у виду кише, а мања у виду снега. Снег се различито задржава у појединим деловима слива и знатно утиче на режим Јерме и њених притока.

Таблица 1. Висина падавина у сливу Јерме у мм.

Станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Суково	38	36	37	53	78	73	35	41	44	48	50	51	578
Борово	40	47	27	47	78	81	45	38	38	48	53	51	603
Звонци	56	52	47	67	104	109	53	40	40	56	55	59	738
Трн	37	30	31	49	72	74	58	46	45	55	46	39	582

Из таблице 1 запажа се доста равномерна расподела падавина у сливу Јерме. Ово се може објаснити чињеницом да све станице леже на приближно истим надморским висинама. Најмање падавина добија најнижа станица (Суково 578 мм), а највише станица Звонци 738 мм. На станици Суково максимална средње месечна количина падавина је у мају, а на осталим станицама у јуну. Највећу средње месечну количину падавина добија јун (станица Звонци 109 мм). Средње месечни минимум падавина у Сукову је у јулу (35 мм), у Борову и Звонцу у августу и септембру (по 38, односно 40 мм), а у Трну у фебруару (30 мм). Разлике између средње месечних висина падавина највеће су у Звонцу (69 мм), а најмање у Сукову и Борову

(по 43 мм). Планиметрисањем изохијетне карте утврдили смо да слив Јерме као целина добија просечно 650 мм падавина током године. То значи да се у току године на слив Јерме излучи просечно 516.400.000 кубних метара воде.

Таблица 2. Расподела по тромесечјима

Станица	В и с и н а у мм				п а д а в и н а у%			
	Т Р О М Е С Е Ч Ј А							
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Суково	111	204	120	149	19,0	35,1	20,4	25,5
Борово	124	206	121	152	20,5	34,1	20,1	25,3
Звонци	155	280	135	170	21,0	37,9	18,0	23,1
Трн	98	197	149	140	16,7	33,8	25,6	23,9

Већу количину падавина слив Јерме добија у другом и четвртом него у првом и трећем тромесечју. Посебно се истиче друго тромесечје са 33,8 до 37,9% од укупне годишње количине падавина. Падавине излучене у другом тромесечју, уз отапање снега у вишим деловима слива условљавају висок водостај и честе поплавне таласе Јерме на целој њеној дужини.

У зимским месецима падавине се излучују у виду снега. Дебљина снежног покривача у нижим деловима слива је 20 до 30 см, а у вишим свакако преко 50 см. Број дана са снегом најмањи је у Сукову и Трну (80 до 100 у току године), нешто већи у Борову и Звонцу (100 до 120), а највећи у изворишном делу Јерме и на високим планинама. Снежни покривач је од посебног значаја за режим Јерме. Условљава ниске водостаје у време излучивања, јер се не отапа, и високе водостаје у пролеће, када се отапа. За разлику од снега летње кише мање утичу на водостај Јерме. Тле је у току лета веома суво, те је отицање падавина незнатно. Изузетак чине летње кише излучене у виду плускова. Огромна количина воде тада се брзо слива до водених токова изазивајући наглу појаву високог поплавног таласа који наноси огромне штете.

Температуре ваздуха. — У сливу Јерме температура ваздуха не мери се ни на једној метеоролошкој станици. Због недостатка конкретних података добијених дужим осматрањем о температурним односима у сливу Јерме не могу се извести прецизнији закључци. На основу података најближих метеоролошких станица у Димитровграду, Пироту и Власини можемо указати само на неколико општих појава температурног режима слива Јерме. Средње јануарске температуре ваздуха у целом сливу су испод нуле.

Најниже температуре јављају се у изворишном делу слива и на високим планинама где је и средња фебруарска температура испод нуле. Највише средње месечне температуре ваздуха јављају се у јулу и августу. Сасвим је сигурно да оне у нижим деловима слива премашују 20°C (Пирот $21,8^{\circ}\text{C}$, Димитровград $20,7^{\circ}\text{C}$). Високе летње температуре последица су знатне континенталности слива и његове затворености у односу на правце главних ветрова. Јесен је топлија од пролећа. Средња годишња температура у нижим деловима слива креће се око 10°C , а у вишим, сразмерно

Сл. 6. Јерма код села Власи

висини, 5 до 7°C . Апсолутне максималне температуре условљене континенталношћу подручја свакако достигну 35 до 40°C , а апсолутне минималне, у вишем делу слива, — 20 до — 30°C . Апсолутна амплитуда варира између 60 и 70°C , што је за овај део наше земље сасвим реална вредност и уобичајена појава. Овакав термички режим одлика је континенталне и субпланинске климе, каква у сливу Јерме и влада.

Ветрови и испаравања. — Иако веома значајни за хидролошка климатолошка проучавања ветрови и испаравања не осматрају се ни на једном месту у сливу Јерме. Изворишни део слива Јерме је ветровит. Највећу частину имају северозападни ветрови (Власина 220 промила). У доњем току преовлађују источни ветрови (Димитровград 159 промила). Ови ветрови долазе из изворишног дела слива Нишаве и делом захватају и слив Јерме. У слив Јерме продиру и западни ветрови како преко простране висоравни на Власини, тако и из долине Нишаве. Западни ветрови

су главни извор влаге. Високе летње температуре ваздуха и ветрови условљавају знатно испаравање. Међутим, конкретних података о томе нема. Испаравање повећава и вегетација, која је у извесним деловима слива веома бујна. Супротно томе, кречњачки састав знатних делова слива смањује испаравање, јер је отицање воде подземно. Специфични отицај у сливу Јерме указује да преко 50% падавина испари и не јавља се у протицају.

Геолошки састав и рељеф слива. — Геолошки састав слива Јерме је веома разноврстан. Заступљене су све три врсте стена — седиментне, вулканске и метаморфне. У горњем току слива су кристаласти шкриљци вишег кристалитета, у средњем доминирају кречњаци, а у доњем млади алувијални наноси. Саставнице Јерме и њихове притоке усекле су своја корита и долине у кристаластим шкриљцима. Од села Стрезимировци, где Јерма улази на територију Бугарске, највећи део долине изграђен је од метаморфисаних палеозојских стена. Често се срећу гнајс, мермер, кварцити, између којих се увлаче јурски кречњаци и доломити. Они се пружају до долинског дна које је у Знепољу прекривено алувијалним наносом. Ширина зоне јурских кречњака је око 5 км, а зоне метаморфисаних палеозојских стена око 8 км. Големи врх је изграђен од метаморфисаних стена и кречњака и доломита јурске старости. Врх Аљубаш је од тријаских пешчара и шкриљаца који се ка северистоку наслањају на разнобојне лијаске кречњаке. Једна уска зона кречњака почиње са бугарске границе, иде падином Гребен планине и пресеца ток Јерме. Ову кречњачку зону Јерма је пресекла изградивши Влашку клисуру. Према западу кречњачка зона се јавља у сливу Присјанске реке. Ширина кречњачке зоне је неједначна и креће се од 0,5 до 2,5 км. У западном делу ове кречњачке зоне хидрографско развоје слива Јерме не поклапа се са орографским. Хидрографска површина слива већа је од орографске. Беровички крашки терен који се јавља западно од слива Јерме, у висини села Власи, односно Кусовранске реке, одводњава се ка Јерми. Поред подземних веза на ову чињеницу најбоље указује повремено ток који се јавља у пећини Ветрена дупка, а који потиче од падавина излучених ван орографског слива Јерме. Друга кречњачка зона пружа се између Јерме и Габерске реке и код села Невља избија на државну границу. Ширина ове зоне је око 600 м. У сливу Јабланице јављају се тријаски пешчари и шкриљци. Они прате ток ове реке све до ушћа у Јерму. Јерма пресеца ову серију стена и наталожила је аливијални нанос. На овом делу слива јављају се и две паралелне зоне еруптивних стена, које су развојене доломитима и кречњацима. Са десне стране доњег тока

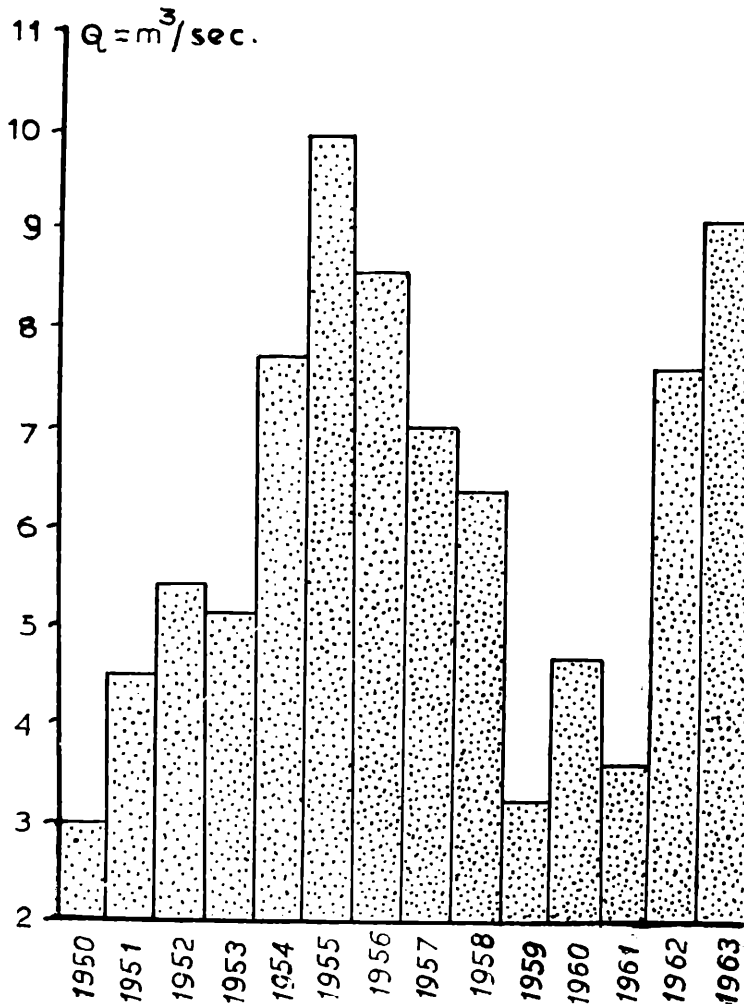
Јерме јављају се лапоровити кречњаци и доломити. Лева страна слива делимично је израђена од палеозојских стена. Јужне падине планине Руј прекривене су квадратним седиментима, док су северне падине израђене од кречњака и доломита јурске старости. Аливијални наноси имају највеће распрострањење у Знепољу и низводно од села Сукова (4;5).

Сл. 4. Поглед на долину Звоначке реке

Рељеф слива Јерме одликује се знатном дисекцијом. Среће се неколико планина, али оне немају изразите врхове и не достижу велике висине. Највише планине у сливу Јерме су Гребен и Влашка планина. Гребен је кречњач-

ка планина, безводна на највећем делу свога пространства. У подножју се јављају крашки извори који за време дужих суша пресуше. Највиши врх Гребена је код засеока Бобовиште (1.184 м). Влашка планина је слична Гребену. Ка Јерми се завршава стрмим стеновитим одеском. Изграђена је од доломита. Највиши врх је Паница (1.442 м). На бугарској територији су планине Стража, Завалска планина и Ездимирска планина. Богате су изворима и испресецане притокама Јерме. Поред шума на њима има доста пашњака, али је на више места ерозија узела велике размере.

Сл. 5. Средње годишњи протицаји Јерме код Сукова

Вегетација. — Вегетацију слива Јерме чине добро очуване шуме, деградирани шуме (граб), пашњаци, ливаде и антропогене културе на обрадивим површинама. Добро очувани шума има само на Власини и у горњим токовима појединих притока Јерме који су тешко приступачни. Све остале шумске површине у сливу Јерме представљене су ситном деградираним шумом граба и храста. Иако деградирана, шума је доста густа, те у извесној мери спречава ерозију тла. Да су и на местима деградираних шума некада биле бујне хрестове шуме најбоље се види по појединим високим хрестовим стаблима, која се ту и тамо дижу изнад ниске шуме. Највећи део слива је под пашњацима и ливадама, нарочито на бугарској територији. Од пољопривредних култура које човек узгаја у сливу Јерме највеће површине су под житарицама (пшеница, кукуруз, јечам, раж) и поврћем.

ВОДОСТАЊЕ И ПРОТИЦАЈ

О водостању Јерме нема довољно података. У сливу постоје три водомерне станице од којих су две (Трнски Одоровци и Стрезимировци) основане 1963. године, а једна (Суково) 1958. године. Објављених података има само за станицу Суково и то за период 1962—1966. Све три станице имају лимниграфе. Водомер у Сукову је више пута премештан, али је увек постављен на исту апсолутну висину, те су осматрања непрекидна. Иако веома кратак период осматрања водостања на водомерној станици Суково ипак указује на извесне правилности појаве високих и ниских вода.

Таблица 3. Водостаји Јерме 1962—1966. год. на водомерној станици Суково (кота „О“ водомера 413,74 м).

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ср. г.
Ниске воде	42	46	46	49	42	36	32	26	24	26	34	34	36
Сред. воде	56	63	62	62	51	47	39	31	28	31	40	41	46
Високе воде	88	145	105	101	73	89	65	42	37	43	52	70	76

Из таблице 3 запажа се да разлике између средњих вредности ниских, средњих и високих вода нису велике. Уз то, ни разлике средњих водостаја појединих месеци нису велике. Овакво стање указује на чињеницу да Јерма има доста уједначен режим. Код ниских месечних водостаја амплитуде између појединих месеци износе највише 25 см, код средњих 35 см, а код високих 108 см. Мале амплитуде

водостаја Јерме код Сукова делом су условљене знатном ширином корита. Вода има довољно простора да се разлива, те повншење по вертикали није јаче изражено. У клисурстим деловима долине, где је корито Јерме широко свега 5 до 10 м, амплитуде водостаја су знатно веће.

Сл. 3. Јерма у средњем току

Нијвиши средње месечни водостај Јерме код Сукова је фебруару (63 см), а најнижи у септембру (28). Високи водостаји у фебруару (а такође и у марту и априлу 62 цм) последица су отапања снега и пролећних киша. Ниски водостаји у септембру, августу (31 см) и октобру (31 см) условљени су високим температурама ваздуха у

летњим месецима, интензивним испаравањем и малом количином падавина. Графикон водостаја Јерме има једноставан облик. Има само један максимум (крај зиме и почетак пролећа) и један минимум (крај лета). Реке оваког режима припадају, по С. Илешичу (7), пловно-нивалној групи умерено-континенталне варијанте.

За разлику од средњих месечних водостаја, водостаји забележени појединих дана су знатно виши, односно нижи. Фебруара 1966. године забележен је водостај од 290 см, 7. марта 1962. од 180 см. а 18. фебруара 1962. од 162. см. При овако високим водостајима Јерма се редовно излива из корита и плави простране површине, наносећи штете. Ниски водостаји такође су забележени више пута. У септембру и октобру 1966. године водостај Јерме код Сукова износио је 0 см. Исте године у августу био је 2 см, а у јулу 3 см. Водостаји од 5 см забележени су у августу и октобру 1965. године. Из овога произилази да је апсолутна амплитуда водостаја Јерме у њеном доњем току 290 см. При најнижим водостајима Јерма носи 300 литара воде у секунди, а при највишим преко 100 кубних метара. Према подацима Републичког хидрометеоролошког завода при водостају Јерме од 180 см (7. 3. 1962), протицај је износио 133 м³/сек., а при водостају од 166 см (18. 2. 63), 129 м³/сек. Према истим подацима у периоду од 1959. до 1963. године максимални водостај Јерме износио је 180 см, средњи високи водостај 147 см, средњи водостај 58 см, средњи ниски водостај 43 см и минимални 32 см. Водостај виши од 70 см трајао је 3 месеца, водостај виши од 59 см 6 месеци и водостај виши од 53 см 9 месеци (3). За разлику од релативно малих амплитуда водостаја, разлике између минималних и максималних протицаја су много веће. При нагом отапању снега, уз истовремено излучивање кише, или при изненадним пљусковима Јерма подсећа на праву бујицу.

У Хидрометеоролошком заводу СР Србије сачуна-ти су протицаји Јерме за следеће године (3):

1950.	3,04	м ³ /сек.	1957.	7,05	м ³ /сек.
1951.	4,53	"	1958.	6,36	"
1952.	5,45	"	1959.	3,27	"
1953.	5,45	"	1960.	4,69	"
1954.	7,76	"	1961.	3,63	"
1955.	10,00	"	1962.	7,63	"
1956.	8,60	"	1963.	9,11	"

Ови подаци послужили су за израчунавање специфичког отицања (броја литара воде која се са једног квад-

ратног километра слива у једној секунди и отиче ка водо-
тоцима), укупне годишње количине воде која је отекла и
кофицијента отицања (3). Таблица 4.

Година	X	q	C	W	Година	X	q	C	W
1950.	542	3.83	0,222	0.096	1957.	915	8.88	0,306	0,222
1951.	720	5.70	0,250	0,143	1958.	546	8,02	0,462	0,200
1952.	612	6.87	0,353	0,172	1959.	760	4,12	0,170	0,103
1953.	640	6.43	0,317	0,161	1960.	680	5,91	0,273	0,148
1954.	870	9.77	0,354	0,244	1961.	680	4,57	0,212	0,114
1955.	850	12.6	0,466	0,315	1962.	905	9,60	0,334	0,240
1956.	830	10.8	0,411	0,271	1963.	769	11,5	0,476	0,287

X — падавине у мм, q — специфични отицај у
1/сек/км² слива, C — коефицијент отицаја, W — укупна
количина воде у км².

Из таблице се види да коефицијент отицаја знатно
варира између појединих година. Зависи у првом реду од
падавина и у назначеном периоду износио је 0,170 до 0,476.
То значи да појединих година отекне свега 17% од годиш-
ње суме падавина, а највише 47% падавина. Ово указује
на високе температуре ваздуха у току лета и велико испа-
равање. Специфични отицај је такође различит појединих
година. У приказаном периоду најмањи је био сушне 1950.
године (3,83 1/сек/км² слива), а највећи доста влажне 1955.
године (12,6 1/сек/км² слива). Сасвим је сигурно да ни
кофицијент отицаја ни специфични отицај нису исти у
свим деловима слива и у свим месецима. На ово нам нај-
боље указују различити средње месечни протицаји за пе-
риод 1962—1968. (без 1966).

Таблица 5. Средње месечни протицаји Јерме код
Сукова у м³/сек.

Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Ср год
1962.	4.24	5.88	24.5	26.7	7.37	4.54	3.61	1.77	1.32	1.91	2.97	6.68	7.63
1963.	22.0	23.2	19.6	19.6	6.74	5.35	3.55	2.41	1.39	1.76	2.29	2.62	9.11
1964.	1.80	2.97	6.67	3.47	3.20	4.84	4.29	1.56	1.61	1.98	6.50	3.58	3.51
1965.	5.14	24.9	16.2	13.1	14.1	7.37	2.89	1.72	1.42	1.40	1.76	2.78	7.62
1967.	3.16	5.54	8.64	10.3	7.61	5.17	6.35	1.30	1.21	1.30	1.68	2.17	4.53
1968.	1.98	5.24	6.58	4.13	2.63	2.50	1.04	1.11	1.20	1.23	2.04	2.24	2.65

У приказаном периоду највећи средње месечни про-
тицај био је априла 1962. године (26,70 м³/сек.), а најма-
њи јула 1968. године (1,04 м³/сек.). Однос максималне и

минималне количине воде је 26:1, а апсолутних вредности много већи, креће се од 200:1 до преко 300:1. Највећи средње месечни протицаји јављају се у априлу, фебруару и марту. Временски се поклапају са највишим водостајима и последица су отапања снега и излучивања пролећних киш. Минимални средње месечни протицаји јављају се у августу, септембру и октобру. Последица су недовољне количине падавина и знатног испаравања у овим и претходним месецима. У току лета, када Јермом тече 1 до 2 м³/сек. воде, она је веома мала. Вода се повлачи ка најдубљим деловима корита и споро отиче. Многе притоке пресуше. Насупрот томе, у пролеће, када носи и до 26 м³/сек., то је велика река, често већа од Нишаве у чијем сливу, због севернијег положаја, још нема отапања снега. Извесна количина воде реке Јерме у летњим месецима користи се за наводњавање, па зато она на ушћу има веома мало воде.

ВОДОПРИВРЕДНИ ПРОБЛЕМИ

Водопривредни проблеми у сливу Јерме су бројни и разноврсни. Пре свега, истичу се пошумљавање оголелих површина и спречавање процеса ерозије који је на више места узео знатне размере. Слив Јерме био је у прошлости веома добро пошумљен. Међутим, непланском експлоатацијом шумског фонда дошло је до деградације шуме или потпуног обешумљавања појединих делова слива. На таквим местима ерозија је интензивна, токови имају карактер бујица. Транспортују велику количину еродираних материјала, засипају корита и на ушћима граде велике плавине. На таквим местима деформисано је и корито Јерме, спречено нормално отицање воде и повећане могућности за изливање воде приликом виших водостаја. У погледу пошумљености и развитка ерозије, ситуација је слична и на бугарској територији и зато је за комплексно регулисање слива Јерме неопходно заједничко приступање овом проблему. Слично је и са проблемом рационалног искоришћавања водних снага, регулацијом корита и изградњом хидроенергетских постројења. За сада у сливу Јерме нема већих хидроенергетских објеката. Водне снаге користе се само за покретање воденичних постројења и неколико малих динамо машина за производњу електричне енергије. Услови за образовање акумулационих басена и изградњу већих енергетских објеката има. Акумулација високих пролећних вода и њихово рационално коришћење током лета свакако би дали добре резултате. Међутим, за све то неопходно је детаљније проучавање режима Јерме, што намеће потребу оснивања већег броја осматрачких

хидро-метеоролошких станица. Неколико ерозивних проширења у сливу Јерме, пространо Знепоље и равница низводно од села Сукова (Ружино или Бело поље) су веома погодне за гајење разних пољопривредних култура. Многе од њих морају се током лета наводњавати. За сада нема већих система за наводњавање. Становништво се довија на разне начине, а наводњавање је ограничено само на површине непосредно уз токове.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Топографске карте 1:50.000, Брезник лист 1,3; Власотинце 2,4; Пирот 4.
2. Метеоролошки и хидролошки годишњаци. Савезна управа хидрометеоролошке службе, Београд.
3. Хидрометеоролошки завод СР Србије, разни подаци, Београд.
4. Б. Миловановић — Б. Ђирић: Геолошка карта СР Србије 1:200.000, Београд, 1968.
5. В. Микинчић: Геолошка карта ФНРЈ и суседних земаља, „Научна књига“ Београд, 1953.
6. Изокерауничка карта 1:100.000. Заједница југословенске електропривреде, Београд, 1967.
7. С. Илешкић: Речни режими в Југославији. Географски весник, св. 19, Љубљана, 1947.
8. Д. Дукић: Општа хидрологија. „Научна књига“, Београд, 1962.

Др СВЕТОЗАР ГЕОРГИЈЕВИЋ

**ТОПОНИМИ, ЕТНИЦИ И КТЕТИЦИ ОПШТИНА БЕЛА
ПАЛАНКА, ПИРОТ, ДИМИТРОВГРАД И БАБУШНИЦА**

Наука о језику, посебно дијалектологија, настоји да забележи све оно што се налази у језику. У том материјалу посебно место заузима топономастика и материјал који иде уз њу (етници и ктетици). Ми смо бележили називе насељених места и у том послу помагали су нам редовни и ванредни студенти спрскохвратског језика Више педогошке школе у Нишу. У нашем раду дајемо 200 (од укупно 208) назива насељених места четири општине (Беле Паланке, Пирота, Бабушнице и Димитровграда). Затим су дати етници (називи припадника месту, нпр. од топонима **Бердуј** дат је етник за мушки род у једнини: **Бердујац**, као и у множини: **Бердујци**; збирни облик за мушку челада: **Бердујчање**, деминутивни облик за младо: **Бердујче**; облик за женско у једнини: **Бердујка**, у множини: **Бердујке(ће)**). На крају су дати ктетици, тј. придеви изведени од топонима и етника, нпр. бердујски и бердујски, бердујачки или бердујачки.

Основни циљ овога посла је био: сакупити аутентични материјал — тачно га гласовно и облички забележити и пренети у писмо. Да ли смо успели у том послу? Иако смо често из појединих места навели разне облике топонима, а још више етника, велико је питање да ли су сакупљени сви они облици који од топонима, етника и ктетика постоје у употреби. Тако нам се догодило да смо на самом Симпозијуму чули како се поред облика Црвенчево у народу чује и Црвенче (а веровали смо да добро познајемо говор тога села). Зато ми допуштамо да наш посао ваља допунити, или, чак, у извесном смислу и мењати. У језичком испитивању никада нисмо готови.

Нас је интересовало и то како се и зашто појављују поједини облици. Посебно се наша интервенција састојала у томе да покушамо одредити књижевни изговор сваког појединог топонима (нпр. од **Бердуј** књижевни би изговор био **Бердуј**, ген. **Бердуја**, али се нисмо даље упуштали

у проблем како би гласили књижевни облици и од сваког етника, (тако би од Бѣрдѹја ваља гласно етник Бѣрдѹјац, мн. Бѣрдѹјци, одн. Бѣрдѹјка, мн. Бѣрдѹјке, ктетик: бѣрдѹјскѣ...) Ми сматрамо да би цео овај посао око стварања једног речника свих топонима и етника ваљало тек онда извршити када будемо имали објављен целокупни материјал српскохрватског језичког подручја. Онда би се могло приступити стварању књижевног речника топонима и етника за којим наша култура вапије. Зато сматрамо да су послови овакве врсте као што је овај наш пионирске врсте.

Као што смо рекли, нас најпре интересује гласовни и облички лик овог нашег материјала, и то како су они службени утврђени, као и народни облици. На овом терену сретамо и такве топониме чији се гласовни и облични састав никако не уклапају у стандардни књижевни језик. Књижевни језик не толерише полувокал (б), па ни вокално л (и бл, лб). Уместо полувокала б имамо а, али кад је у питању вокално л, учињен је компромис и прибегло се подвичном решењу (док је Вбѡа претворено у Вѡѡа, а Крупѡц у Крупѡц, дотле се место Вблковија пише Влковија, а м. Кблѡе — Клеѡе). — Још је тежи проблем облик топонима. Ту су се сукобили разни облици. (Познат је случај Печеѡевца: на железничкој станици можемо прочитати: Печеѡевце, на поштанском жигу Печеѡевци, а на табли ауто-пута Печеѡевац. Ми се стално сретамо у источној и јужној Србији са три облика за место: два множинска (нпр. Печеѡевце и Печеѡевци) и једнинским (Печеѡевац); први је стари општесловенски, други новији, али исто тако општесловенски, док је трећи често направљен према промени локалној, јер народ ових крајева не позна збирних именица, те уместо из Печеѡаца каже из Печеѡевца, м. у Печеѡевцима — у Печеѡевцу, итд. Флукутирање ова три облика сретамо и на нашем терену. Тако имамо, поред Камбелѡвци — Камбелѡвац, поред Масурѡвци — Масурѡвац, поред Звѡнце и Дзвѡнци, поред Берѡловац и Берѡловци. Ми нисмо увек уверени да ли су они први облици, службено узети као обавезни, управо они који су по свом постанку и једино оправдани. Било би потребно да нешто више знамо из историје сваког од ових топонима, да им знамо етимологију и начин постанка, па да кажемо који је од њих изворни.

Фонетско обликовање топонима, као што смо видели, иде својим путем. Оно треба да старе облике замени новим, али се и у том послу стало на по пута. Тако је Слѡвовик замењено са Шлѡвовик, а Црешѡанци са Трешѡанци, али је остало Орѡовац (:орах), остало је Гѡилан (гѡи-ла — глина), м. Вуковија имамо Влковија, док би се обли-

ци са л на крају речи могли толерисати (упор. Бабин Кал, Дол, Новосел, Врандол, Суводол, Криводол, Стол).

II

Акцент у речима је искључиво кратки силазни (као и иначе у целој југонечној Србији). Он се налази у речима на свим местима на којима је био у старом језику. У^в имамо оба стара акцента: ^в и ^в, упор. Бабин Кал, Бабин Кал. Акцент није увек остао на истом месту, нпр. поред Мокра и Мокра. — Већ смо и иначе у овим говорима запазили двоструко изговарање појединих топонима и етника. У таквим дублетима један представља старији, док је други облик новији. Тако сврњички Бурдимо изговара се или као Бурдимо или као Бурдимо. Затим, код нас топоними и етници на —бц (—ац) свакако представљају стари тип изговора. То су топоним Крунбц, етници: Крњинбц, Вбвбц, Врелбц. (Ако је нека од ових речи део сложенице, онда она неће имати акценат на —бц, већ на слогу ближе почетку речи, нпр. Добродлац, књижевно Добродолац.) Као дублете код топонима имамо Градиште и Градиште (Б. П.), Крунбц и Крупац (Б. П.), Мокра и Мокра, Мазгош и Мазгош, Извор и Извор (Б.), Стрелбц и Стрелац, Вава (Вва) и Вава (Вва).

Код етника: Градиштањин, Градиштанка, градиштаншћи (П.): Градишчанин, Градишчанка, градишчаншћи (П.), Влашанин и Влашанин, Крњинбц и Крњинац, Столбц и Столац, Столци и Столци, Столка и Столка, Столчанка и Столчанка, Врелбц и Врелчанин. Слично је и код ктетика, нпр. вбвсћи и вбвсћи (вавсћи и вавсћи).

III

Пажњу лингвиста привлачи и творба етника. Ми смо навикли на етнике чија је основа и у мушком и у женском роду иста. Тако је основа и Београђанин и Београђанка иста: београд—. Према Дубровчанин ми ћемо рећи Дубровчанка. Данас је то постало правило, али већ у скорој прошлости није било тако. У Вуковом Рјечнику читамо: Дубровчанин, али: Дубровка и Дубровкиња, где сретамо две основе, једну за мушки, а другу за женски род: дубровчан— и дубров—. Данас према Митровчанин (Сремска Митровица) имамо за оба рода исту основу, јер се каже Митровчанка. Насупрот томе, према народној песми (по Вуку, у Рјечнику) имамо м. Митровчанка — Митровкиња*.

* Упор. Митровица, крај Саве столица,
На њој седи млада Митровкиња.

На територији Србији, а нарочито у југоисточној Србији, срећамо врло често случајеве посебних основа при грађењу м. и ж. рода етника. Тако имамо:

Кремѐнчаѐин: Кремѐнка, Љубѐатовчанин: Љубѐатовка, Сливовчаѐин: Сливовка, Витѐановчаѐин: Витѐановка, Вргѹдињчанин: Вргѹдинка (Б. П.), Брѐтешчаѐин: Брѐтешевка, Дучѐвчаѐин: Дучѐвка, Камбелѐвчанин: Камбелѐвка, Ѓиовчанин (Кијевац): Ѓиовка, Рѐдешевчанин: Рѐдешевка, Студѐнчанин: Студѐнка, Љуберѐашчанин: Љуберѐашка, Малобѹнчанин: Малобѹња, Великобѹнчанин: Великобѹња (Б). — Овамо иду и примери: Бѐлац: Бѐлчанка (П.), Бољѐвац: Бсљѐвчанка (само је питање да ли се у народу не чује, поред Бољѐвац и Бољѐвчанин, а поред Белац и Бѐлчанин, само их немамо забележене).

Од 200 топонима по творби у етника има са наставком на —(ј)анин 118, на —(ан)ац 68, а са оба у употреби уз исти топоним 14. Ово показује да етника са наставком —(ј)анин има двапут више од оних на —ац(—ѐи). Ипак морамо истакнути чињеницу да се на овим теренима одлично очувао наставак — ѐи(—ац). Ми верујемо да се у дублетима: Врѐлац — Врѐлчанин, Сурѐчаѐвац — Сурѐчѐвчанин, Извѹрац — Извѹрчанин, Гоинѹбѹлац — Гоинѹбѹлчанин, Лукѐнац — Лукѐнчанин, Ржѐнац — Ржѐнчанин, Базѹвац — Базѹвчанин, Дрѐжѐвац — Дрѐжѐвчанин, Долѐац — Долѐчанин примарни они први, а други су новији*

На подручју источне Србије, на теренима старих говора, задржао се збирни облик етника. Ваља знати да је тај облик био некад у општој употреби у словенским језицима и да се одлично сачувао као топоним. Он се завршавао на —е и представљао је номинатив и акузатив множине, нпр. Дубровчане (в. тај облик нпр. у повељи Кулина бана из 1189. г.). Ми обично не знамо шта ћемо с таквим облицима као што су Ѓњилане, Бошњаце... Сви се они на територији источне и јужне Србије осећају као облици једине, а не као множински облици, као што је са топонимима са осталих наших терена (нпр. Бањане, у Бањанима, Хрѐваце (Сињ), у Хрѐвацама...). Специфичност нашег материјала је у томе што су се ови облици задржали у старом значењу етника, те се њима обележавају становници (мушка чељад) једног места, нпр. Бѐжиштање — становници Бѐжишта, Бѹкоровчање — становници Бѹкоровца, Црнчање — становници Црнча, итд.

* То се лако може доказати облицима као што су Врѐлчанин, где је оно —ч— преузето из основа које на имају к, ц, упор. *Паланк—јанин и сл.

За нас су од посебног значаја и ктетици. Познато је да од топонима имамо придев *пироцки* (пиротски), одн. *пироцћи*, а од етника *Пироћанац* — *пироћански*, одн. *пироћансћи*. Првим се показује нешто што припада месту (нпр. *пироцки ћилим*), а другим оно што припада становницима места (нпр. *пироћански говор*). Идеално би било када бисмо могли рећи да свако место има таква два облика за ова два значења. Тако није. За Белу Паланку имамо само (бело)паланачки. За Бежиште, опет, имамо два облика: *бежишћи* и *бежиштансћи*, али не знамо да ли је сваки од њих везан уз посебно значење. Ваља знати да је прикупљање ове врсте материјала врло деликатан посао. Када смо од прикупљача овог материјала инсистирали да нам покажу како се који од ктетика употребљава, добивали смо половичне одговоре. Тако, придеви села *Изатовци* гласе *изатовсћи* и *изатовачћи*, а као примери њихове употребе дати су: *Изатовсћи вр(х)* и *Изатовачка река* (м. *Изатовска река*). Од топонима *Смиловци* имамо кретик *смиловсћи*, па се каже *смиловско поље*, а *смиловачћи* се користе, нпр., за *смиловачко коло*. Вели се, према *Бољев Дол* — *бољевсћи пут*, према *Жељуша* — *жељушка пруга*, према *Криводол* — *криводолско поље*, према *Градиње* — *градинсћи производ*...

IV

У извођењу етника и ктетика од топонима констатујемо извесне особености. — Код сложених топонима, састављених од придева и именице, етник и кретик се твори или од оба дела, што је нормално, па се каже *Белопаланчанин* и *белопаланачћи*, или је у употреби краћи облик — *Паланчанин*, *паланачћи*. Од *Доња Коритњца* имамо само *Коритњичанин* и *коритњичћи*, од *Доњи Рињ* — *Рињац* и *рињсћи*, од *Горња (Доња) Глама* — *Гламац*, *гламасћи*, итд.

Супротно овоме, имамо етника и ктетика који се творе од придевског дела топонима. За оба топонима *Мирановац* и *Мирановачка Кула* етници и ктетици гласе *Мирановчанин* и *Мирановачћи*, одн. *мирановачћи*. Слично, од *Бољев Дол* имамо *Бољевац*, *Бољевчанка* (ређе *Бољевдлац*, *Бољевдлака*), од *Борово Барје* — *Боровчанин* — *Боровчанка* — *боровачћи*, од *Доње Крњинџ* — *Крњинџац* — *Крњинка* — *крњинсћи*, од *Јасенов Дел* *Јасеновац* (и *Јасендлац*), *Јасеновка* (и *Јасендлака*), *јасеновсћи*, нпр. *јасеновска деца*.

V

За дијалектолога сх. језика биће од значаја овај материјал, јер кроз њега може сагледати основне особине го-

вора ових крајева. Ми смо већ видели неке од тих особина. Нарочито је значајно да

а) група ки, ке у изговору гласи **ћи**, **ће**, при чему је **ћ** врло умекшани сугласник, близак сасвим умекшаном **т**, упор. код топонима **Дђјинџи**, **Ђиовац**, **Реџита**; код етника ж. рода у множини: **Бабинокалџе**, **Бђкоровџе**; код ктетика: **бабинокалџи**; напомнимо да се у нашем материјалу налази етник ж. р. у множини и са **к** (нпр. **Бабинокалке**) и ктетик на — ски, али он је новији облик, унет књижевном упортебом;

б) срећамо групу *ск— која се понешто очувала, упор. од топ. **Градиште** (Пирот) — **Градишћанин**, **градишчанџи**, али од **Градиште** (Бела Паланка) имамо новије **Градиштањин**, **Градиштанка**, **градиштанџи**...

ц) група ни, не, нарочито у наставку —(ј)анин, прелази у **њи**, **ње**, упор. **Кремџчањин**, **Кремџчање**, **Сливочањин**, **Сливочање**, као и иначе, нпр. **Корџџица** м. **Корџица**...

д) испред **л**, који је у сх. језику дао **џ**, у једном делу ових наших опџтина налази се полувокал **б**: поред **Клење** имамо етник **Кбљанбџ**, **Кбљанка**, топ. **Кбље**, ктетик **кбљанџи**; **Вблковџа**;

е) имамо честу вокалску асимилацију, упор. и прелази у **е**: м. **Брџишевац** — **Брџешевац**, **Брџешевчанин**, **о** прелази у **е**: м. **Рџдошевац** — **Рџдешвац**, м. **Орџовац** — **Орџјевац** (и даље **Орџвац**), **а** прелази у **е**: м. **Гњилан** — **Гњилен**, **Гњилен**, **а** прелази у **о**: м. **Осмаково** — **Осмакџва**, **Смокџва**; **џ** може прећи у **о** па онда у **е**: **Бђкурџчање** — **Бђкорсџчање** — **Бђкоревчање**...

Ове и друге гласовне и обличне особине свакако ће привући пажњу лингвиста да се посебно позабаве нашим материјалом. И иначе, разни напоредни облици топонима и етника, њихова бујност, неодољиво привлаче пажњу научника, и то с правом.

Др АЛЕКСАНДАР ГИГОВ
АЛЕКСАНДАР АЛЕКСОВ

**ТРЕСАВА БЕЛТАШ
У ПИРОТСКОМ ПОЉУ**

У Пиротском пољу налази се низинска тресава у локалитету Белташ, који се још назива и Бездн, на надморској висини око 350 м.

То је низинска еутрофна тресава са слојевима тресета и до 3,5 м дебљине, док је на већој површини дебљина слојева око 2 м. Слојеви тресета непосредно почињу од површине. Испод тресета налази се слој сапропела дебљине око 1 метра.

На површини тресаве вегетација се коси. То је ливада кошаница. Добијено сено је ниског хранљивог квалитета. Један део тресаве се не коси и обрастао је барским шибљаком. Ту расту ендемичне и ретке биљке за флору Србије. Између осталог налазимо низак шиб барски картоп (*Viburnum opulus*) барска врба или мачковина (*Salix cinerea*), *Rhamnus cathartica* и расту у висину до око 2 метра.

Како би повезали геоботанички састав тресета, који је углавном фитоген навешћемо и неке зељасте биљке. Доминира бусењача (*Deschampsia caespitosa*), оштрица (*Carex paniculata*) трска (*Phragmites communis*) и др. Барска перуника (*Iris pseudoacorus*), шевар, рогоз (*Typha angustifolia*). Барска папрат (*Nephrodium thelypteris*), Барски незаборав (*Myosotis palustris*), каљужница (*Caltha palustris*), сита (*Scirpus lacustris*), маховина јетрењарка (*Marschandia polymorpha*).

Посебно је интересно присуство водене детелине или барске детелине (*Menyanthes trifoliata*). Уопште њу ретко сусрећемо и то углавном на надморским висинама од 1000 м навише. У суседној Бугарској исто је ретка и среће се на надморским висинама око 1000 м. Њено присуство у Пиротском пољу јесте на најмањој надморској висини. Допуштамо да је то локалитет на коме се је сачувала кроз хладно ледено доба, када су се многе биљне врсте спуштале са планина у брдску зону а касније су оста-

ле ту као глацијални реликти. Примерци водене детелине су крупни и снажно развијени, и поред косибде, што указује да су услови за њен раст на тресави повољни.

Површина тресаве у Белташу је стално подводна и угиба се приликом кретања. На простору локалитета Белташ расту низинске терфогене зелене маховине: *Calliergon cuspidatum* (Hedwig) Loeske, *Campulium protensum* (Brid) Lind., *Fissidens adiantoides* Hedw. Маховине су присутне и на ливади кошаници и у гршчаку и у шибљаку.

Тресет је низински еутрофан и састављен је претежно од остатака маховина, трске и оштрица. У њему има и пањева некадашње шуме (храстова дебла). Уколико има више остатака трске има грубљу структуру, а уколико има више маховина има основну грађу влакнастију.

Тресаве у Пиротском пољу наводи Јован Цвејић пре око 80 година и помиње их у локалитету Барје и Средорек. То нам је дало повода да цео крај детаљније проучимо.

Тресет је у површинским слојевима разложенији и има отворено црну боју. Дубљи слојеви имају мању разложеност и црвенкастију боју.

Непосредно у Пиротском пољу сусрећу се називи локалитета који су карактеристични за географску топономастику уопште тресава као: тија бара, барје, безан, Белташ, блато.

Тресава Белташ у Пиротском пољу представља природну реткост као геоморфолошка појава и као станиште насељено ретким биљним врстама.

ПРИВРЕДНО-ЕКОНОМСКИ ЗНАЧАЈ ТРЕСЕТА

Посредно уз саопштење изнећемо неке податке о привредно-економском значају треста, јер се о том питању још увек недовољно зна.

Економска вредност треста у свету је у томе што се тресет користи у разним облицима као органско ђубриво у биљној производњи. Нарочито се користи у интензивној биљној производњи — цвећарству, повртарству, расадницима, стакларама, у озелењавању стамбених површина, насеља, у зеленој изградњи итд. У последњих неколико године продаје се у неким радњама пакован у најлон кесе од 1 кг. по цени 0,80 динара. Да напоменемо да наша земља извози тресет у Италију.

Вишеструка је корист од примене тресета:

1 — спремају се органско-минералне смеше за ђубрења. Ако се меша са минералним ђубривима, азотом, фосфором или се меша са НПК.

2 — од тресета се у неким земљама спремају тепи-
си зелено цветни као стазе које се увијају у ролне а за-
тим се на одређеним местима постављају и заливају водом.

Користи се у многобројне сврхе — у изради козметичких препарата, у балнеологији и у читавом низу случајева захваљујући пре свега искуству из индустријски развијених земаља.

У Пиротском пољу тресет се налази на површини од око 2—3 хектара. Почиње од површине подлоге. Има просечну дебљину 1—2 метара. Постоје оправдане могућности за његову експлоатацију. Потребно је нешто више иницијативе људе и разумевања и знања установа и предузећа која могу да дају кредите.

Разуме се, треба детаљно створити слику треста у лежишту и о његовим особинама — хранљивим материјала које он садржи.

Ослобођене површине након вађења тресета могу се користити као рибњаци. Ту су присутни стално хладни извори и у њима би се могла гајити пастрмка, калифорнијска пастрмка, бели амур. Сетимо се да на тресави данас расту глацијални реликти.

Истраживања у Пиротском пољу су вршена у оквиру теме „Живи свет Старс планине”, која је обрађивана више година у Биолошком институту у Београду по теми „Тресаве и тресети Југославије”.

На проучавању тресава у Пиротском пољу сарађивали су:

1 — Проф. др Живојини Тешић, Шумарски факултет Београд;

2 — Проф. др Богдановић Милован, Пољопривредни факултет Земун;

3 — Проф. др Тодоровић Милан, Пољопривредни факултет Земун;

4 — Др Видановић Гаврило — Економски факултет Ниш;

5 — Др. Сотиров Спас — Просветно-педагошки завод Ниш

Материја са локалитета је у обради.

ИВАН ЦИНА ГЛИГОРИЈЕВИЋ

пук. ЈНА

**КОМБИНАЦИЈЕ ЧЕТНИКА СА
СТВАРАЊЕМ „ЗАГРАНИЧНОГ
БУГАРСКОГ КОМИТЕТА“
У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ**

Организација Драже Михајловића у источној Србији, судећи по ономе како се интензивирала, имала је својих специфичности, чему је печат давао и особени окупациони статус овог региона. Та особеност, пак, довољно јасно произилази из Хитлерових „Привремених смерница“ од 12. априла 1941. године.¹

Са почетком устанка у источној Србији одмах су се појавили четници Косте Пећанца, међу којима се пре свега истицао Крајинско-хомуљско-поречки одред, на челу са војводом Анђелом Адамовићем, а одмах затим и Борски одред, са војводом Савом Марковићем, али истовремено се сазнало и за тзв. војне четнике, на челу са мајором Велимиром Пилетићем, у околини манастира Горњак. Међутим, Пилетићева група не само да није пружила податке да се сазна њена улога, већ је остала скоро анонимна све до друге половине 1942. године, када је, после страшних погрома окупатора, политички утицај Косте Пећанца у народу потпуно нестао. Тада се све више јављају тзв. горски штабови „југословенске војске у отаџбини“, а Дража Михајловић је главни носилац борбе против партизана као војске којом руководи Комунистичка партија.

Одмах након своје појаве, четници Драже Михајловића (у даљем: ДМ) испољили су политичке аспекте на суседне територије Бугарске и Румуније, делом због сузбијања акција њихових иреденти, а делом и због ширења свог утицаја на српски живаљ ових држава. То није био епизодни већ план ширих размера, због чега је ДМ изазвао суревњивост водећих политичких групација окупира-

¹) Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том II, књ. 2, док 547 (у даљем: Зборник I/2, док . . . /.

не Србије, пре свега фашистичке организације „Збор“ на челу са др Димитријем Љотићем, самим тим и немачког окупатора. Ипак, та суревњивост је за окупатора отпадала пред чињеницом да се ДМ бори против партизана, као непомирљивих непријатеља окупатора.

Тако се од самог почетка четници ДМ јављају са компликованим програмом борбе против НОБ, окупатора, бугарске и румунске иреденте — при чему испољавају политичке аспекте пре свега као војска призната од великих савезника антихитлеровске коалиције. Од посебног је интереса упознавање политичких комбинација или са ширењем утицаја на државне територије Румуније и Бугарске.

УПУЋИВАЊЕ ЕМИСАРА ПРЕКО ДРЖАВНЕ ГРАНИЦЕ

Има поузданих извора да је организација ДМ ово продирање започела у комбинацијама с Румунијом и то „још с јесени 1941. године“², с обзиром на посотјење групе мајора Велимира Пилетића у Хомољу специјално и овлашћене за овакву мисију. Међутим, то су били мегаломански планови с обзиром на малобројност те групе у релативној Жагубици и манастира Горњак.

Тек у другој половини 1942. године, када НОП источно Србије запада у највећу кризу, са интензивним ширењем организације ДМ почиње јасније да се испољава идеја продирања у Румунију. Она се, нема сумње, родила у Лондону, а њени носиоци били су избеглички кругови и краљевска југословенска влада. Пошто је 24. октобра 1942. године Радио—Лондон објавио шифру за прелазак једног четничког одреда преко Дунава,³ има места закључку да су са таквим комбинацијама били упознати и неки кругови блиски британској влади.

Није чудо што четници ДМ нису имали успеха у овом подухвату, али је изненађење да су са том могућношћу рачунали неки водећи људи српске националности у Румунији, међу које се убраја и темишварски владика српске православне цркве.⁴ Да ли је могуће да они нису располагали подацима да је четницима приоритетни задатак била антикомунистичка борба, па тек онда борба против фашистичког окупатора који је гушио у крви национално ослободилачке покрете? То питање тражи објашњење.

²) Драгољуб Петровић: „Настојања четничког покрета да прошири свој утицај на територији Румуније током другог светског рата“ (Историјски гласник, Београд, бр. 1 (1966))

³) AVII, Микротека, Билећа, ролна XIV, снимак 133

⁴) Дипломатски архив ДСИП, Л—1182, док. Н/II—1

Можда је и то непознавање узрок неуспеха оваквих акција.

Када су им пропале све акције да прошире своју организацију, четницима је једино остало да брину о сузбијању партизанског покрета на територији Румуније,⁵ који се почетком 1943. године, после Стаљинградске битке, јавља у виду отпора диктаторском режиму Јона Антонескуа. Сви су изгледи да четници нису добијали помоћ из Лондона за овај подухват, пре свега материјалну, па су тапкали у месту. Међутим, покушаја у Румунији они се неће одрећи ни после пада румунске фашистичке владе.

У Румунији су постојали извесни канали који су били на вези Дражиног делегата „Попескуа“ (мајора Велимира Пилетића), што ће и бити разлог да се овај 6. септембра 1944. године (при расулу четничких снага у источној Србији) пребаци у Румунију и преда јединицама Црвене армије.

Ову иначе замршену ситуацију око четничког утицаја у Румунији, чини појава „Кључно-крајинског комитета“ (ККК), створеног као противтежа румунској иреденти на челу са свештеником Борђем Сувејкићем (румунским „послаником за округе бивше Југославије: Крајински, Тимочки, Пожаревачки и Моравски“).⁶ Али док је иредента имала своју структуру, садржану у организацији Valea Timociului, организација ККК је велика непознаница како у погледу надлежности у њеном стварању, тако и у погледу идеологије.⁷

* * *

*

Док је ситуација са ширењем организације ДМ у Румунију нејасна, док би се могао извући закључак да четници овде нису имали успеха, другачије су ствари стајале са Бугарском. Стварање Заграничног комитета 14. марта 1944. године⁸ довољно објашњава ову ситуацију.

⁵) AVII, Микротеска, Билећа, ролна XXIII, снимак 753 и 754

⁶) AVII, Нда, К. 19, ф. 2, док. 68 (Треба запазити да у територијалној подели Југославије уочи рата није било крајинског округа).

⁷) Историчар Маринко Пауновић дао ми је нешто података о организацији ККК, али су они недовољни за јасан закључак. Што је најинтересантније, ККК је у августу 1944. био преименован у „Кључно-комунистички комитет“

⁸) AVII, Микротеска, Билећа, филм 3, снимак 238

Загранични бугарски комитет је, у ствари, дуги процес деловања организације ДМ на територији Бугарске, са ослонцем на политичке прваке странака у опозицији кобуршкој династији. Пре свега, ту је утицај бугарске Земљорадничке странке, посебно њеног првака др Георги Димитрова Гемете, који је живео у Лондону и био један од иницијатора ове четничке акције. О томе је довољно убедљиви доказ телеграм Цона Гринвеја, достављен преко мајора Живана Кнежевића Дражи Михајловићу,⁹ из кога се сазнаје за групу Помолског, Ангела Укуранова, Младена Костова и Асена Друндова из околине Видина, на које др Димитров упућује за стварање организације.

Сви ови људи су прваци бугарске Земљорадничке странке и одани др Димитрову. Збуњује донекле чињеница да др Димитров организацију ДМ не упућује на др Михаела Каранајчева, који у политичким круговима важи за његовог заменика у Земљорадничкој странци. Има мишљења да се Каранајчев није слагао са др Димитровом у погледу ове акције, па је због тога и заобилажен, али је вероватно да је био под строгом контролом режима, па се до њега није ни могло ни смело доћи, о чему је тако интелегентан политичар, какав је био др Димитров, морао водити рачуна.

Ово није био почетак акције, већ само елеменат у њеној реализацији. Ако се има у виду већ поменута идеја из 1941. године да се шири организација ДМ у Бугарској и Румунији, онда је нормално да је та акција започела још тада, а у замаху добила у првој половини 1942. године, те је оправдан закључак да је и Аћимовићева офанзива имала за циљ да припреми терен организацији Драже Михајловић у источној Србији.¹⁰ Тада је у анектираном Пироту већ постојала организација „југоисточне војске у отаџбини“, коју је створио мајор Милан Перовић. Окупивши око себе неколико бивших официра и подофицира (међу којима се нарочито истицао поручник Мирко Ђирковић, касније командант Сврљишке четничке бригаде), ова организација је имала и свој програм. У првој тачки тога програма тржи се „најжешћа борба против комуниста“, а тек после тога „у датом моменту истерати Бугаре и тада узети власт у своје руке“.¹¹ Из ове организације јавиће се Горски штаб 43 на челу са капетаном Миленком Рељићем, али ће он бити уништен од Сврљишког ПО.¹²

9) Исто, снима, 373

10) „Ореди источне Србије“, стр. 219—282

11) ЦДАИ — 370 — I — 1318 — лист 60/61

12) Зборник I/4, док. 42

Више од ових прокламација, у условима жестоких борби између окупатора и партизана, четници ДМ нису могли учинити у источној Србији, још мање у њеном делу анектираном од Бугара, а најмање на самој бугарској територији. Али од половине 1942. године, када су за Недићеве „окружне војводе“¹³ дошли многи емисари ДМ, са стварањем ове организације у источној Србији она продире и на територију Бугарске. Непосредно задужење за то има капетан Синиша Оцокољић Пазарац, који по датим овлашћењима има чак улогу „команданта источне Србије“.¹⁴ У његовој се средини одмах нашао и бугарски публициста професор Стефан Србаков, који ужива велико поверење Драже Михајловића и др Димитрова. Србаков ће бити централна личност око свих каснијих политичких комбинација за стварање Заграничног бугарског комитета.

Синиша Пазарац за непосредног сарадника Стефану Србакову именује капетана Боривоја Т. Милосављевића, кога као свог изасланика упућује на територију Бугарске ради прикупљања података. То ствара утисак да Синиша Пазарац није сасвим отворен према Србакову, о чему сведочи и чињеница да без његовог знања упућује у Бугарску и Владу Обрадовића, кога је иначе препоручио индустријалац Драгутин Шуманчевић из Петровца на Млави.¹⁵ Резервисаност Оцокољића према Србакову, додуше, потврђује и један његов захтев знатно после стварања Заграничног комитета, када наређује команданту Хомољске бригаде да ухапси Стефана Србакова.¹⁶

Да ли због оваквог односа према Србакову за кога упорно инсистира да му се не сме ништа десити, или због тајности овог рада, Дража Михајловић упућује у Бугарску свог тајног агента Лазара Тркуљу, иначе представника Српске земљорадничке странке. Судећи по исцрпним извештајима које доставља „чика Боки“ (Дражи), Тркуља је на вези са Стефаном Србаковим, а његов предлог о образовању Заграничног комитета је „у ствари предлог Србакова“.¹⁷ Наравно, Србаков за сваки свој предлог инсистира на сагласност др Димитрова, по чему ће се закључило да је он представник бугарске Земљорадничке странке па да је по тој линији и близак Тркуљи, а још више, поверљива личност Драже Михајловића који је стално у кореспонденцији са др Димитровом.

¹³) Зборник I/3 док. 196

¹⁴) AVII, Микротека, Билећа, филм 3, снимак 385

¹⁵) Према изјави Владе Обрадовића (Докуменат у СУП Пожаревац)

¹⁶) AVII, Микротека, Билећа, филм 3, снимак 450

¹⁷) Исто, снимак 290—295

чланови (првенствено представници Земљорадничког савеза на челу са др Георги Димитровом Геметом) израдити један државно-политички програм, а прокламацијом позвати бугарски народ у борбу против немачког окупатора. Дакле, само против окупатора, а не и против партизана.

Загранични комитет ће као следећи задатак имати да на терену Бугарске створи **Централни национални комитет**, наравно уз консултације Врховне команде југословенске војске у отаџбини, која ће обезбедити материјална средстава за рад комитета.

Отпала су, дакле, натезања и са „Звенарима“ и са Мушановом и Бумбаровом. Није се више имало ни времена водити полемику, јер партизани Бугарске имају све бројније одреде а буржоаски политичари имају позив за приступање отечественофронтовској Бугарској.

Загранични комитет није створен на неком заседању представника политичких странака Бугарске, већ наредбом Драже Михајловића од 14. марта 1944. године.²⁶ Исто дана Дража Михајловић даје и писмено овлашћење Стефану Србакову да образује Загранични комитет,²⁷ јер га и у тачки другој своје наредбе о стварању Заграничног комитета третира „организатором тога комитета..“

Командант Тимочког корпуса мајор Љуба Јовановић и поручник Видак Ковачевић именовани су за „делегате Врховне команде“ при Заграничном комитету, а Горски штаб 600 (четничка команда источне Србије) ставио им је на располагање Александра Нешића.

Седиште Загребачког комитета је предвиђено на територији Тимочког корпуса који ће бринути о његовом материјалном и другом обезбеђењу. Стефану Србакову ставља се у дужност да формира „бугарски летећи баталјон с правом да овај има бугарску четничку заставу“.

Колико је ова Дражина наредба била лишена реалних основа сведочи и чињеница да ни један бугарски војник у источној Србији ни дотле ни после тога није напустио своју јединицу, било да приступи четницима било партизанима, а друго, — сам Стефан Србаков није се никада ни јавио мајору Љуби Јовановићу, већ је остао у Хомољу и почео да контактира са симпатизерима НОР-а.²⁸

*

*

*

Загранични бугарске комитет, по свему судећи, најмање је био потребан Бугарима. То је искључиво потреба четника ДМ који, иако виде да је та идеја остала празно

²⁶) Исто, снимак 238

²⁷) Исто, снимак 240

²⁸) Исто, снимак 450

слово на папиру, именују људе за рад у Заграничком комитету. На то их нагони и пропаганда бугарске фашистичке штампе против Светосавског конгреса, којим је, бар вербално, прокламовано јединство грађанских политичара Србије у сузбијању комунистичких идеја. Зато је наредби о формирању Заграничког комитета претходио (6. марта 1944) проглас „Извршног одбора Централног националног комитета“ који су потписали др Живко Топаловић, др Стеван Мољевић и књижевник Драгиша Васић.

Судећи по трећеразредној политичкој вредности људи које је Дража одређивао испред четника за рад у Заграничном комитету, рекло би се да ни он сам није гајио илузије о политичкој вредности овог тела.²⁹

Оно што је битно у читавој овој акцији јесу мегаломански планови четничке организације ДМ у Србији да буде носилац политичког кључа на Балкану, чак и у време када је та организација изгубила и политичку подршку великих савезника без којих мали покрети и идеје ни су могли бити реализовани.

²⁹) Чак и после тешких пораза са партизанима на тлу источне Србије именују се за рад у Заграничном комитету: Душан Илић, адвокат из Београда, Јован Д. Глишић, судија из Буприје, Александар Вучићевић, адвокат из Београда и др. Нема података колико су ови и прихватили та именованја.

чланови (првенствено представници Земљорадничког савеза на челу са др Георги Димитровом Геметом) израдити један државно-политички програм, а прокламацијом позвати бугарски народ у борбу против немачког окупатора. Дакле, само против окупатора, а не и против партизана.

Загранични комитет ће као следећи задатак имати да на терену Бугарске створи **Централни национални комитет**, наравно уз консултације Врховне команде југословенске војске у отаџбини, која ће обезбедити материјална средства за рад комитета.

Отпала су, дакле, напезања и са „Звенарима“ и са Мушановом и Бумбаровом. Није се више имало ни времена водити полемику, јер партизани Бугарске имају све бројније одрсе а буржоаски политичари имају позив за приступање отечественофронтској Бугарској.

Загранични комитет није створен на неком заседању представника политичких странака Бугарске, већ наредбом Драже Михајловића од 14. марта 1944. године.²⁶ Исто дана Дража Михајловић даје и писмено овлашћење Стефану Србакову да образује Загранични комитет,²⁷ јер га и у тачки другој своје наредбе о стварању Заграничног комитета третира „организатором тога комитета..“

Командант Тимочког корпуса мајор Љуба Јовановић и поручник Видак Ковачевић именовани су за „делегате Врховне команде“ при Заграничном комитету, а Горски штаб 600 (четничка команда источне Србије) ставио им је на располагање Александра Нешића.

Седиште Загребачког комитета је предвиђено на територији Тимочког корпуса који ће бринути о његовом материјалном и другом обезбеђењу. Стефану Србакову ставља се у дужност да формира „бугарски летећи баталјон с правом да овај има бугарску четничку заставу“.

Колико је ова Дражина наредба била лишена реалних основа сведочи и чињеница да ни један бугарски војник у источној Србији ни дотле ни после тога није напуштао своју јединицу, било да приступи четницима било партизанима, а друго, — сам Стефан Србаков није се никада ни јавио мајору Љуби Јовановићу, већ је остао у Хо-мољу и почео да контактира са симпатизерима НОР-а.²⁸

* * *

*

Загранични бугарске комитет, по свему судећи, најмање је био потребан Бугарима. То је искључиво потреба четника ДМ који, иако виде да је та идеја остала празно

²⁶) Исто, снимак 238

²⁷) Исто, снимак 240

²⁸) Исто, снимак 450

слово на папиру, именују људе за рад у Заграничком комитету. На то их нагони и пропаганда бугарске фашистичке штампе против Светосавског конгреса, којим је, бар вербално, прокламовано јединство грађанских политичара Србије у сузбијању комунистичких идеја. Зато је наредби о формирању Заграничког комитета претходио (6. марта 1944) проглас „Извршног одбора Централног националног комитета“ који су потписали др Живко Топаловић, др Стеван Мољевић и књижевник Драгиша Васић.

Судећи по трећеразредној политичкој вредности људи које је Дража одређивао испред четника за рад у Заграничном комитету, рекло би се да ни он сам није гајио илузије о политичкој вредности овог тела.²⁹

Оно што је битно у читавој овој акцији јесу мегаломански планови четничке организације ДМ у Србији да буде носилац политичког кључа на Балкану, чак и у време када је та организација изгубила и политичку подршку великих савезника без којих мали покрети и идеје нису могли бити реализовани.

²⁹) Чак и после тешких пораза са партизанима на тлу источне Србије именују се за рад у Заграничном комитету: Душан Илић, адвокат из Београда, Јован Д. Глишић, судија из Ђуприје, Александар Вучићевић, адвокат из Београда и др. Нема података колико су ови и прихватили та именованја.

БРАНИСЛАВ ИЛИЋ
виши стручни сарадник ИСИ-а

НЕКИ АСПЕКТИ ИЗУЧАВАЊА ПОСЛЕРАТНОГ РАЗВИТКА ПИРОТА И ЊЕГОВЕ ОКОЛИНЕ

Указујући на неке опште методолошке претпоставке научног изучавања савременог развоја Пирота и његове околине, не можемо да пренебрегнемо заснивање систематског истраживања услова у којима се Пирот развијао и промена које је доживео и доживљује у наше време.

О послератном Пироту до сада се мало писало. То су углавном стручни и информативни приручници као на пример: Путевима револуције од П. Козића, Пирот 1944—1945. (Пирот, 1954), у издању ССРН Пирота, Неки актуелни проблеми комунално-стамбене политике и друштвених служби (рад у рукопису), Пирот, 1962., припремио Народни одбор општине Пирот, Споменица Учитељске школе у Пироту 1920—1960., Пирот, 1961.

Историјско истраживање стало је на 1945. години. Пошло се од гледишта да је то савремени период, који се самим тим налази ван могућности историјског проучавања. За то има много аргумената које нисмо ни ми спремни да побијемо али истакнимо и следеће:

1. 1945. није механичка граница револуције, јер се она после свог оружаног дела наставља у виду борбе за социјалистички преображај друштвених односа;

2. Искуство у свету показује да се те границе између историјског и неисторијског периода, које су сасвим условне, све више одабирају и послератни развој изучава историјском методом, укључујући и најсавременије процесе;

3. Нигде се као на савременим процесима историја и социологија тако не додирују;

4. Темпо садашњих процеса у нас и у свету толико је динамизиран да нема сличне ситуације у прошлости;

5. Историја се најпре на савременим процесима повезује са осталим друштвеним наукама на проучавању нашега доба.

Полазећи од тих претпоставки користимо ову прилику да скренемо пажњу на то неискоришћено поље, заправо нову тематску област савремене историје, настојећи да се тај период оживи, заинтересује све стручњаке, и из самог Пирота, али и из других центара (Ниша, Београда). При томе, увек уважавамо принцип да тај рад не сме да иде на шету других научних поља, а још мање изучавања старијих раздобља. Потребно је пронаћи мере, почети скромно и озбиљно, повезујући савремено са прошлошћу, прошлост са савременошћу.

Полазећи од наведеног и најновији историјски развитак Пирота и његове околине треба посматрати континуирано у зависности од целокупног друштвено-политичког и привредног развитка ширих заједница. Но, то никако не значи да извесне специфичности у том његовом развиту не би дошле до изражаја у једној монографској обради, већ напротив, оне би само показале разноврсност форми најновијег развитка овог региона који територијално, економски и друштвено-политичким животом чини једну целину у склопу заједнице југословенских народа.

У том смислу слободни смо да предложимо форме тога рада, документалистичку основу, његову организацију.

У садашњем тренутку, на почетку научног интересовања за најсавременије појаве развоја овог региона, најприкладнија би била израда једног општег стручно-научног прегледа послератног развоја Пирота и његове околине и то од ослобођења до данас. До тог прегледа дошао би један колектив научника разних стручности које би покретала једна ужа редакција. Тај колектив би прво поставио питање документације, а паралелно са тим израдио и пројекат за тај предмет који би се пре реализације проверио на једном ужем скупу специјалиста и заинтересованих.

Међу корисним аспектима тога рада видимо, пре свега:

1. Груписање стручњака,
2. Интердисциплиновано повезивање,
3. Прибирање документације.

Прибирање документације је основни импулс за будући рад. Основна документалистичка основа тога рада је грађа Историјског архива Ниш — Центра у Пироту на првом месту. Ту грађу треба средити, наставити са скупљањем нове грађе и шкартирањем оне безвредне, која за науку нема никакав значај. Међу грађом треба обратити пажњу на кумулативне изворе (годишње извештаје итд.) које у садашњој фази рада на савременој историји чине најважнију изворну основу. Ту се затим као извори по-

јављају: статистике, информативни билтени, новине (локалне, у првом реду лист „Слобода“ и опште), као и помешита литература. Потребно је дати подстрек за писање сећања о појединим значајнијим догађајима. Пре писања прегледа о коме је реч требало би да реконструишемо многе догађаје као на пр.: административно-територијалне промене, руководства масовних организација, изради-мо сумарне прегледе о откупу и његовим последицама, учесницима радних акција, броју колониста, аграрних интересената, чланова радничких савета, утврдимо разне значајније политичке манифестације.

Пре него што буде касно, јер људи сваки дан нестају, требало би написати биографије угледних јавних радника, локалног, регионалног и ширег значаја.

Кроз тај рад дала би се подршка раду архива и архивског центра Народног музеја у Пироту, културним и научним радницима заинтересованим за унапређивање овога краја. Стручне и културне установе добиле би на значају као стручна жаришта и средишта рада са трајнијим интересом и на солиднијој основи.

Могуће је да се том раду приђе и на други начин. Све зависи од стручног договора који би пронашао најрационалније правце рада. Могло би се доћи до општег прегледа у каснијој перспективи а пре него на уже прегледе развита: школства, уопште просвете, културног развоја у целини, друштвено-економског развоја, самоуправљања, праваца досадашњег привредног развоја итд. Истовремено са тим послом наставило би се објављивање чланака, расправа и студија о издвојеним проблемима: политички живот у Пироту у време НОР-а, између два рата, борба за јединствени НОФ у време рата, сарадња бугарског и НОП Југославије у том крају, политика децентрализације, Пирот у време сукоба са Коминформом са посебним освртом на став бугарске политике према Југославији, обнова у Пироту после рата, социјална структура у пиротском крају и њене промене за последњих четврт века, економска повезаност са суседним крајевима и ширим регијама, стање путева и привреда.

У једном таквом раду потребно је задржати се на следећим методским правилима:

1. Прибирати нову грађу, унапређивати стару (чувати је и сређивати). То је главни посао не само архивиста већ и свих нас: стручних, научних и јавних радника уопште.

2. Везивати се за прошло раздобље, догађаје који претходе савременом стању, јер ни развој после 1945. не почиње без корена са претходном етапом револуције.

3. Ниједну акцију не започињати док се добро не процени њена научна и друштвена оправданост.

4. Окупљати око обраде ових сложених целина што више научника разних струка, стручњака без истраживачке праксе, али заинтересованих да се на том послу ангажују.

Слободан сам да наведем нека основна питања будућег истраживања и то у форми структуре прегледа о којему је реч.

Уводна проучавања обухватила би нека општа социјална и економска питања овога краја везана за његово економско наслеђе и социјално-етнички састав становништва, као и историјске претпоставке политичког развоја Пирота и његове околине после рата. Било би неопходно детаљније проучити структуру становништва Пирота и околине пред сам рат и надаље како би се у првим послератним годинама могла открити права слика састава радничке класе која се формирала и надаље увећавала углавном од становништва са села, затим покушати да се донекле открију узроци таквог развоја и због самог проблема граничног подручја. Неопходно је поред општих компонената дотаћи и проблем акумулације, дајући и општа обележја овога краја.

У свентуалном истраживању морали бисмо да се придржавамо хронолошког редоследа и самим тим да обратимо пажњу на мерила периодизације. Она углавном не одступају од развоја целог нашег друштва, сем у неким хронолошким детаљима или ситнијим друштвено-економским особеностима. Значи да бисмо прво морали да одредимо период обнове са свим његовим карактеристима: политичким, економским и социјалним. У склопу овог периода слободни смо да предложимо за обраду следећа питања која се односе и на овај регион:

- напори и доприноси овога краја у борби за коначно ослобођење земље од окупатора и његових сарадника;
- актуелни привредно-социјални проблеми и начин његовог решавања (организација снабдевања и напори за подизање животног стандарда);
- изградња народне власти: а) стабилизација и функционисање народних одбора и њихових органа, б) спровођење избора за Уставотворну скупштину Југославије 1954. и Србије 1946. године;
- друштвено-политичке прилике у првим послератним годинама а) напори КПЈ и осталих друштвено-политичких организација на разрешавању унутрашњих политичких и својинских односа, б) манифестациони зборови као израз подршке по-

- литици нове Југославије на унутрашњем и међународном пољу;
- спровођење аграрне реформе, колонизације и национализације;
 - организовање производње у појединим гранама привреде, укључујући и организацију пољопривредне производње (кадрови, систем акумулације и улога органа власти у управљању привредом);
 - добровољни рад и радне акције;
 - културно-просветни рад.

У фази индустријализације југословенског друштва покушали бисмо да утврдимо место Пирота и околине у програму петогодишњег развоја Србије, његову структуру радничке класе, прилив становништва са села, утицај пољопривредних традиција на живот приградског и сеоског становништва и тд. За овај период би дали следећу класификацију питања за научну обраду:

- остваривање задатака Првог петогодишњег плана привредног развоја на територији овог региона (објаснити политику петогодишњег плана);
- организација пољопривредне производње (стварање СРЗ);
- такмичење и ударништво као метод повећања производње;
- добровољне радне акције локалног и савезног значаја.

Сукоб са Коминформом отворио је бројне проблеме од далекосежног друштвено-политичког значаја, укључујући прелаз на радничко самоуправљање. Сем ових социјално-политичких последица разлаза КПЈ са ИБ-ом морали бисмо да се посебно задржимо на политичким условима и методама борбе политичких организација овога краја у време савлађивања информбировске диверзије на наш поредак, тим пре што је у питању један гранични рејон. Бугарска као непосредни сусед Југославије одбацила је Бледски споразум Тито — Димитров и нашла се у првим редовима антијугословенске кампање. Једном речју, потребно је да проучимо систем деловања друштвено-политичких организација на челу са КПЈ, облике масовног политичког рада, врења у друштвено-политичком животу, случајеве отпора једнако као и појединачне случајеве колебања, деморализације и издаје.

Прелаз на самоуправљање у условима једне неразвијене друштвено-економске средине посебан је проблем обраде где се истраживач суочава са потребама сарадње са стручњацима из других области друштвених наука. Заједничким снагама они треба да обраде путеве консти-

У првој фази спасавалачких радова спроведена су неопходна истраживања унутрашњег простора и конструктивних елемената објекта. У том циљу извршено је уклањање великог слоја шута, ђубришта и речног наноса из главне просторије. Приликом тих радова рашиштавања дошло се до неких података, значајних за реконструкцију објекта. На дубини од просечно 60 до 70 см откривени су остаци пода, који је око саме оцаклије рађен од ситне камене калдрме на подлози од глине, а у преосталом делу просторије од ломљених каменних плоча различитог формата. Испитивањем простора под оцаклијом наишло се на упуштено огњиште правоугаоног облика, димензија 138×150 см, обзидано правилним тесанцима од пешчара ширине 16 см. Ложнице дубине 21 см, било је поплочано ломљеним каменним плочама и наслањало се на банак висине 62 см, уз јужни зид просторије. На овај зид се уједно ослањала оцаклија са јужне стране, док је са северне стране ослоњена на два ниска дебља ступца од пешчара. Унутар просторије, са истока, севера и запада пресведена је луцима изванредних линија, који се на зид и стубове ослањају преко фино профилисаних комада сиге. Над луцима је изидан оцак, који се од базиса 185×220 см сужава на отвор димензије 60×65 см, где се формира глава димњака са четири отвора. Оцаклија је зидана сигом уз местимично коришћење опеке, док је глава димњака зидана искључиво опском формата 14/28/3,5 см. Изванредне пропорције оцаклије допуњене су са четири нише и једним мањим долапом са унутрашње стране и још четири нише на спољашњој површини јужног зида.

У овој фази су детаљно испитани подужни зидови, простори трема и дограђених просторија, као и део спољњег простора, посебно део према чардаку и капији. Установљено је да је западни зид мутвака био и спољни зид манастира, нека врста оградног зида дебљине од 90 до 120 см, уз који је истовремено подигнут мутвак. Зид се, од садашњих просторија, продужава даље ка југу иза чардака, све до капије. На том простору утврђена су два попречна зида: један дебљине 120 до 160 см, који је вероватно остатак зида што је затварао једну већу просторију са јужне стране оцаклије; а други зид дебљине 100 до 120 см откопан је непосредно иза чардака. У западном зиду откривена су два прозора и једна узана ниска врата. Непосредно уз оцаклију постоје врата ширине 130 см у јужном зиду, док су главна спољна врата ширине 160 см на северном крају источног зида. Оригинаалне су само ширине отвора врата.

На источној, западној и јужној страни оцаклије, изнад крова, видни су дубоки жљебови, који обележавају контуре првобитне кровне конструкције. Испод ових трагова оцаклија је задана необрађеном сигом, док је део изнад њих задан фино резаном сигом у декоративној комбинацији са опеком.

Испитивања нису дала никакве податке о поду у просторији до оцаклије, ниги је било вреднијих прилога. Такође није се нашло на записе или сличне материјале.

То су углавном чињенице утврђене у фази истраживачких радова. Шта се на основу свега тога и других познатих материјала може сазнати о времену подизања овог објекта?

Од писаних материјала скоро да нема ничег поузданијег. К. Мијатева према једном запису однетом са мутвака, везује годину 1566. за градњу саме кухиње. Међутим, овај датум је тешко прихватити, пре свега зато што имамо само непотпуно, па донекле и нејасно тумачење записа. Затим, у другој половини XVI века такав објекат није могао бити први пут саграђен, па ће пре бити да се ради о првој, па можда и другој значајнијој обнови. Овај проблем нешто мало другачије изгледа у светлу најновијих истраживања. Пре свега, чињеница да су откривени оригинални делови источног и западног зида, грађени истоветним материјалом и техником, као и одговарајући делови зидова цркве, (речни камен у кречном малтеру беличасте боје и крупнозрне структуре, дерсовање зидова, дубина темеља итд), наводи на претпоставку да је и овај објекат подигнут у време оснивања манастира, одн. грађења цркве, крајем XIV, евентуално почетком XV века. Ова претпоставка, на жалост, не може бити непобитно доказана каквим чвршћим аргументима. У сваком случају, оцаклија је задана истовремено са зидањем мутвака, што се може утврдити на основу структуре малтера, функционалног решења и јединствене композиције. На зидовима оцаклије види се у извесној мери жућкаст малтер, што је углавном дело вековне патине, јер тај малтер у својој структури има беличасту боју. Има и површина које су дерсоване сличним малтером, што вероватно потиче од неке касније обнове, када су на оцаклији извршена само дерсовања, јер је то и данас компактан објекат, без трагова презиђивања (изузев само део главе оцаклије).

Трагови кровне конструкције на оцаклији упућују нас на чињеницу да је, у свом првобитном облику, мутвак имао типичан двосливни кров покривен шиндром, изнад кога се видео само онај горњи, боље обрађени део оцаклије. Коришћењем наведених трагова крова реконструи-

сан је попречни пресек првобитног објекта, што је показало да објекат тада није имао данашњи трем са источне стране (то је и по конструкцији трема очигледно).

Испитивања зидова су показала да је, поред главне просторије са оцаклијом, постојало још неколико просторија (са југа једна већа уз оцаклију, потом вероватно полуотворени трем и на крају једна или две просторије на простору чардака, а највероватније и једна или две просторије ка северу, на простору испред сводне грађевине).

На основу свих ових чињеница може се сагледати квалитетно обликована форма првобитног, издуженог, партерног објекта, покривеног шиндром, Без обзира је ли то нешто дужи, или краћи објекат, ради се, очигледно, о изванредно складно компонованој грађевини, која је својом ненаметљивом хоризонталном и пригушним фоном дрвеног крова, истицала живе форме и колоритну фасаду цркве. Изузетно успешно и прецизно обликовање оцаклије наметнуло се већ самом кровном масом над којом се уздиже, као акценат врло добро уклопљен у целину.

У урбанистичкој концепцији манастира очигледна је тежња да се подизањем партерних објеката истакне црква, као основна доминанта урбанистичке композиције и примарни објекат комплекса. То речито говори о способности неимара Поганова да доследно и врло квалитетно, урбанистички и архитектонски, транспонује једну психолошко-емотивну концепцију амбијента. Колико је дуго наш објекат постојао у свом првобитном облику за сада се не може знати. Битнија обнова извршена је изградњом спратног конака над остацима северног дела, додавањем трема са источне стране и двеју просторија са јужне стране. То је вероватно тренутак обнове тотално разореног манастира када је, од велике грађевине мутвака, била остала само оцаклија и нешто мало зидова око ње. Могла би то бити обнова с краја XVIII, или с почетак XIX века. У сваком случају пре 1876. године, када је дошло до још једне обнове, што је забележено на јастуку једног стуба на трему конака. Даље интервенције углавном нису битније утицале на изглед и функцију објекта.

После завршених истраживања и анализа добијених материјала објекат је конзервиран, односно рестауриран тако што је ентеријер обрађен у потпуности према пронађеним елементима, што одговара првобитном стању главне просторије (под од камених плоча и калдрме, обзидано огњиште са неопходним детаљима од кованог гвожђа, храстова врата са ковачким оковом, патинирана таваница од шашоваца итд.). Кров је, из разумљивих разлога, морао бити само конзервиран, што подразумева и конзервацију

трема према стању последње обнове. Оцаклија је највећим делом конзервирана блоковањем и дерсовањем оштећених површина, док је у горњој зони утегнута двома скривеним челичним затегама пречника 25 мм. Све пукотине су инектиране цементним млеком. Капа оцаклије рестаурирана је са два плитка укрштена свода и неком врстом плитке полукалоте, са куглом и металним шиљком на врху. Чела сводова обрађена су дворедним венцем, над лучно засведеним отворима.

Сви остаци зидова само су привремено конзервирани, до комплетних и дефинитивних захвата, после опсежних истраживања целог комплекса.

Као и ранија истраживања, и интервенције на мутваку указују на неопходност целовитих истраживачких и конзерваторско-рестаураторских акција у ширем комплексу манастира. Захватом на мутваку, у последњем тренутку, спасен је испред неминовности судбине, један од ретких аутентичних средњовековних објеката те врсте (сличан објекат постоји у манастиру Темска, али је недовољно испитан).

Даљим ангажовањем у комплексу манастира Поганово формирао би се изузетно аутентичан и ретак аутохтони средњовековни амбијент, чије вредности снажно потенцира импозантни природни оквир клисуре реке Јерме.

С А Д Р Ж А Ј

Др Петар Козић Поља и могућности наших истраживања	Страна 3
Др Миливој Павловић Пирот — топономастичка вредност, структурални значај	Страна 17
Др Јован В. Ђирић Географски положај и границе Пирота и пиротског региона	Страна 21
Др Владимир Стојанчевић Миграција Пироћанаца у Србији у време првог устанка 1804—1813. године	Страна 31
Др Видосава Стојанчевић — Николић Управа пиротска 1877/8. године	Страна 39
Др Љубинка Ђирић — Богетић Антибирокуратске и самоуправне концепције Раше Милошевића, посланика за град Пирот (1880-1883)	Страна 57
Душан М. Ђирић Мустаф-агин конак — дом Аранбела витеза трнског	Страна 71
Др мр Војислав Марјановић Оснивање прве апотеке у Пироту 4. августа 1880.	Страна 85
Др Живорад Мартиновић Др Михајло Костић Градашнички термални рејон	Страна 95
Др Илија Николић Никола Јакшевац као скупљач пиротских народних умотворина	Страна 121
Димитрије Ранчић Пиротско учитељско друштво у периоду између два светска рата	Страна 133
Др Новица Митић Стварање нове расе оваца за подручје Пирота	Страна 137
Др инж. Миодраг Видановић Шеснаестогодишњи резултати ак-	

лиматизације француске расе оваца мирено арл у Југославији	Страна 147
Божидар Милић — Криводољанин Кретање пољопривредне производње индивидуалних сељачких газдинстава 1960 — 1969. године	Страна 157
Др Тодор Васић Приградске појаве изазване развојем индустрије у Пироту	Страна 165
Дипл. инж. арх. Драгољуб Алексић Изградња малих стамбених кућа у низу — најрационалнија и најкомфорнија за Пирот	Страна 177
Мр Стеван М. Станковић Мр Томислав Младеновић Јерма	Страна 183
Др Светозар Георгијевић Топоними, етници и ктетици општина Бела Паланка, Пирот, Димитровград и Бабушница	Страна 199
Др Александар Гигов Александар Алексов Тресава Белташ у пиротском пољу	Страна 205
Иван Цина Глигоријевић, пук. ЈНА Комбинације четника са стварањем „Заграничког бугарског комитета“ у источној Србији	Страна 209
Бранислав Илић Неки аспекти изучавања послератног развитака Пирота и његове околине	Страна 219
Арх. Александар Радовић О конзерваторско - рестаураторским радовима на средњовековном мутваку у комплексу манастира Св. Јован Богослов код Поганова	Страна 225

Штампање Пиротског зборника (3) завршено јуна 1971. године. Тираж 1000 примерака. Издавач Новинско - издавачка установа „Слобода“, Пирот. Штампа „Грфика“, Пирот. Фотографија на корицама: зграда Етнографског музеја у Пироту. Снимно Божидар Манић — Жоли.